

A HELYI ÉRTÉK

Kulturális örökség tanulmányok

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KALÁSZATOK

EGER, 2017

„A helyi érték” sokféleképpen érték, és többféleképpen helyi. Helyi abban az értelemben, hogy az egri Eszterházy Károly Egyetem szellemi környezetében keletkezett dolgozatok fóruma. Abban az értelemben is, hogy helyi, vagyis egri, Heves megyei témájú az írások egy része. És helyi úgy is, hogy helyismereti munka. A helyismeret önmagában is érték. Akkor igazán, ha a helyi téma megszólaltatója „kilát” saját környezetéből, a hely értékét úgy mutatja be, hogy annak ismerete az országos vagy a nemzetközi história számára is az tud maradni.

A „kalászat” kifejezés erre is utal. A „kalászlók” a maradékot keresik. De ne feledjük: a maradék értékeket. Olyan munkát végeznek, amely nem hagy elveszni értéket. Mostani kötetünk tehát természeténél fogva vegyes tematikájú. „A helyi érték” szempontjai érvényesülnek benne az örökségi szemlélettel. Így fér meg a vallás-, a mentalitás- és az egyháztörténet az irodalom-, a könyv-, illetve az olvasmánytörténet mellett.

A HELYI ÉRTÉK

Kulturális örökség tanulmányok

3.

A HELYI ÉRTÉK
Kulturális örökség tanulmányok

3.

Szerkesztőbizottság

Monok István (elnök)
Czeglédi László
Kis-Tóth Lajos
Petercsák Tivadar
Verók Attila

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KALÁSZATOK

Szerkesztette:

Czeplédi László – Mizera Tamás – Verók Attila

Líceum Kiadó
Eger, 2017

A kötet az Eszterházy Károly Egyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet,
Kulturális Örökség Tanulmányok
és Művelődéstörténet Tanszékén készült

A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001
„Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése
az Eszterházy Károly Egyetemen”
című projekt támogatta

ISSN 2498-8480
ISBN 978-615-5621-42-0

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Nyelvi lektor: Kalcsó Gyula
Nyomdai előkészítés: Antal Melinda
Borítóterv: Molnár Gergely

Megjelent: 2017-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

TARTALOMJEGYZÉK

Monok István: A kalászatról.....	7
Szűcs Kata: Portugáliai Szent Erzsébet kultuszának emlékei	9
Monok István: A kora újkori Kassa német polgárságának olvasmányai	21
Mizera Tamás: Erudíció és neveléstörténet. A kora újkori felvidék tanítókönyvtárainak vizsgálatáról	36
Faa-Lendvai Erzsébet: Bencés diákok a nagyszombati egyetemen.....	43
Rácsai Rita: Nőkép a 18. századi református halotti prédikációkban	55
Tengely Adrienn: Az 1848-as egri egyházmegyei zsinat előkészületei.....	76
Bartók Béla: Tündérvölgy elfoglalása. Bródy Sándor: Az egri diákok.....	87
Bényei Miklós: A debreceni Kossuth-kultusz tetőpontja. A kilencvenedik születésnap	96
Kusper Judit: A műfaj mint az olvasás lehetősége. Gárdonyi Géza: Ida regénye	122
Veres Gábor: A kulturális örökség népi műemléki értékei Heves megyében	129

A KALÁSZATRÓL

Monok István

Másképpen dolgozunk, mint évtizedekkel ezelőtt. Sok oka van ennek, azonban az eredményt tekintve – főként a produkció vitathatatlanul pozitív mennyiségi mutatói mellett – sokszor kérdéseink lehetnek. Korszakunk átmeneti, és mint minden átmeneti korban, igyekszünk megőrizni minél többet régi értékeinkből, és létrehozunk újakat. A kutató ember közlési kényszerben él. Belső és külső kényszerben. Eredményeit ugyanis belső indíttatásból meg akarja mutatni, ugyanakkor a kutatásait lehetővé tevő közösség joggal el is várja ezt tőle. Legújabbban pedig intézményes ez az elvárás, tudománymetriai kényszerpályára – sokunk szerint zsákutcába – kerültünk.

„A helyi érték” így sokféleképpen érték, és többféleképpen helyi. Helyi abban az értelemben, hogy az egri Eszterházy Károly Egyetem szellemi környezetében keletkezett dolgozatok fóruma. Abban az értelemben is, hogy helyi, vagyis egri, Heves megyei témájú az írások egy része. És helyi úgy is, hogy helyismereti munka. A helyismeret önmagában is érték, de igazán csak akkor, ha a helyi téma megszólaltatója „kilát” saját környezetéből, és a hely értékét úgy mutatja be, hogy annak ismerete az országos vagy a nemzetközi história számára is az tud maradni.

A helyismereti közlésnek megvannak a fórumai, minden közösség fenntart ilyeneket, még a percmemberkék uralta korunkban is. Megvannak az országos és a nemzetközi témákat megszólaltató folyóiratok és könyvsorozatok. Elméleti szócsövekben sem szenvedünk hiányt. Mi értelme van hát egy újabb „kalászatnak”?

Az Egri Főiskola/Egyetem 2002-ben kapcsolódott be abba a folyamatba, amely Magyarországon is hangsúlyt adott a „kulturális örökség”-ről való gondolkodás fontosságának. Olyan szinten is, hogy időszerűvé vált egy „Kulturális örökség tanulmányok” mesterszak megalapítása. Ezek a tanulmányok azóta elterjedtek, túlburjánzottak. A ló másik oldalán vagyunk: ma már mindent kulturális örökségnek hívunk. Pedig azok, akik bevezették a fogalmat, jó kétszáz évvel ezelőtt, és azok, akik a 20. század végén, az európai egyetemeken elkezdtek az ilyen szakok megalapítását, nem egy „mindent bele”, vagy egy „minden, ami a hagyományos diszciplináris keretbe nem fér” szakot gondoltak el. Nem is arra használták a kifejezést, hogy a minden 3-5 évben új elnevezést kívánó, egyébként kihalásra ítélt szakot mentsenek meg vele. Szemléletről van szó, szemléletről kellene, hogy szó legyen.

A „kulturális örökség” nem egyszerűen művelődéstörténet, annak sokrétegeiségével együtt sem. Olyan szemlélete a múlt – és ide kell érteni az „elmúlt” természetet, a tájat is – kulturális értékeinek (a táj ugye a természeti és a műtárgyak együttese), amely történetileg hiteles, megközelítésében modern. Ahogy egy jó múzeum: gazdag a gyűjteménye, kiváló szakemberek dolgoznak benne, időről időre tudományosan

megalapozott, veretes kiállításokat szerveznek, nagyszerű könyvalkotásokkal (katalógus) elkísérve. És ez a múzeum egyben olyan szemlélettel él, hogy az a közönség, amely – nem melleleg létrehozta és fenntartja a múzeumot, eltartja a benne dolgozókat – nem minden elemét kell, hogy értse a tudományos mondandónak, mégis kedvvel megy be megnézni a kiállítást, és gazdagodva tér haza.

Ha a „múzeum” szót kicseréljük „kulturális örökségre”, akkor – vélem – láthatjuk, milyen az örökségi szemlélet. A művelődéstörténeti múlt minden elemét, vagy másként fogalmazva, a kulturális örökség minden rétegét többféleképpen lehet érvényesen megmutatni. Hagyományos, a történeti időkben kialakított diszciplínák módszertani és szemléleti fegyvertárának minden elemével. Akkor az történettudomány lesz, irodalomtudomány, néprajz vagy éppen közgazdaságtan. Az örökségi szemlélet valamennyi említett és a nem említett diszciplína nézőpontjának egyfajta metszete. Nem úgy, hogy aki ennek jegyében megszólal, semmilyen diszciplínáris ismerettel nem bír. Valaminek a szakembere, van olyan diszciplína, amelyet hagyományosan jól ismer, és emellett (nem helyette) örökségi szemléletet alakít ki. Kicsit olyan, mint az interdiszciplínáris szemlélet, de eltérő is, hiszen egyrészt multidiszciplínáris, másrészt mégiscsak történeti.

A „kalászat” kifejezés persze másra is utal. A „kalászkodók” a maradékot keresik. De ne feledjük: a maradék értékeket. Olyan munka tehát, amely nem hagy elveszni értéket. Mostani kötetünk tehát természeténél fogva vegyes tematikájú. „A helyi érték” szempontjai érvényesülnek benne az örökségi szemlélettel. Így fér meg a vallás-, a mentalitás- és az egyháztörténet az irodalom-, a könyv-, illetve az olvasmánytörténet mellett.

PORTUGÁLIAI SZENT ERZSÉBET KULTUSZÁNAK ÚJABB EMLÉKEI

Szűcs Kata

A spanyol–magyar kapcsolattörténeti irodalomban¹ többek között már Anderle Ádám is megemlékezett Portugáliai (vagy Aragóniai) Szent Erzsébet (1270–1336) alakjáról és az Árpád-házhoz fűződő rokoni kapcsolatáról, a portugál szent fontosságára, illetve Árpád-házi Szent Erzsébettel párhuzamos élettörténetére pedig Rákóczi István hiánypótló tanulmánya hívja fel a figyelmet,² utóbbi emellett bővebben kitér a mindkét szent hagiográfiájában megjelenő rózsacsodára is.³

Dolgozatom célja, hogy az eddigi eredményekhez újabb adalékokat szolgáltatson a két szent élete és főként csodái között megjelenő párhuzamokat illetően. Kitérek a női szenteket összekötő rózsacsoda kontextusára, röviden felvázolva annak első szövegszintű előfordulásait. Emellett pedig egy rövid, átfogó jellegű összefoglalást adok Portugáliai Szent Erzsébet első életrajzának filológiájáról, rámutatva ezzel arra, hogy az azóta ikonikussá vált csodajelenet – amely először az Árpád-házi Szent Erzsébethez kötődő, a szakirodalom által apokrifnek ítélt életrajzokban és krónikákban jelenik meg – végül hogyan kerül kanonizálásra a portugál szent hagiográfiájában.

Portugáliai Szent Erzsébet történelmi alakja

Izabel, Rainha Santa, azaz Szent Királyné, a Magyarországon Portugáliai Szent Erzsébet néven ismert királylány 1270 körül született az Aragón királyi udvarban. Nevét atyai nagyanyja testvéréről,⁴ az 1235-ben szentté avatott Árpád-házi Szent

¹ ANDERLE Ádám: *Hungria y Espana, relaciones milenarias*. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2007.; Uő: *Magyarországi Jolánta Valenciában*. In: Kalandozók és zarándokok, magyar témák a középkori spanyol történelemben. Historiográfiai vázlat. Szeged, JATE Press, 1992. 17–24.; BRACHFELD F. Olivér: *Árpád-házi Jolánta, Aragónia királynéja*. Ford. Csikós Margit. Szeged, 1994.; HORVÁTH Emőke: *Árpád-házi Szent Erzsébet spanyolországi kultuszának egy példája*. In: Debreceni Szemle, 16:2(2008). 223–229.; KROFF Lajos: *Árpád-házi Jolánta, Aragón királynéja*. In: Századok, 31(1897). 221–224.

² RÁKÓCZI István: *Vidas paralelas - ícones abracados. Acheegas filológicas para o estudo do „milagre das rosas” de Santa Isabel da hungria e da rainha Santa isabel*. In: Mares Literários Luso-Húngaros. Edicoes Colibri, 2003. 131–144.; Uő: *Párhuzamos életrajzok. Filológiai észrevételek Árpád-házi és Aragóniai Szent Erzsébet rózsacsodáihoz*. In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona születésnapjára*. Szerk. Klaniczay Gábor, Nagy Balázs. Bp., ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1999. 375–381.

³ A szent kötényében vitt alamizna isteni közbeavatkozásra rózsává változik, amikor a férj vagy az apa kérdőre vonja a királylányt.

⁴ A rokoni kapcsolatokat ld. *Leszármazási táblázatok*; Sz. JÓNÁS Ilona: *Árpád-házi Szent Erzsébet. Életek és korok*. Bp., Akadémiai, 1986.; RÁKÓCZI István: *Párhuzamos életrajzok. Filológiai észrevételek Árpád-házi és Aragóniai Szent Erzsébet rózsacsodáihoz*. In: *A középkor szeretete....* 376, 4. lábjegyzet.

Erzsébetről kapta.⁵ Nagyapja, I. Jakab udvarában nevelkedett 1276-ig, majd 1282-ben jegyezte el a *Rei Lavrador* vagy *Rei Poeta*-ként is emlegetett I. Dénes portugál király,⁶ a Burgundi-ház leszármazottja, aki 1261–1325 között uralkodott.

A portugál királyné mélyen vallásos életet élt, olvasott és imádkozott, adakozott és türelemmel viselte férje hűtlenkedéseit. Az életrajzok tanúsága szerint befogadta a férj törvénytelen gyermekeit és felnevelte őket.⁷ Különös érzékenységgel viszonyult a szegényekhez, a betegekhez és az árvákhoz. Karitatív cselekedeteit férje támogatása mellett saját jövedelmeiből finanszírozta. Szociális tevékenységének mértékéről végrendeleteiből tudunk bizonyosságot nyerni, melyekben részletesen kifejti, melyik általa alapított intézményre mekkora éves jövedelmet kíván hagyni.⁸ A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint több kórházat, lepraházat és szegényházat is alapított.⁹

A Szent Klárának és Árpád-házi Szent Erzsébetnek szentelt monostor volt az életút szempontjából is az egyik legjelentősebb intézmény, melyet a királyné pártfogásába vett.¹⁰ A ma már Santa-Clara-a-Velhaként ismert monostort Portugália Szent

⁵ E dinasztikus kapcsolat hangsúlyozása gyakran tárgya a későbbi életrajzoknak és legendáknak is, a középkorban elterjedő uralkodói szentség eszméjének köszönhetően. A szentek életük során kiteljesedett érényekkel követhető mintát adnak, és emellett lehetőséget nyújtanak az uralkodók számára, hogy a családi szentségből fakadó előnyöket a politikai színtéren is érvényesíteni tudják. Vö. KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Bp., Balassi, 2000.

⁶ A portugál részről 1297-ben lezárult rekonkvizta után Dénes uralkodását a nemzeti identitás kialakítása, a királyság határainak megszilárdítása és nagyfokú centralizálás jellemezte. Törekedett a vidék integrálására, a földek újraelosztására a parasztok között. Hivatalos nyelvvé tette a portugált, és megalapította az első portugál egyetemet. A művészetek és a tudomány pártolója volt, emellett trubadúrköltőként is számon tartja őt az irodalomtudomány: 73 *cantigas de amor*, 51 *cantigas de Amigo* és 10 *cantigas de escárnio e maldizer* fűződik a nevéhez. Két gyermekük született, Constanza 1287-ben és Afonso 1291-ben. COELHO, Maria Helena da Cruz: *O reino de Portugal ao tempo de D. Dinis*. In: *Imagem de la Reina Santa*. Santa Isabel, Infanta de Aragón y Reyna de Portugal. Zaragoza, Diputación de Zaragoza, 1999. 50–83.

⁷ D. Afonso Sanches, D. Pedro Conde de Barcelos, D. Pedro, D. Fernando Sanches, D. Joao Afonso, Fernando Afonso, Martim Afonso, D. Maria (később Lacerda) és D. Maria (az odivelasi konvent apácája). Russo, Mariagrazia: *Isabella d'Aragona, Regina del Portogallo, „Rainha Santa”*. *La tradizione manoscritta e el miracolo delle rose*. In: *Donne Sante Sante Donne*, a cura di Associazione F.I.D.A.P.A. – sezione Viterbo. Viterbo, Sette Città, 2007. 33–79.

⁸ A férje halála után keletkezett végrendeletében az általa építtetett Szent Klára monostort jelöli ki temetkezési helyül. A királyné második végrendelete, kiad. VASCONCELOS, A. de: *Dona Isabel de Aragão (A Rainha Santa)*. Coimbra, Arquivo da Universidade de Coimbra, 1993. II, I–II, 12–18.

⁹ *Hospital dos Meninos Inocentes de Santarem, Hospital de Leiria, Hospício dos Pobres, Hospital de Velhas Inválidas em Coimbra*, szegényházakat (*albergarias*) Estremoz-ban, Alenquerben és Odivelasban, illetve lepraházakat *Gafarias de Óbidos* és *Gafaria de Leiria, Recolhimento para Regeneração das Desgraçadas de Coimbrá*. CIDRAES, Maria de Lourdes: *Isabel de Aragão, Rainha Santa: da História ao Mito*. In: *Laços*, 16:104(2004). URL: <http://www.aaaio.pt/public/ioand206.htm> (2017. 07. 07.)

¹⁰ A klarisszamonostort Mor Dias portugál nemesasszony alapította a 13. század folyamán, működését azonban a szintén Coimbrában működő Santa Cruz Ágoston-rendi monostor – a jövedelmeit féltve – ellehetetlenített, végül bezárattott. *A coroa, o pão e as rosas*. Szerk. Aníbal Pinto de Castro, Coimbra, 2007. 94–96.

Erzsébet egy kórházi szárnnnyal kiegészítve újraalapította. Az új intézményt Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére szenteltette fel.¹¹

A királyné életrajzaiban a karitatív tevékenysége mellett leginkább kiemelt tulajdonsága a békére való törekvés volt. A „*béke angyala*” mint állandó jelző kapcsolódik a nevéhez:¹² legendája szerint már születésével is békét hozott, ekkor békült ki a már régóta hadakozó apja és nagyapja. Portugáliába kerülése után beavatkozott a félszigeti politikába, közbenjárásával több háborús konfliktus oldódott meg, többek között a Dénes király és testvére, D. Afonso közötti, a portugál korona és a Szentszék közötti, illetve a Portugália és Kasztília közötti nézeteltérésekben segített konszenzusra jutni. Az életrajzírók ezek mellett a dinasztialis, jelesül az I. Dénes és fia, IV. Afonso, majd IV. Alfonso és fia, XI. Kasztíliai Alfonso közötti összetűzéseket szokták hangsúlyozni, melyek közül előbbi a királyné rövid száműzetéséhez, utóbbi pedig Erzsébet halálához vezetett.¹³

Férje halála (1325) után a királyné elzarándokolt Santiago de Compostelába, ahonnan gazdag adományokat és koronáját is hátrahagyva tért vissza Portugáliába. Coimbrában a világi élettől visszavonultan, a klarisszahabitust felöltve az általa alapított Santa-Clara-a-Velha monostorban élt harmadrendi szerzetesként. A második végrendeletében foglaltaknak megfelelően halála után ide is temették el. A koporsó a közeli Mondego folyó áradásai miatt megrongálódott épületből 1677-ben átkerült a Santa-Clara-a-Nouva monostorba, ahol a mai napig megtalálható.

Portugáliai Erzsébetet 1516-ban, I. Mánuel király uralkodása alatt avatta boldoggá X. Leó pápa. Kultusza ekkor mindössze a coimbrai egyházmegyére terjedt ki, július 4-i ünnepét csak 1556-ban tette országossá IV. Pál pápa.¹⁴ Végül 1625. május 25-én avatta szentté VIII. Orbán pápa.

¹¹ A monostor újra-, illetve a kórház megalapítása és a patrónusválasztás, melyekről nemcsak a későbbi tudósítások vagy krónikák, hanem saját végrendeletei és a pápával, püspökökkel folytatott, az alapítás körülményeire vonatkozó hivatalos levelezései is tanúskodnak, arra engednek következtetni, hogy Portugáliai Szent Erzsébet valószínűleg ismerhette Árpád-házi Erzsébet életrajzát, életszentségét, talán a hozzá fűzött csodákat is, és követendő példának tartotta, melyet a rokoni kapcsolat és a névazonosság is tovább erősíthetett. Portugáliai Erzsébet a korban szokatlan műveltségének hangsúlyozásakor többször is felelegetik a spirituális könyvek, breviáriumok olvasását. Gabriel Asztrik kutatásai nyomán tudjuk, hogy az Ibériai-félszigeten már a 13. századból maradtak fenn olyan breviáriumok, amelyekben megjelent Árpád-házi Szent Erzsébet is. Gabriel a 14–15. század fordulójára teszi azt a spanyol-latin kétnyelvű kódexet, amely a magyar szent életét 29 miniatúrával illusztrálva meséli el. A kódex nem más, mint egy officiumrészlet, amely feltehetően női szerzetesek számára készült. Ennyiből is látható, hogy Árpád-házi Szent Erzsébet alakja a kanonizálása után nem sokkal már ismert volt az Ibér-félszigeten. Vö. GABRIEL Asztrik L.: *El culto de Santa Isabel de Hungría en España durante la Edad Media*. Notre Dame, Medial Institute University of Notre Dame, 1952.

¹² DUARTE, Maria Teresinha: *Santa Isabel Rainha de Portugal. Modelo de santidade feminina e leiga*. OPSIS – Revista do NIESC., 6(2006). 129–141.

¹³ RUSSO 2007, 33–79.

¹⁴ *450 anos da Confraria da Rainha Santa Isabel 1560–2010* [kiállítási katalógus]. Coimbra, 2010.

Hagiográfiai hasonlóságok Árpád-házi Szent Erzsébet és Portugáliai Szent Erzsébet között

Ahogy az a fentiekből is kitűnik, Árpád-házi Szent Erzsébet és Portugáliai Szent Erzsébet életrajza és legendáriuma sokban megegyezik. Mindketten királyi családok leszármazottjai voltak, akiket fiatalon, politikai okokból házasítottak ki. Vallásos, karitatív életet éltek, özvegységüket a világi élettől visszavonultan, önmegtartóztatásban töltötték. Kórházak és egyéb rászorulókat felkaroló intézmények patronálása fűződik nevükhöz. Ezzel párhuzamosan a két szent hagiográfiájában is hasonló motívumok és csodák jelennek meg. A középkori legendairódalom sajátosságából fakadóan, illetve a dinasztikus köteléknek köszönhetően tovább erősödött a motívumok kontaminációja. A különböző betegségek csodás gyógyítása, halottak feltámasztása mindkét szentre jellemző csodatétel. Jellegében hasonló, bibliai előképpel rendelkező csoda a sör- és kenyérszaporítás, illetve a víz borrá változtatása. Ez előbbi Erzsébet, utóbbi pedig a portugál szent életrajzában jelenik meg. Mindkettőnek megjelenik álmában egy már elhunyt rokona,¹⁵ aki a purgatóriumból kéri a szentet, hogy imádkozzon érte, haláluk idejét jelenések jósolják meg, Árpád-házi Erzsébetnek Krisztus, Aragóniai Erzsébetnek Mária mutatkozik meg. Mégis az ikonográfiailag legmarkánsabb egyezés a két szent legendáriumában az úgynevezett rózsacsoda.

A rózsza a keresztény szimbolikában közismerten fontos jelkép, jelentése rendkívül összetett.¹⁶ A vörös rózsát Krisztus stigmaival is összefüggésbe hozzák; öt piros rózsza a keresztet jelképezi, s a megváltásra, a feltámasztásra, a halhatatlanságra utal. A középkorban Szűz Mária volt a *rosa mystica*, a tüske nélküli (püünkösdi) rózsza, vagyis az a virág, amely megőrizte eredeti, paradicsombeli ártatlan állapotát (*rosa preciosa*). A piros vagy vörös rózsza Clairvaux-i Szent Bernát szerint a szenvedés és a mártíromság szimbóluma, a női mártír szentek gyakori attribútuma.¹⁷

A mártír szentek mellett több női és férfi szent hagiográfiájában megjelenik a rózsamotívum, illetve a virágot vagy annak szirmait magukban foglaló csodák.¹⁸ Árpád-házi Szent Erzsébet esetében először egy új aspektussal bővül a szimbolika, amennyiben egyszerre tartalmazza a szeretet, a részvét és Krisztus követésének az apostoli életben megnyilvánuló jelképét azzal, hogy az alamizsnaosztások kont-

¹⁵ Erzsébetnek anyja, Gertrúd; Izabelnek pedig lánya, Constanza.

¹⁶ Rózsza [szócikk]. In: Szimbólumtár, Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Szerk. Pál József, Újvári Edit. Balassi, 2001.; SEIBERT, Jutta: *A keresztény művészet lexikona*. Corvina, 1994. 271. URL: http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm#r%C3%B3zsza (2017. 07. 11.)

¹⁷ Például: Szent Dorottya.

¹⁸ Például: Palermói Szent Rozália, Viterbói Szent Róza, Casciai Szent Rita (Margherita Lotti), Limai Szent Róza (Isabel de Flores y de Oliva). Vö. GÉCZI János: *A rózsza és jelképei, a keresztény középkor*. Bp., Gondolat, 2007. 127.

extusába helyezett ételtranszformáció folyamatát megfordítva, a szegényeknek szánt étel változik át valamivé, ami nem ehető, nyilvánvalóan azért, hogy a szent mentesüljön a kegyes hazugság alól.¹⁹ A számon kérő fél – legyen az az apa vagy a férj – számára ebből világossá válik, hogy Krisztus szolgálójával áll szemben. A típus utóéletét tekintve a két, ezzel a csodával leginkább azonosított szent Árpád-házi Szent Erzsébet és Portugáliai Szent Erzsébet.²⁰

Árpád-házi Szent Erzsébet és a rózsacsokor hagyománya

A rózsacsoda hagiográfiai hagyománya, illetve ennek filológiai vizsgálata az Árpád-házi Szent Erzsébet életét feldolgozó, jórészt a középkorra visszamenő legendákban és életrajzokban a hazai szakirodalom által alaposan kutatott téma, ezért a továbbiakban egy rövid áttekintő összefoglalását adom az eddigi eredményeknek a csodát illetően.²¹

Az úgynevezett elsődleges forrásokban, melyek közvetlenül Erzsébet halála után, illetve a kanonizációja alkalmából vagy nem sokkal utána keletkeztek, nem szerepel a virággá változó étel motívuma.

Az első hagiográfiai jellegű forrás a *Summa Vitae*, amely Erzsébet gyóntatója, Marburgi Konrád által összeállított 60 csoda jegyzéke. A szerző a felsorolást egy rövid és főként a tübingiai grófné élete utolsó szakaszára koncentráló életrajzzal egészítette ki. A pápa elégtelennek ítélte Konrád levelét, ezért az életrajzot és a csodákat újabb tanúvallomásokkal kellett megerősíteni. Ennek megfelelően egészült ki a *Miracula sancte Elyzabet*-ben a csodák száma: ebben már 106 mirákulum szerepel részletező leírással. A *Libellus de dictis quatuor ancillarum sancte Elizabeth confectus* és a *Miracula felicis Elizabeth* egy második pápai bizottság által végrehajtott, a szentté avatási eljárás újabb kihallgatásainak eredménye, mely az Erzsébethez legközelebb álló négy szolgálólány vallomását tartalmazza. A *Libellus* ekképpen – mintegy a *Summa Vitae*-t

¹⁹ GECSEK OTTÓ: *Szent Erzsébet rózsacsodájának előzményei és legkorábbi latin szövegváltozatai*. In: *Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a 13–16. században*. Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009. 112–113.

²⁰ A virággá változó étel motívumát ld. még Santa Casilda de Toledo, Nicola da Tolentino, Santo Diego de Alcalá.

²¹ *Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a 13–16. században*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2007. május 24-én tartott konferencia előadásai. Szerk. Falvai Dávid. Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009.; *Árpád-házi Szent Erzsébet. Magyar–német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában*. Szerk. Gábor Csilla, Knecht Tamás, Tar Gabriella-Nóra. Kolozsvár, Verbum, 2009.; GECSEK OTTÓ: *Aspects of the Cult of St. Elizabeth of Hungary with a Special Emphasis on Preaching, 1231–c. 1500* [PhD dissertation]. Bp., Central European University, 2007.; SZ. JÓNÁS ILONA: *Árpád-házi Szent Erzsébet. Életek és korok*. Bp., Akadémiai, 1986.; KLANICZAY GÁBOR: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Bp., Balassi, 2000.; Uő: *Szent Erzsébet a középkori Európában*. In: *História*, 5–6(2007). 59–63.; LÁBÁN ANTAL: *Az Árpád-házi Szent Erzsébet legendák irodalmunkban*. Bp., 1907.

kiegészítendő – Erzsébet gyermekkorának és házasságának időszakáról is számot ad, 23 további csodával bővítve az eddigieket. A *Libellusból* készült egy átdolgozott, bővített értelmező magyarázatokkal ellátott, prédikáció jellegű második változat is. A IX. Gergely által kiadott szentté avatási bulla az eddigi források alapján sorolja fel és indokolja meg a szent érdemeit és csodáit. A szertartás alatt elhangzott prédikációt egy későbbi iratból ismerjük, ez pedig a pápa levele Beatrix kasztíliai királynőhöz. A *Processus et ordo canonizationis beatae Elyzabet* [...] kezdetű, Raimundus de Peña-fortanak tulajdonított irat a szentté avatási eljárás lefolyásáról tudósít 1235-ben. Egy évvel később keletkezett a *Narratio brevis de translatione sante Elisabethae*, mely a szent földi maradványainak felemeléséről számol be.

Erzsébet egyik első életrajzírója Cesarius von Heisterbach,²² valamint egy ismeretlen ciszterci szerző, aki a Zwettl kolostorban tevékenykedett. A többi ez idő tájt – Dietrich von Apolda (?–1302) vagy a Jacobus de Voragine (1230 k.–1298) által összeállított – Árpád-házi Szent Erzsébet-viták tartalmukat tekintve szorosabban kapcsolódnak a fent említett, elsődleges forrásokhoz. Ezzel szemben új, másutt nem igazolt csodák kerülnek elő a 13. század derekán egy toszkán ferences életrajzban.²³ Ez már tartalmazza többek között a köpenycsodát és a virággá változó étel motívumát is. Ez jelöli nagyjából azt a pontot, ahol az Erzsébet-életrajz a mai értelemben vett legendává lett.²⁴

Tudnivaló, hogy Árpád-házi Szent Erzsébet legendáriumában a rózsacsoda felbukkanása erősen kapcsolódik a ferences rendhez és Itáliához. A mirákulum első ismert előfordulása egy a Ferences Névtelen vitájaként emlegetett két, 15. századi kéziratban található, mely a 13. század végén keletkezett.²⁵ A francia őslegendára épülő, német átdolgozásokat is tartalmazó, végül magyar és/vagy lengyel szerkesztőkre utaló latin nyelvű szövegváltozat két 15. századi itáliai kéziratban maradt fenn. A töredékesség ellenére a szakirodalom szerint több-kevesebb bizonyossággal rekonstruálható a teljes szöveg, ami hozzávetőlegesen így szól: „[...] Egyszer pedig, amint a kislány kilépett a konyhából a várkapu előtt aléltnak várakozó szegényekhez sietve, hogy megnyissa nekik [ruhája] ennivalóval telerakott övét, szembe jött vele apja, a király úr, aki figyelmes lévén megkérdezte tőle, hogy mit visz [ruhája] ily nagyon telerakott övében. Ő pedig, a Szentlélek bölcs tanácsára, habozás nélkül válaszolt: Rózsákat viszek a [ruhám] ölében, uram királyom – mondta. Ekkor a király kételkedni kezdvén lánya szavaiban, minthogy túlságosan fiatal volt, ezt mondta neki: Nyisd meg nekem, lányom, [ruhád] ily nagyon telerakott övét, hogy megvizsgálhassam, milyen rózsákkal rakhattad tele ebben

²² *Vita Sancte Elyzabeth Lantgravie*, 1236–37.

²³ LEMMENS L.: *Zur Biographie der heiligen Elisabeth, Landgräfin von Thüringen*, 1901. (Mittheilungen des Historischen Vereins der Diözese Fulda).

²⁴ *Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről*. (Középkori keresztény írók, 3.) Szerk. J. Horváth Tamás, Szabó Irén. Bp., Szent István Társulat, 2001. 22.

²⁵ GECSE 2009, 105.

az időben. Amint [Erzsébet] megnyitotta [ruhája] ölet, azonnal gyönyörű rózsák tűntek elő. Ekkora a király meggondolva magában a dolgot, és elcsodálkozván e szokatlan csoda újdonságán, végül úgy határozott, hogy szeretett Erzsébet lánya a következőkben teljes szabadságot élvezzen Krisztus szegényeinek nagylelkű támogatásában”.²⁶

Emellett még két 13–14. századi Erzsébet-életrajzról tudunk, melyek noha egyként a firenzei Santa Croce könyvtárában találhatóak, mégis egymástól függetlenül tartalmazzák a rózsacsodát, az előbbieknél sokkal rövidebb változatban: „Amit csak tudott a szegényeknek adott. A konyhából elcsent étel, [amint] ruhája ölében vitte csodálatos módon tavaszi virággá változott.”²⁷ A csoda itt a gyermekkor kontextusában, de legalábbis a házassága előtt időszakban történik. A két életrajz semmi másban nem egyezik a rózsacsoda rövid leírásán kívül.

Falvai Dávid kutatásai nyomán tudjuk, hogy egy 13–14. század fordulóján keletkezett firenzei krónikában megtalálható a csoda vernakuláris, olasz nyelvű variánsa is, amely a korábbi latin szövegváltozattal mutat rokonságot, azaz részletezőbb leírással jellemzi és a gyermekkorban helyezi el történeteket. A 14–15. század folyamán az Árpád-házi szent életrajzában a rózsacsoda népszerű és elterjedt motívum lett Itáliában, majd egész Európában, és a szövegek mellett már képi ábrázolásokon is megjelenik.²⁸

Az Erzsébet-kultusz egészében pedig érzékelhető egyfajta hangsúlyeltolódás a csoda elemek és a misztika felé, melyet jól példáznak a Szent Erzsébethez kapcsolódó Mária-revelációk is. A Szent Erzsébetnek tulajdonított látomásokat tartalmazó legendatípus szintén olasz nyelvterületen jelenik meg.²⁹

Árpád-házi Szent Erzsébet ikonográfiájához és hagiográfiájához több olyan elem kapcsolódik Itáliában, amely hiányzik a szakirodalom által legautentikusabbnak tekintett „életrajzi” források közül. Ilyen a rózsacsoda is. Jóllehet az életrajz szempontjából nem hiteles történet, viszont hatásos metaforája Erzsébet életszentségének, az udvari körülményeknek ellentmondó evangéliumi vallásosságnak.³⁰

Portugáliai Szent Erzsébet első életrajza

A másik, rózsacsodájáról híres középkori szent tehát Portugáliai Szent Erzsébet, aki Szent Antal mellett Portugália legismertebb és egyik legünnepelebb szentje, Coimbra városának patrónája. Ünnepe két évente július 4-én tartják, amikor több

²⁶ GECSE 2009, 106.

²⁷ LEMMENS 1901, 15.; GECSE 2009, 106–107.

²⁸ Ld. Giotto freskója a firenzei Santa Croce Bradi kápolnájában (1317), Lippo Vanni szárnyasoltára (1340 k.), Bartolo di Maestro Fredi egyik követőjének tulajdonított festmény Peruggiában (1330 k.) vagy Pietro Nelli festménye (1365 k.).

²⁹ FALVAY Dávid, *Szent Erzsébet és a rózsacsoda Itáliában. Olasz nyelvű kéziratok*. In: Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza..., 123–140.

³⁰ *Uo.*, 135.

napos körmenet alkalmával elviszik a szent szobrát a Santa-Clara-a-Nova monostorból a Santa Cruz-templomig, ahol misét tartanak a tiszteletére, majd az ünnepség végén a szobor visszakerül az eredeti helyére.

A portugál szent elsőként képviselte az Ibériai-félszigeten azt az új típusú női szentséget, amely a 13. század első harmadától kezdve oly népszerűvé vált Európában, és melynek első kanonizált képviselője Árpád-házi Szent Erzsébet volt. A karitatív, ferences eszmeiségből eredeztethető modell képes volt másfajta szerepet biztosítani a nők számára a társadalomban – elsősorban az uralkodó- és a nemesi családok női sarjainak – azáltal, hogy egyre inkább a javaikról lemondó, fogadott szegénységben élő, életüket a rászorulóknak megsegítésének és a betegek ápolásának szentelő királynők és nemes asszonyok erősítették a dinasztia politikai befolyását.³¹

A portugál királyné kultuszának kézzelfogható, az utókor számára is értelmezhető alapját egy *Lenda*, azaz legenda néven ismert anonim életrajz adja, melynek szerzőségét a szakirodalom jelenleg a királyné gyóntatójának, Salvado Martins (?–1349) ferences szerzetesnek, Lamego püspökének tulajdonítja. A *Lenda* első része a királyné életének lineáris elbeszélése. Ezt egy stílusában eltérő és különböző forrásokból táplálkozó második rész követi, melyben a csodákat közlik.³²

További párhuzam a magyar és a portugál szent kultusza, pontosabban azok utóélete között, hogy a rózsacsoda nem szerepel Portugália Szent Erzsébet első, a halála után nem sokkal keletkezett életrajzában, és a későbbi másolatokban sem bukkan fel. Az első rész az életrajzban fellelhető, a királynő testvérére, II. Frigyesre (?–1337) vonatkozó utalásoknak köszönhetően 1336–37 közé datálható, vagyis nem sokkal a királyné halála után keletkezett.

A szöveg eredeti példánya elveszett, de legalábbis lappang. Van azonban közvetett adat egy korai másolatról, melyről Ferdinánd infáns (1402–1443) végrendeletéből tudunk: *Livro da Reynha dona Helisbeth*, melyet halála után a lisszaboni *Donas de Sam Salvador* monostorra hagyományozott.³³

Portugália Szent Erzsébet neves kutatója, António de Vasconcelos szerint a 14. században keletkezett kéziratról a 15. században készült egy másolat, melyet sokáig a Coimbrai Szent Klára monostor levéltárában őriztek. Vasconcelos szerint ebből a 15. századi másolatból dolgozott később Francisco Brandão 1672-ben. A ciszterci szerzetes kiadta nyomtatásban a szent királyné életrajzát a *Monarchia Lusitana* VI. részének függelékeként. Ebben a kérdésben csak Vasconcelos eredményeire támaszkodhatunk, mert az említett másolat a 20. század eleje óta lappang.

³¹ KLANICZAY 2000, 170–171.

³² RUSSO 2007, 44–45.

³³ Mivel azonban ez a kézirat sincs meg, az sincs kizárva, hogy ez maga az eredeti lett volna. NUNES, José Joaquim: *Vida e milagres de Dona Isabel, rainha de Portugal. Texto do século XIV, restituído á sua presumível forma primitiva e acompanhado de notas explicativas*. In: Boletim da Classe de Letras. Coimbra, Imprensa da Universidade, 1921. 1375.

Antonio Brandão, a coimbrai *Confraria da Santa Isabel, Rainha de Portugal* konfraternitás egyik intézője, 1556 és 1560 között készített egy kéziratos másolatot a királynő kéziratos életrajzának egy példányáról, melyet 1592-ben két pergamen alapú festménnyel egészítettek ki.³⁴ Az egyik Portugáliai Szent Erzsébetet ábrázolta klarisszahabitusban, a másikon a királyné aragón-portugál kettős címere látható. A hozzá köthető többi ereklyével együtt a kézirat ma a coimbrai Machado de Castro Múzeumban található.³⁵ A címe: „*Livro que fala da boa vida que fez a Rainha de Portugal, Dona Isabel, e seu bons feitos e milagres em sua vida, e depois da morte*”.

Abban a kérdésben, hogy Antonio Brandão a másoláskor milyen kéziratot vett alapul, nem alakult ki szakirodalmi konszenzus.³⁶ 1560-ban a konfraternitás másik intézőjével, Antonio Alpoimmal mindenesetre nyomtatásban is kiadják a királynő életrajzát³⁷ Coimbrában, Joao de Barreira nyomdájában.³⁸ Alpoim és Brandão módosítottak a kézirat szerkezetén, és új csodákkal egészítették ki. A Confraria által létrehozott két Portugáliai Szent Erzsébet-életrajz tehát nemcsak szerkezetében, hanem tartalmában is eltér egymástól.³⁹

A portugál népnyelvű *viták* mellett a 17. században két latin nyelvű fordítás is készült, Vasconcelos meglátásai szerint a 15. századi másolatot véve alapul. Az egyiket II. Fülöp kérésére készítette Rodrigo Gomes 1612-ben, a szentté avatási eljárás elindításakor.⁴⁰ A másik, 1678-as latin nyelvű fordítás Antonio Macedo, portugál jezsuita szerzetes munkája, melyet a készülő Acta Sanctorum júliusi kötetébe szánt.⁴¹

Portugáliai Szent Erzsébet életrajzának első modern kiadása az 1920-as évek elején jelent meg Jose Joaquim Nunes szerkesztésében, jegyzetekkel ellátva. Nunes e kiadásban a forrásanyag nyelvészeti és filológiai elemzéseire támaszkodva törekszik a 14. századi ősváltozathoz közelíteni a szent királyné hagiográfiáját.

³⁴ REBELO, António Manuel Ribeiro: *Percorso histórico do códice seiscentista do Livro que fala da boa vida*. In: Vir bonus peritissimus aequus: estudos de homenagem a Arnaldo do Espírito Santo. Lisboa, Centro de Estudos Clássicos da Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 2013. 699–706.

³⁵ MNMC 2221.

³⁶ Tudomásunk van egy 14. századi kézitről, mely Portugáliai Szent Erzsébetéről szól, és nem sokkal a királyné halála után keletkezett. A kézirat a klarisszák tulajdonában volt, viszont az idők során elveszett, és létezéséről a különböző másolatok és fordítások révén tudunk.

³⁷ Címe: *Vida e milagres da gloriosa Rayna Sancta Ysabel, molher do catholico Rey do Dinis sexto de Portugal. Com ho compromisso da confraria do seu nome, [e] gracias a ella concedidas*.

³⁸ ANSELMO, Antonio Joaquim: *Bibliografia das obras impressas em Portugal no século XV*. Lisboa, Biblioteca Nacional Portugal, 1926. 44–45.

³⁹ REBELO 2013, 707.

⁴⁰ NUNES, José Joaquim: *Vida e milagres de Dona Isabel, rainha de Portugal. Texto do século XIV, restituído á sua presumível forma primitiva e acompanhado de notas explicativas*. In: Boletim da Classe de Letras, vol. 13. Academia das Ciências de Lisboa, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1921.

⁴¹ CAPANNOLLO, Luca: *Lo scettro deposto. Santità penitenziale e potere regale nella tradizione agiografia isabellina italo-portoghese* [PhD dissertazione]. Roma, Università degli studi di Roma Tre, 2013. 24–25.

A rózsacsoda megjelenése Portugáliában

A szentté avatási jegyzőkönyvben található csodákat⁴² megvizsgálva feltűnik, hogy bizonyos tekintetben függetlenek attól, szerepeltek-e az első életrajzként számon tartott dokumentumban, illetve annak későbbi másolataiban. Különösen igaz ez a rózsacsodára, amely a víz borrá változtatása mellett egyike a katolikus egyház által kanonizált két transzformációs csodának.

A rózsacsoda kanonizálására több indok is adódott. Először is a szóbeli hagyomány, amely a nép körében övezte Portugáliai Szent Erzsébet alakját, ezeket tanúvallomásokkal támasztották alá (1612. február 27. D. Miguel de Santo Agostinho, Coimbra). Ennek az eleven szóbeliségnek a bizonyítéka a Coimbrában található *porta da rosa*, azaz a rózsák kapuja elnevezésű hely, ahol a közvélekedés szerint a rózsacsoda megtörtént. Később Vasconcelos kimutatta, hogy az elnevezés, mely valójában egy ott honos rózsafélének volt köszönhető, megelőzi a szent királyné korát. Végül a csodás esemény írott emlékezete az, amely talán a legmeggyőzőbb érv volt a Szentszék előtt. Következzék erről egy rövid összefoglaló, a teljesség igénye nélkül.

Marcos de Lisboa (1511–1591) ferences krónikaíró, Portó püspöke a *Chronicas da Ordem dos Frades menores [...]*⁴³ II. kötetének 8. könyvében írta meg Portugáliai Szent Erzsébet életrajzát, elsőként adva hírét ezzel nyomtatásban a rózsacsodának.^{44 45}

⁴² *De miraculis in vita. 1. Puella á nativitate coeca, solo tacto manus B. Elisabethae visum consequitur. 2. Tuber in stomaco Margaritae cuiusdam á B. Regina Crucis signo statim sanatur. 3. Leprosus gratuite in capite vulneratus, B Reginae manibus oui albo inposito, confestim a vulnere liberatur. 4. Insanabilis Cancer signo crucis, osculoque Beatae Reginae sanatur. 5. Aque in vinum a B. Elisabetha conversa. 6. Opes pauperibus distribuendae a B. Regina media hyme vertuntur in rosas.* Kiad. VASCONCELOS 1993, 179–182.

⁴³ A *Chronicas* egy háromkötetes munka, mely a ferences rend egészének történetét kívánta feldolgozni Assisi Szent Ferenc fellépésétől a maga koráig. 1557-ben készült el, de második kötetet 1562-ben, a harmadikat 1570-ben adták ki.

⁴⁴ CIDRAES 2004.; VASCONCELOS 1993, I, I–II, 423–425.

⁴⁵ A portugál szakirodalomban nincs konszenzus arról, hogy a rózsacsoda mikor jelent meg először az Ibériai-félszigeten. Tudomásunk van egy *A Lenda da Rainha Dona Isabel chamada a Sancta mulher de’el-Rei Dom Denis a qual fundou a Casado Spirito Sancto da vila d’Alanquer* című, kéziratban maradt anonim életrajzról, amely 1548 és 1557 között keletkezett, és T. Andrade de Sousa filológiai érvei alapján a szakirodalom Damiao de Gois szerzősége alá helyezi. A csodák között szerepel a rózsacsoda egy variánsa is, de kéziratossága és keletkezésének bizonytalan körülményei, továbbá a primér források ismerete nélkül e kérdésben nem foglalhatok állást, annak megválaszolása további vizsgálatokat igényel. Vö. TOIPA, Helena M. R. A. Costa: *O milagre das rosas em De Vita et Moribus Beatae Elisabethae Lusitaniae Reginae de Pedro João Perpilhão*. In: Boletim de Estudos Clássicos, 60(2015). 137.; CAPANNOLLO 2013, 31.

„Leuaua hua vez a Raynha muytas moedas no regaço pera pobres & encontrando a el-Rey lhe preguntou que leuaua & ella disse leuo aquy rofas E rosas vio el Rey não sendo tempo dellas E com este pinta a sancta Rainha em algúas partes.”⁴⁶

De megtalálható az esemény leírása Jerónimo Román (1536–1597) *Parte primeira de la catolica historia de los santos de Espana* című munkájában is, melyet Coimbra Ágoston-rendi kollégiumában őriztek.⁴⁷ Marcos de Lisboa-hoz hasonló szöveggel közölte a csodát Pedro Ribadeneyra (1527–1611) spanyol jezsuita egyháztörténész *Flos Sanctorum* című, a szentek életét összegyűjtő munkájában.

„Una vez llevava la Santa Reyna cierta cantidad de dineros atada a su ropa para dar a los pobres; encontra el Rey, su marido, y preguntole que llevaba: ella respondio que rosas: y mirandolas el Rey hallo que verdaderamente eran rosas, no siendo tiempo de ellas. Y assi en algunos lugares pintan a la Santa Reyna con este milagro.”⁴⁸

Mindeközben Pedro Juan Perpiñan (1530–1566) jezsuita szerzetes a *Del vita et moribus B. Elisabethae Lusitanae reginae Historiae* c. munkájában már kritikával illette a rózsacsodát.⁴⁹ Véleménye szerint az erről szóló tanúvallomások nem hitelesek, így azt a szóbeli hagyomány részeként kell kezelni. Damiao de Góisnak (1502–1574) tulajdonítja a szakirodalom azt a kéziratos életrajzot, melyben a Portugáliai Szent Erzsébethhez kapcsolódó rózsacsoda helyszíne Alenquer, ahol az épülő Szentlélek-templom munkásainak fizetségképpen adott rózsaszálak változnak át pénzzé.⁵⁰ Tovább bonyolódik a motívum Antonio Escobar 1680-as *A Fenis de Portugal* c. művében, amely egy dupla transzformációról számol be. Eszerint a királyné pénzt akart adni a coimbrai Szent Klára monostort építő munkásoknak, a férj számonkérése során a kötényében rejtgetett pénz rózsává változott, ám amikor végre odaadta a munkásoknak, ismét pénz lett belőle. Damian Cornejo (1629–1707) ferences krónikájában visszatért az első változathoz, vagyis, hogy a királyné rózsával fizetett a Szent Klára monostor építéséért, ami később pénzzé változott.⁵¹ Frei Manoel de Esperanca pedig

⁴⁶ A Királyné egyszer pénzt vitt a kötényében, hogy azt a szegényeknek adja, amikor találkozott a Királlyal az megkérdezte mit visz, és ő azt mondta, rózsákat viszek. És rózsákat látott a Király, pedig nem volt még ideje [virágzásuknak]. MARCOS, de Lisboa—ANJOS, Luis dos: *Parte segunda das Chronicas da Ordem dos Frades Menores e das outras orde[n]s segunda & terceira, instituidas na Igreja per o Sanctissimo Padre Sam Francisco*. Lisboa, Pedro Crasbeeck, 1615. II, I–III.

⁴⁷ Russo 2007, 47.

⁴⁸ RIBADENEYRA, Pedro de: *Flos Sanctorum. Quarta parte, en que se contienen las vidas de los santos que pertenecen a los meses de Julio y Agosto. Incluidas otras vidas de santos*, 1716.

⁴⁹ Köln, 1609. Russo 2007, 48.

⁵⁰ *Uo.*, 51.

⁵¹ *Uo.*, 56.

a *Breve compendio da vida, morte, virtudes [...] da Santa Isabel [...]* című 1746-os munkájában az addigra már jelentős hagyomány ellenére kihagyta a szent királyné életrajzából a rózsacsodát.⁵²

Konklúzió

A fennmaradt írásos források is alátámasztják, hogy Portugáliai Szent Erzsébet alakjához szorosan kapcsolódik a rózsacsoda, amely az idők során az egyik legtöbbet használt ikonográfiai jellemzőjévé vált. Az viszont már az eddigiekből is kitűnik, hogy nem volt mindig egységes fogadtatása az egyházi írók körében – sem a szentté avatása előtt, sem pedig utána.

A rózsacsoda mindkét női szent, Erzsébet és Izabel hagiográfiájában is egy utólagos betoldás eredménye, amit a portugál Erzsébet esetében a szentté avatás alkalmával a hivatalos legendárium kánonjába is beemeltek, míg ugyanez a magyar szentről nem mondható el. Azonban hangsúlyozandó, hogy míg Erzsébet halála (1231) és szentté avatása (1235) között mindösszesen négy év telt el, addig Izabel esetében (1336–1625) majdnem 300, amely hosszú időszak végül lehetőséget biztosított a csoda rögzülésére.

⁵² *Uo.*, 57.

A KORA ÚJKORI KASSA NÉMET POLGÁRSÁGÁNAK OLVASMÁNYAI¹

Monok István

Kassa kora újkori története az egyik leginkább ismert a szakirodalomban, több modern szemléletű feldolgozás is született róla.² Polgárainak hétköznapi élete, élet-színvonala, anyagi kultúrájuk jellemzése az olyan összehasonlító tanulmányokban is szerepel, amelyek közül a legrégebbiek Radvánszky Béla³ és Demkó Kálmán⁴ tollából születtek, az egyik legújabb pedig Miloslavá Bodnarováé.⁵ Annak ellenére, hogy Demkó még egy – szerinte jellemző – elképzelt polgári könyvtár jegyzékét is összeállította,⁶ a könyvek, a polgárok olvasmányai a legutóbbi időkig⁷ az alapos elemzéseken kívül maradtak.⁸ A nyugat-európai, második világháború utáni

¹ A kutatás az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt keretében zajlott.

² A 16. századra nézve lásd GRANASZTÓI György: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.* (Korall társadalomtörténeti monográfiák, 2.) Budapest, 2012. – egy teljességre törekvő bibliográfiával: pp. 387–397.; A városi tisztviselők számbavétele is megtörtént: H. NÉMETH István: *Kassa város archontológiája. Bírák, belső és külső tanács. 1500–1700.* Budapest, 2006. Külön kiemelem J. UJVÁRY Zsuzsanna két tanulmányát: *Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében.* Történelmi Szemle, 1979. 577–591.; Uő.: *Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig.* In: A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára. Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor. Bp., 1984. 9–36.

³ RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III. kötet.* Bp., 1879. (reprint: Bp., 1986.)

⁴ DEMKÓ Kálmán: *A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században.* Budapest, 1890.

⁵ BODNAROVÁ, Miloslavá: *A polgárság életszínvonala a mai Kelet-Szlovákia szabad királyi városaiban a 16. században.* In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 35.) Szerk. Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. Budapest, 2005. 319–339. (Könyv nincsen!)

⁶ DEMKÓ, op. cit. ... 1890. 277–280. – ma már tudjuk, hogy ezt a jegyzéket a források nem igazolták.

⁷ Külön hangsúlyozom Viliam Čičaj és a martini Szlovák Nemzeti Könyvtár régi könyves szakembereinek a szerepét e téren, hiszen az egyes szlovákiai városokat módszeresen sorra véve tekintették át a helyi könyves kultúráját. ČIČAJ, Viliam: *Knížná kultúra na strednom Slovensku v 16–18. storočí.* (Historické štúdie, 28.) Bratislava, Veda, 1985. Majd ez megjelent magyarul is: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya.* (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, IV.) Szeged, 1993.

⁸ A magyar szakirodalomban kivétel JAKÓ Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. Szempontok reneszánszkor művelődésünk kutatásához.* In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I., Tanulmányok 1.) Bukarest, 1957. 361–393.; Ugyanez: Uő.: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez.* (METEM könyvek, 18.) Budapest, 1997. 319–350. Ugyancsak megjelent: *A reneszánsz Kolozsvár.* Összeáll.: Kovács András, szerk.: Kovács Kiss Gyöngy. 84–125.

városkutatások módszerei a közép-európai kutatásokban csak az 1980-as évektől terjedtek el.⁹

Kassa város levéltára több szempontból is királyi utat kínál a kutatóknak, hiszen az iratanyag a 18. század eleji rendezéstől kezdődően csaknem teljesen a rendelkezésre áll. Nem is csoda, hogy a különféle művelődéstörténeti témák kutatói szívesen választottak esettanulmányok tárgyául kassai példákat. A könyvtörténet kutatói is. Ráadásul, a helyismereti szakirodalom e téren gazdag, bibliográfiai összefoglalása is elkészült.¹⁰ E bibliográfia megjelenésének évében kezdődött el a Szegedi Tudományegyetemen egy olvasmánytörténeti forrásfeltáró munka, amelynek keretében a teljes Királyi Magyarország és Erdély kora újkori levéltári anyagát átvizsgálták.¹¹

⁹ A Linzi Egyetemen az 1970-es évektől szervezett éves várostörténeti konferenciák anyagát kiadó könyvsorozatra utalok: *Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas*. Ebben a sorozatban több, a városi könyvkultúra történetét érintő darab megjelent: Band V.: *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Wilhelm Rausch. Linz, 1981.; Band VI.: *Städtische Kultur in der Barockzeit*. Hrsg. von Wilhelm Rausch. Linz, 1982.; Band XIII.: *Stadt und Kirche*. Hrsg. von Franz-Heinz Hye. Linz, 1995. Emellett más műhelyek is kutatásuk tárgyává tették a városi kultúrát, vö.: *Stadt und Öffentlichkeit. Die Entstehung politischer Räume in der Stadt der Vormoderne*. Hrsg. von Stephan Albrecht. Köln, Weimar, Wien, 2010. A Kárpát-medence városaira vonatkozó legújabb magyar és szlovák szakirodalom a bőséges nyugat-európai dokumentumanyag alapján kimunkált módszereket szembesítette a magyar és a szlovák szakirodalom azután az itteni forrásokkal, s csak részben végezte el hozzá a szükséges alapkutatást. A legújabb szakirodalomban egyaránt találunk pozitív és negatív példákat. Vö.: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. (Medium aevum quotidianum, Bd. 2.). Hrsg. András Kubinyi, József Laszlovsky. Krems, 1991. A szlovák történetírásban éppen napjainkban tapasztalhatunk egy a minden napok történetét bemutatni szándékozó hullámot. Lásd például: *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Die Referate des Internationalen Symposions in Častá-Pila vom 11–14. September 1995*. (Slovenská Akadémia Vied. Historický Ústav – Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Wirtschafts-, Sozial- und Stadtgeschichte, Bd. 6.) Hrsg. von Viliam Čičaj, Othmar Pickl. Bratislava, 1998.; *Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert*. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok. Különszám, II.) Hrsg. von Péter Ötvös, István Monok. Szeged, 1998.

¹⁰ *Dejiny knižnej kultúry v Kosičiach do roku 1945. Tematická bibliografia*. (Státna vedecká knižnica v Kosičiach, Séria A.) Zostavili Jozef Repčák, Mária Mihóková. Košice, 1981.

¹¹ A feltárt könyvjegyzékeket lásd: <http://www.bibl.u-szeged.hu/eruditio>; nyomtatott változatában: *Könyvtártörténeti Füzetek. Könyvjegyzékek bibliográfiája. I–XII. kötet* (KtF). Szerk.: Monok István. Szeged, 1981–2006. Az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozatban (sorozatszerkesztők: Keserű Bálint, Balázs Mihály) újra kiadtak valamennyi olyan, a könyvek birtoklására és olvasására vonatkozó feljegyzést, ami már előbb is megjelent. Kassát illetően a következő kötetekben találhatók anyagok: *Adattár 11. Iványi Béla cikkei és gyűjtése*. Sajtó alá rend., függelék: Herner János, Monok István. Szeged, 1983. *Adattár 13/1. Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. Sajtó alá rend. Varga András. Budapest–Szeged, 1986. *Adattár 13/2. Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szeged, 1992. *Adattár 13/5. Magyarországi magánkönyvtárak V. 1643–1750*. Sajtó alá rendezte Czeglédi László, Kruppa Tamás, Monok István. Budapest, 2010. *Adattár 15. Kassa város olvasmányai, 1562–1731*. Sajtó alá rend. Gácsai Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szeged, 1990.

A Kassán megjelent könyvek, a Királyi Magyarország északi területein aktív könyvkereskedők raktáraiban összeírt kiadványok, a ma is meglévő könyvek kéziratos bejegyzései, illetve a jelzett levéltári forrásanyag ismeretében ma már részletesebb képet alkothatunk az itt élt polgárok olvasmányiról. Rögtön ki kell emelnünk azonban néhány alapvető megállapítást. A városban – és általában is a Magyar Királyságban és Erdélyben – megjelent könyvek közül alig találunk címeket a levéltári forrásokban, főként a hagyatéki összeírásokban. Alig van olyan könyvösszeírásunk a korból, amelyek Kassa kora újkori értelmiségének tagjai olvasmányait mutatnák meg, jóllehet nehezen elképzelhető, hogy a különböző vallásokhoz tartozó papi személyek, jogászok, orvosok és tanárok ne olvastak volna. Vannak jó példáink, de csupán példa jelleggel tudjuk ezen szakmák képviselőinek olvasmányait bemutatni. A város adminisztrációja példásan működött, úgy tűnik, a 17. század első harmada végétől már a magyar polgár elhunytakor magyar jegyző ment a házhoz a hagyatékok összeírására, a némethez német nyelvű. Szlovák nyelvű összeírással azonban csak a 17. század legvégétől találkozhatunk, de a 18. század közepéig csak nagyon ritka esetben. A kassai hagyatéki inventáriumok elkészítése és fennmaradása ugyanolyan arányokat mutat, mint amelyeket a nyugat-európai kutatás megállapított: nagyjából minden tizedik polgár halálakor készülhetett összeírás, és ennek 10-15%-a maradhatott fenn.¹²

Kassán a 16. században egyetlen megjelent könyvről tudunk, a 17. században azonban 1610-től csaknem mindig működött officina itt.¹³ A könyvter-

¹² LABARRE, Albert: *Le livre dans la vie Amiénoise du seizième siècle. L'enseignement des inventaires apres décès 1503–1576.* (Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris-Sorbonne. Série "Recherches", tome 66.) Paris, Louvain, 1971.; WEYRAUCH, Erdmann: *Bürger und Bücher. Informationen über ein Arbeitsvorhaben zur Geschichte des Buchbesitzes im 16/17. Jahrhundert.* Wolfenbütteler Barock–Nachrichten, 1981. 150–154.; BÁTORI, Ingrid–WEYRAUCH, Erdmann: *Die bürgerliche Elit der Stadt Kitzingen. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte einer landesherrliche Stadt im 16. Jahrhundert.* Tübingen, 1982. WEYRAUCH átfogó képet is ad az alsó-szászországi városokról ebből a szempontból: *Bücher im Alltag niedersächsischer Bürger im 16. und 17. Jahrhundert.* In: *Stadt im Wandel. Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland. 1150–1650.* (Ausstellungskataloge. 3., Bd. Aufsätze.) Hrsg. von Corel Mecksepper. Stuttgart, 1985.; Peter CLARK tanulmánya jó összehasonlító szempontokkal szolgál: *The Ownership of Books in England, 1560–1640. The Example of Some Kentish Townsfolk.* In: *Schooling and Society. Studies in the History of Education.* Ed. by Lawrence Stone. Baltimore, London, 1976. 95–111.; a Yale University tanárának Strasbourg-könyve pedig akár minta is lehet egy magyarországi város monográfiájához: USHER CHRISMAN, Miriam: *Lay Culture, Learned Culture. Books and Social Change in Strasbourg. 1480–1599.* New Haven, London, 1982.; BEC, Christian: *Les livres des Florentins. 1413–1608.* (Biblioteca di "Lettere Italiane", Studi e testi XXIX.) Firenze, 1984.; ANELLI, Vittorio–MAFFINI, Luigi–VIGLIO, Patrizia: *Leggere in provincia. Un censimento delle biblioteche private a Piacenza nel Settecento.* 1986. Vö.: *Les actes notariés. Source de l'histoire sociale XVIe–XIXe siècles.* Publ. par Bernard Vogler. Strasbourg, 1979.; *Porbate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development.* Ed. by Ad van der Woude, Anton Schuurman. Wageningen, 1980.

¹³ V. ECSÉDY Judit–PAVERCSIK Ilona: *A magyarországi könyvkiadás és kereskedelem 1800-ig.* Bp., 1999. 80, 90–93.

més nem túlzottan nagy, de a Magyar Királyságot tekintve jelentősnek mondható, közel 350 könyv jelent meg 1700-ig.¹⁴ A megjelent könyvek nyelvi összetételéről az mondható, hogy alapvetően magyar és latin. A helyben kiadott könyvek – ahogy említettem is – ritkán tűnnek fel a levéltári forrásokban fennmaradt összeírásokban. Ugyancsak ritka az olyan eset, amikor egy-egy, ma is kézbe vehető könyv kéziratos bejegyzésében szereplő személynek a könyvei összeírását is ismerjük.¹⁵

A Magyar Királyságban a szervezett könyvkereskedelem csak a 18. század második felében indult el, addig jellemzően nyomdászok, könyvkötők, vagy vándor könyvkereskedők adtak el könyveket, vagy külföldre utazó kereskedők, diplomaták, és főként diákok vásároltak maguknak, illetve megbízóiknak olvasmányokat.¹⁶ Kassán egy eperjesi könyvkereskedőt, Caspart („bibliopola de Eperyes”) tartóztattak le 1547-ben,¹⁷ de sajnos az ügyben nem készült összeírás a nála lévő könyvekről (vagy ez nem maradt fenn). Pedig a terület olvasmányainak keresztmetszetét adják a 16–17. századból fennmaradt könyvkereskedői raktári összeírások. Körmöcbányán halt meg Dionysius Cramer boroszlói könyvkereskedő (1579), Kassán írták össze Hans Gallen raktárát (1583), Elisabeth Oberland Besztercebányán halt meg 1666-ban, a lőcsei Georg Steinhübel 1699-ben és Gaspar Wiszt 1714-ben Kassán. Ez utóbbi három a könyvkötés mellett foglalkozott kereskedéssel is.

A városi olvasmányok jellemzésekor a reformáció elterjedését követő egy évszázadból ki szoktuk emelni a következőket: az olvasmányanyag tartalmi összetételében a világi jellegű ismeretek lassú terjedése, számarányuk érzékelhető növekedése figyelhető meg; a könyvanyag nyelvi szempontból latin többséget mutat, a német lakosság azonban jelentős és egyre növekvő számú anyanyelvű munkát szerez be könyvtáraiba. A 16. század közepéig a század elején kiadott humanista művek, illetve az ókori szerzők friss editiói alkotják a könyvtárak gerincét, a reformáció első generációjának közismert szerzői közül is azok szerepelnek leginkább, akiknek erősebbek

¹⁴ *Régi magyarországi nyomtatványok. I–III.* (RMNy). Kiad. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla [et al]. Budapest, 1971–2000. Vö. SZABÓ Károly: *Régi Magyar könyvtár I–II.* (RMK). Budapest, 1879–1885.

¹⁵ A szlovákiai könyvtárosok és kutatók példaadóan sok régi könyvállományt tártak már fel, kiadták a régi könyvek katalógusait, az egyes könyvekben szereplő kéziratos bejegyzésekkel együtt. Fontos a teljes Kárpát-medence gyűjteményeinek anyagát együtt szemlélni, hiszen a kora újkori könyvanyag folyamatosan vándorolt egyik helyről a másikra. A katalógusokról lásd: MONOK István: *A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról. Néhány figyelemreméltó katalógus. 1978–1998.* Magyar könyvszemle, 1999. 120–130.; Uő.: *Vingt ans de recherche sur la culture du livre dans le Bassin des Carpathes. – Dvacet let vyzkumu knižni kultury v Karpatské páňvi.* In: K vyzkumu zámeckých mešťanských a cirkevních knihoven. Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles. (Opera romanica., Vol. 1., Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis.) Ed. Jitka Radimská. České Bud jovice, 2000. 53–85.

¹⁶ A korszak magyarországi könyvkereskedelem-történetének eddigi legjobb összefoglalása, bibliográfiával: PAVERCSIK Ilona: *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata.* In: V. ECSÉDY Judit–PAVERCSIK Ilona: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában. 1473–1800.* Budapest, 1999. 291–340.

¹⁷ Adattár 11., 38. (Nr. 62.)

humanista kötődései (Philipp Melanchthon és közvetlen tanítványai, illetve a helvét kiadók között főként a bázeli officinák szerzői). A 16–17. század fordulóján a magyarországi városok olvasmányanyagát még mindig az európai szellemi áramlatok recepciójában mutatkozó naprakészség jellemezte. A teológiában népszerűek a vallási türelmességet hirdető, a teológiai megegyezésre törekvő iskolák képviselői (filippista szerzők, a heidelbergi irénikusok), a filozófiában a morálfilozófia, főként a keresztény újsztoicizmus alkotói (ezek gyakran már anyanyelven, németül, vagy éppen magyarul is), a politikai irodalomban pedig egyre terjedtek azok az elméleti munkák, amelyek a keresztény összefogást népszerűsítették a törököknek Európából való visszaszorítása érdekében. Természetesen jelentős historikus műveltségük volt a kortársaknak, főként Magyarország, a Német-római Császárság, Lengyelország, Csehország, Itália és a Török Birodalom története volt népszerű.¹⁸

Ezek az általános megállapításokon túlmenően azonban közelebb léphetünk a kassai német polgárság olvasmányaihoz. Rögtön elemzésünk elején aláhúzom, hogy nem tudom biztosan ki a német, ki a magyar és ki a szlovák, a lengyel, vagy éppen a cseh Kassán a 16. és a 17. században. Mindig a forrásokban szereplő névformát használok, és ha valakinek magyar neve van, magyar olvasmányai, főként, ha magyar imádságos könyve is, akkor úgy vélem, mondhatom magyarnak. Kassa lakossága a törökök elől a délibb területekről északra költöző gazdagabb magyar polgároknak köszönhetően a korai újkorban elmagyarosodott. Ezt a folyamatot erősítette az is, hogy katonai és diplomáciai központtá is vált, vagyis a magyar nemesség is beköltözött a városba, igaz, német császári tisztviselők is.¹⁹

Johann/János Rein († 1659) 38 könyve közül 7 magyar, 9 német (imádságos is), 22 latin, maga az összeírás magyar nyelvű.²⁰ Őt a német polgárok közé soroltam, ahogy Rézfazekas alias Scholtz Mártont († 1660) is. Őneki 14 könyve közül 4 német, 1 magyar, 9 latin, és volt német és magyar imádságoskönyve is.²¹

Venceslaus Machilles († 1654) fegyverkovács (Büchschlosser) nemzetiségét nem tudom megmondani. Olvasmányai – a forrásban megjelölt foglalkozásához képest – több mint érdekesek. Minden bizonnyal egy menekülni és állást változtatni kényszerült értelmiségi lehetett, hiszen görög nyelvtankönyve és görög Újtestamentum-kiadása is volt. 29 felsorolt, további 5 említett könyve között sok az iskolai ókori szerző, ezen túlmenően Martin Luther, Johann Brenz és Nicolaus Hemmingius postillái. Több Philipp Melanchthon-mű is gazdagította kis gyűjteményét.

¹⁸ Az eddigiekben hivatkozott irodalmon kívül lásd: MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*. Bp., 1998. 160–164.; FARKAS Gábor: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*. Magyar könyvszemle, 1992. 100–121.

¹⁹ Lásd J. UJVÁRY Zsuzsannának az 1. jegyzetben hivatkozott tanulmányait.

²⁰ Adattár 15., 51–52.

²¹ Adattár 15., 52–53.

A „Windisch Gesang buch” tétel is a tulajdonos szláv nemzetiségére utal.²² Michael Wanusek († 1710) patikus is bizonyára valamelyik szláv közösség tagja volt. Könyveit említik (nem sorolják fel) úgy, hogy azok árából elégítik majd ki az adósságait.²³ Minden bizonnyal volt szlovák/szláv olvasói igény Kassán is, hiszen a Hans Gallen raktárában összeírt 608 könyvcím közül már 1583-ban is 13 tétel „behemisch” volt, nyelvtankönyvek, katekizmusok, *vita Christi*, imádságos könyvek, illetve bibliai könyvek kiadásai.²⁴

A következőkben a német polgárok olvasmányait elemzem, a magyarokét csak összehasonlító megállapításokhoz említem. Mindkét csoportról egy-egy *appendixet* csatoltam tanulmányomhoz.²⁵

A levéltári forrásokban fennmaradt könyves adatok táblázatából látható, hogy az átlagos polgár, mesterember, ha olvasott, a napi vallásgyakorlat könyveit vette kézbe. Imádságoskönyve, vallásához igazodóan – ez a kassai német polgár esetében a lutheránus volt – katekizmusa, erkölcsi példázatok vagy prédikációkat tartalmazó kötete, iskolai könyve (általában ókori szerzők műveinek kivonatai latinul) és ritkán egy-egy bibliai könyv kiadása, „Hausartzney” vagy a közeli terület története. A kérdés az, hogy azok a polgárok, akik a város vezető testületeinek tagjai lettek, vajon mennyivel többet olvastak, és milyen könyveket. *Christoph Herstein* (1564) igazolja az előzetesen, pusztán logikai alapon megállapítható jelenséget: az említetteken túlmenően volt egy jogi könyve, illetve egy kancelláriai formulárium. Ha a polgároknak ezt a csoportját nézzük, akkor vannak, akik megfelelnek ennek a képnek, és jogi, adminisztrációs irodalommal is felkészülnek a választott tisztség ellátására, és vannak, akik láthatóan a klasszikus, az ókori szerzők szövegeiből vett műveltségre támaszkodva látják el ezt a feladatot. *Peter Sendner* (1600) például beszerzett országos joggyűjteményt („Vngerisch Decreta deutsch”), számlavezetési tanácsokat adó nyomtatványt éppúgy, mint a katonai rendszabályok alapjait. Emellett persze alapvetően a vallási meggyőződésének megfelelő irányba mélyítette ismereteit (predikációk, bibliai könyvek kommentárjai), és olvasott más vallásokról is (jezsuitákról, kálvinistákról). *Daniel Langh*nak (1663) már 39 könyve volt, ő is felkészültnek látszik lenni a választott tisztségből adódó feladatokra, és biztosan kereskedői tevékenységében is hasznát vette jogi és adminisztrációs ismereteinek. Néhány iskolai latin szerzőn kívül csak német könyvei voltak, feltűnően sok az életvitellel kapcsolatos (*regula vitae*), illetve a napi egészséggondozással kapcsolatos kiadvány a lutheránus beszédgyűjtemények, bibliamagyarázatok és a néhány történelmi könyv mellett. *Bartholomäus Büblo* (1664) hagyatékában csak 11 könyvet írtak

²² Adattár 15., 44–45.

²³ Adattár 15., 75–76.

²⁴ Adattár 13/1., 33–34.

²⁵ Az egyes könyvjegyzékek megjelenési helyét nem közlöm külön jegyzetben.

össze, és további 7-et említenek. Német olvasmányanyag, a napi vallásgyakorlatot elmélyítő lutheránus olvasmányok, és voltak neki a napi adminisztratív ügyvitelt segítő kiadványai is. Az *electa communitas* tagjaihoz hasonlóan kellett volna, hogy legyen jogi olvasmánya Mattes Khobernnek (1597), akit a forrás „*Gerichts undt Kriegsdienstmann auff Zendreo undt Fillechkh*”-nek említ. Kis gyűjteménye egy késő humanista könyvtár: Erasmus, ókori szerzők kiadásai (iskolai és tudományos), Melanchthon retorikai és filozófiai munkái, lutheránus teológia, de kézikönyv a jezsuitákról is.

A Királyi Magyarország kora újkori művelődéséről szóló szakirodalom kiemeli azt a jelenséget, hogy a 16. század második felében az anyanyelvi olvasmányok előretérése mellett egy határozottan világiasodó tendencia is megfigyelhető.²⁶ Ez azt jelenti, hogy a historikus irodalom, a jogi és más szakmai olvasottság mellett megjelent a szépirodalom mint szórakoztató olvasmány. Ez ebben a régióban sokszor még latin nyelvű volt, még akkor is, ha tudjuk, nem biztosan tudott mindenki olyan szinten latinul,²⁷ hogy szórakozva olvasta mondjuk Plautus egy színművét. E jelenség igazolására két kassai példát említhetek. *Johann Hensel* (1580, 49 könyv) csak latin nyelvű könyveket tartott. Ókori szerzők uralják könyvtárát, görögök is, vélhetően latinul. Nemcsak a historikusok és a szépírók, hanem az ókori tudományos irodalom is. A humanista irodalom is erős (Erasmus, Vives), a reformáció azonban hiányzik, csupán Luther és Melanchthon életrajzát szerezte meg. *Georg Buntzler* (1594, 44 könyv) már német és magyar nyelvű könyveket is vásárolt, jöllehet a könyvtárban nála is az ókori szövegek dominálnak. A grammatikák, retorikák jelenléte inkább olyan kiváló olvasmányokra utal, amellyel az iskolai órákra készült.

A városban vezető tisztséget vállalók könyvhagyatékaik közül kiemelkedik négy személy hagyatéka, közülük hárman városbírók is voltak. Kettő német és egy magyar. *Hans Schirmer* (1637) főbíró²⁸ 101 könyvét említi, öröndetesen 70-et fel is sorolnak. Több szempontból is figyelemre méltó ez a könyvtár. Első, akinek könyvei közt két francia nyelvűt is említenek, az egyik Philippe de Commines történeti műve. Olyan szépirodalmat olvasott, mint Francesco Petrarca olaszul (!),

²⁶ PÉTER Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban*. Történelmi Szemle, 1984. 80–102.; Uő.: *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja*. Századok, 1985. 1006–1008.; mindkettő újra megjelent: PÉTER Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. (A Ráday gyűjtemény tanulmányai, 8.) Budapest, 1995. 77–97., 31–55.; lásd még Uő.: *Lendület és megtorpanás Sárospatakon. Egy példa a 16. és a 17. század közötti különbségre*. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest. 115–125.

²⁷ Cf. TÓTH István György: *Latinčina ako hovorená reč v Uhorsku v 17. a 18. storočí so zreteľom na Slovensko*. [Das Latein wie die Redensprache im Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert mit Rücksicht auf die Slowakei.] Historický Časopis 44(1996) č. 1. 102–113.; Uő.: *Latin as a Spoken Language in Hungary during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. In: History Department Yearbook of Central European University. 1997–1998. Budapest, 1999. 93–111.

²⁸ KERÉKES György: *Polgári társadalmunk a XVII. században*. Kassa, 1940. 36–39.

és több más olasz nyelvű munka is gazdagította a könyvtárát, például egy *Orlando Furioso*. Vallásos ízlése is a nyitottságra utal. Lutheránus, de már van két Johann Arndt-kiadványa is, ami a Magyar Királyságban korai recepciónak mondható. Lelkiségére utal, hogy az *Imitatio Christi* is ott volt könyvespolcán, és a „*Tractatus spiritualis Italice*” könyvcím sem protestáns olvasmányra utal. Geometriai, orvosi könyvek mellett kifejezett képes albumok is előfordulnak könyvjegyzékén. Az övéhez hasonló nagyságú volt *Johann Lang* (1645) jegyző, majd bíró²⁹ gyűjteménye is (105 könyvét sorolja fel a hagyatéki összeírása). Ez utóbbi német nyelvű volt, iskolai latin szerzők, egy magyar–német és latin szótára utal még nyelvi tájékozódására. Tartalmilag azonban unalmas lutheránus könyvtárnak mondható, bár ebben a műfajban gazdag. A teológiai és vallásgyakorlati irodalmon túlmenően csak hétköznapi használatú orvosi tanácsokat tartalmazó könyvei voltak. A harmadik városbíró, akinek ismerjük olvasmányait, a nemesi származású magyar *Keviczky János* (1656)³⁰ (hagyatékában 137 könyvet említene, 97-et fel is sorolnak).³¹ Az összeírók német nyelvű könyveit nem sorolták fel. A magyarok és a latinok alapján hagyományos műveltsége volt: ókori szerzőkön iskolázott latin, históriák, alapvető jogi munkák. Modernként annak alapján említhető, hogy lutheránus alapműveltsége mellett számos katolikus szerzőtől való könyve is volt. A könyvjegyzék alapján az a benyomásom, hogy a köznemesi család őt megelőző generációja is gyűjtötte a könyvet, ezeket ő örökölte. Erre utal a meglepően nagyszámú középkori szerző jelenléte. A negyedik nagyobb könyvtárat is dokumentáltan birtokló városi tisztségviselő a sziléziai származású³² tanító³³ *Caspar Lemann/Lehman* (1663, 117 könyv). A gyűjtemény jellegzetessége a latin, a görög és a héber nyelv látható érdeklődéssel való művelése. Nyelvtanok, szótárak, a nyelvekről írt humanista művek mutatják ezt. Kevés jogi és orvosi könyvcím mellett a teológiai olvasmányok dominálnak. A történeti irodalom teljességgel hiányzik. A teológia ortodox lutheránus, de több, a lelkeségi irodalomba sorolt mű is megtalálható. Az egy-két pietista szerző és Thomas Kempis feltűnése benyomásom szerint csak a vitapartnerek jelenlétét jelzik.

Általánosságban igaznak tartom, hogy ha egy hagyaték az asszony nevének került összeírásra, a felsorolt könyvek mögött inkább az elhunyt férjet érdemes keresni, és az ott említett olvasmányokat nem mint asszonykönyvtárat elemezni. *Rachel Sartorius* (1684) azonban talán kivétel. A 26 felsorolt könyvcím kétnyelvűségről (német, magyar) tanúskodik. Több imádságoskönyve volt, bibliai részek kiadásai külön-külön, de feltűnően sok a komolyabb elmélkedés. *Pia desideria*, vagyis a pietista

²⁹ KERÉKES 1940, 113–123.

³⁰ WICK Béla: *Kassa története és műemlékei*. Kassa, 1941. 102–104.; HALÁSZ József: *Keviczky János városbíró és a XVII. századi Kassa*. In: Széphalom, 14(2004). 179–189.

³¹ Adattár 13/1., 182–185.

³² Cf. RMNy 2306.

³³ „Scholae Cassoviensis Conector”

kegyességi irodalom néhány darabja és további bibliai históriák, az igaz, feltehetően isteni szeretetről szóló kiadvány („1 könyv Verus Amor”), mesék és ortográfia.

A városi értelmiségtől kevés német hagyatéki összeírás maradt ránk. A tanítókról, akiket az *electa communitas* tagjává választottak, már szóltunk. Fennmaradt *Johann Peter Syring* patikus (1667) hagyatéki leltára, nem meglepő, hogy kis gyűjteménye szakkönyvtár, orvosi alapkönyvek, herbáriumok. Könyvespolcának ékköve lehetett, és bizonyára sok pénzt áldozott ezért, egy illusztrált növénytan.

A lutheránus lelkész *Sebastian Türck* (Löcse, 1587 – Kassa, 1623) jól felkészült hivatása gyakorlására.³⁴ 239 könyvével a legnagyobb könyvtára volt a korabeli Kassán. Kiváló lutheránus teológiai szakkönyvtár, kifejezetten modern. Az ortodox lutheránusok mellett nagy számban Melanchthon és tanítványai művei. Feltűnő a svájci teológusok jelenléte, bázeli és zürichi kiadványokkal. Késő humanista alapművek sora is rendelkezésére állott, az ókori szerzők tudományos kiadásával. Petrus Ramus logikai kézikönyve mellett a Vergilius-kiadása is jelzi a tulajdonos modern olvasottságát. A 16–17. század legmodernebb rétorikai iskolája, a strassburgi Johann Sturm vezette műhely is képviselve volt e gyűjteményben Kassán. Teológiai és filológiai érdeklődésén túlmutatnak az olyan címek, mint Caspar Peucer *De dimensione terrae*, vagy a kortárs politikai eseményekre vonatkozó munkák.

Természetesnek vehető, hogy egy tanítónak, lelkésznek, patikusnak vagy éppen egy felcsernek voltak könyvei, de fontos figyelni arra is, hogy a 17. század második felétől egyre több mesterember, ónöntő, rézműves, szíjgyártó, bodnár vagy éppen szűcs hagyatékában fordulnak elő könyvek, néha 5–15 kötet is. Az egyszer előforduló „török alchoran” érdekesség (*Theodolphus Beer*, 1683), de az már külön jelenséggé válhat, hogy a 17. század második felében a kis polgári könyvtárakban is többször feltűnik Johann Arndt neve, és azt sem tartom véletlennek, hogy a lutheránus polgárság emellett ismerte az *Imitatio Christi* szövegeit (a magyar polgárok éppen a jezsuita Pázmány Péter fordításában is megvették, magyarul). Jellemzőnek tartom azt is, hogy egy több felekezet vallásgyakorlatának valóságában élő városban a lutheránus német polgárok a jezsuitákról vagy a kálvinistákról időnként megvásároltak maguknak egy-egy könyvet. Fontos kiemelni azt a tényt, hogy az asszonyhagyatékokban is említene könyveket, ami arra utal, hogy Kassa polgárai gondot fordítottak a leányok olvasni és írni taníttatására is. Hagyatéki jegyzékeik ezt a tényt is mutatják.

³⁴ Wittenbergben tanult, majd Löcsein volt tanár, Kassán 1613-tól lépett egyházi szolgálatba. Két nyomtatott műve ismert: RMNy 1220, 1248.

Appendix 1.: A kassai német polgárok olvasmányaira vonatkozó kiadott adatok:

Név	Városi funkció Inneren Rat (Senat) Wahlgemeinde (electa communitas)	Könyvek	Megjelent
Christoph Herstein († 1564)	szenátor: 1560–1561; választott község tagja: 1562–1564.	9 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 1.
Claudius Perhard († 1567)		13 könyv (említett ³⁵)	Adattár 15. 1.
Johann Hensel († 1580)	tanító, harangozó	49 könyv (felsorolt)	ifj. Kemény Lajos, MKsz 1888. 329– 330.; Adattár 13/1. 20–22.; Adattár 15. 2.
Johann Gallen († 1583)	könyvkereskedő raktá- ra	603 könyvcím (felo- rolt)	ifj. Kemény Lajos, MKsz 1887. 136- 138.; uő. MKsz 1895. 310–320.; Adattár 13/1. 22–35.; Adattár 15. 2.
Johann Lingen († 1590)		7 könyv (említett)	Adattár 15.
Georg Buntzler († 1594)		44 könyv (felsorolt)	Ábel Jenő, MTAK MSS 335/7.; Kovács Sándor Iván, MKsz 1965. 68–69.; Adattár 13/1. 45–46.; Adattár 15. 3.
Colomann Sorgh († 1594)		2 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 3.
Mattes Khober († 1597)	bírósági altiszt (?) Gerichts- und Kri- egsdienstmann	37 könyv (felsorolt)	Repčák-Mihóková 1981. 469.; Adattár 15. 4-5.
Fridericus Friedrich († 1597)		10 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 6.
Peter Sendner/Sendler († 1600)	választott község tagja: 1594–1598.	28 könyv felsorolt és további 10 említett „kleine beth büchlein”	Adattár 15. 7.
Paul Kromer († 1600)		2 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 7–8.
Johann Kelpin († 1600)		4 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 8.

³⁵ „XX kleine Bücher”; „yy verschiedene Bücher” etc.

Michael Lipert († 1605)		4 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 9.
Georg Sandt († 1606)		2 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 10.
Peter Brunner/Bruner († 1609)	választott község tagja: 1573–1607.	3 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 10–11.
Elias Hoffmann († 1617)	kereskedő	5 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 12.
Jakob Erhardt († 1618); felesége magyar: Kakas Ilona		8 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 12–13.
Caspar Elinger († (1622))		21 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 13–14.
Sebastian Türck († 1623)	lutheránus lelkész	239 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 14–20.
Martin Flasch († 1636)	választott község tagja: 1624–1636.	5 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 25–26.
Johann/Hans Schirmer († 1631)	választott község tagja: 1623–1630. szénátor: 1631	70 könyv felsorolt (1637, özvegye halálakor), további 31 említett (Manuscripti)	Adattár 15. 26–27.
Johann Stillaver († 1641)		1 könyv (említett)	Adattár 15. 29.
Emericus Baltruhen († 1644)		2 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 30.
Rebenstoch család tagja († 1644)		12 könyv (említett)	Adattár 15. 32.
Johann Lang († 1645)	választott község tagja: 1604–1609. szénátor: 1610–1630. aljegyző, majd jegyző, Kassa város bírása: 1617–1620, 1624– 1626.	105 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 32–35.
Martin Syener († 1648)		5 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 38.
Susanna Flaschin († 1650)		7 könyv (említett)	Adattár 15. 39.
Anna Kemely († 1650)		7 könyv felsorolt, további 5 említett	Adattár 15. 39.
Margaretha Böhm († 1652)	ónöntő (Ziengies- serin)	39 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 41–42.
Abraham Stettner († 1652)		2 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 42.
Hans/Johann Müller	felcser (Zuchtscherer)	25 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 43–44.

(† 1654)			
Johann/János Rein († 1654)		38 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 51–52.
Martin/Márton Scholtz alias Rézfaze- kas († 1660)		14 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 52–53.
Johann Mulz († 1662)		1 könyv, megnevezett	Adattár 15. 53.
Caspar Le- mann/Lehman († 1663)	tanító, választott község tagja: 1652–1653. szénátor: 1654–1662. országgyűlési képviselő: 1662.	117 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 55–58.
Daniel Langh († 1663)	választott község tagja: 1649–1662.	39 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 59–60.
Bartholomeus Büblo († 1664)	választott község tagja: 1654–1656	11 könyv felsorolt, további 7 említett	Adattár 15. 60.
Steffan Caspar († 1666)		4 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 62.
Eisabeth Mayerin († 1666)		1 könyv, megnevezett	Adattár 15. 62.
Johann Peter Syring († 1667)	patikus	12 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 62–63.
Christian Ktautwurst († 1673)	patikus	1 könyv, megnevezett	Adattár 15. 65.
Georg Treybl († 1675)		10 könyv (említett)	Adattár 15. 66.
Erasmus Kinczel († 1677)		23 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 66–68.
Christoph Weltzer/Veltzer († 1678)	réz műves	13 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 68.
Michael Banke († 1678)	bodnár	2 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 68.
Tobias Schmidt († 1679)	szíjgyártó	6 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 69.
Matthias Mozern († 1679)		6 könyv felsorolt, további „egy láda” említett	Adattár 15. 70.
Theodolphus Be- er/Bér († 1683)		14 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 70–71.
Rachel Sartorius		26 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 72–73.

(† 1684)			
Georg Mauk († 1686)	szűcs	26 könyv (említett)	Adattár 15. 73.
Martin Leder († 1698)		75 könyv (említett)	Adattár 15. 74.
Anna Weiss († 1710)		4 könyv felsorolva, és említett „nemel apro konyveczkek”	Adattár 15. 75.
Johann Edel († 1710)		3 könyv (említett)	Adattár 15. 75.
Matthias Hoster († 1713)		1 könyv említett	Adattár 15. 76–
Caspar Wiszt († 1714)	könyvkötő, könyvke- reskedő	92 könyv felsorolt (eladó), és további 406 említett (köten- dő)	Kemény Lajos, MKsz 1912. 158–161.; Adattár 15. 76–79.

Appendix 2.: Kassai magyar polgárok könyvjegyzékei:³⁶

Szegedi család (1595)	Adattár 15. 3–4.
Károlyi Gáspár (1597)	Adattár 13/1. 57–58.; Adattár 15. 5–6.
Német Kristóf (1609)	Adattár 15. 10.
Békéssy János (1612)	Adattár 15. 11.
Kállay Erzsébet (1625)	Adattár 15. 21.
Szegedi István (1628)	Adattár 15. 21–22.
Szegedi Mihály (1632)	Adattár 15. 23.
Várad Karácsony Jánosné (1635)	Adattár 15. 24–25.
Szüney István (1636)	Adattár 13/1. 127–128.
Nagy Pál (1636)	Adattár 13/1. 130.
Ismeretlen kereskedő (1642)	Adattár 13/1. 131.
Alvinczi Péter (1645)	Adattár 13/1. 152–153.; Adattár 15. 32.
Szegedy György (1646)	Adattár 13/1. 153–154.; Adattár 15. 35–36., 38.
Várallyai István (1646)	Adattár 15. 35–36.
Zsolnai András (1648)	Adattár 15. 37–38.
Dobrai György (1650)	Adattár 15. 39–40.
Aranyasi János (1651)	Adattár 15. 40–41.
Tompa alias Gombkötő János (1654)	Adattár 15. 42–43.
Tóbiás Kristóf (1655)	Adattár 15. 46.
Kis Király Pál (1655)	Adattár 15. 47.
Kassai Szabó András (1656)	Adattár 15. 48.
Egeressy János (1656)	Adattár 13/1. 177–180.
Keviczky János (1656)	Adattár 13/1. 182–185.
Hodol Mátyás (1657)	Adattár 15. 48.
Szegedi Miklós (1658)	Adattár 15. 48–49.
Féja András (1658)	Adattár 15. 50–51.
Varga János (1665)	Adattár 15. 61.
Bónis Ferenc (1665)	Adattár 13/2. 39–40.

³⁶ Csak azokat az adatokat jelzem itt, amelyek legalább 5 különböző könyvet fel is sorolnak. Valamennyi egyéb levéltári feljegyzés, amely könyvet említ, megtalálható az Adattár 15. kötetében.

Fibik Szabó György (1668)	Adattár 15. 63.
Tassi Gombkötő Márton (1672)	Adattár 15. 64.
Szikszay Margit (1673)	Adattár 15. 64–65.
Maklári István (1674)	Adattár 15. 65.
Szlatinai András (1679)	Adattár 15. 69–70.
Holló Zsigmond (1684)	Adattár 15. 71–72.; Adattár 13/2. 116–117.
Féja Dávid (1687)	Adattár 11. 491–493.
Reviczky János (1743)	Adattár 13/5. 20–34.

ERUDÍCIÓ ÉS NEVELÉSTÖRTÉNET. A KORA ÚJKORI FELVIDÉK TANÍTÓKÖNYVTÁRAINAK VIZSGÁLATÁRÓL

Mizera Tamás

Bevezetés

A történeti értelemben vett ismeretátadás legfontosabb szereplői a művelt tanítók: változó szélességű kulturális horizontjuk meghatározza a mindenkori nevelést és oktatást. Annak érdekében, hogy erudíciójukat a kutatás tárgyává tegyük, olyan nézőpontot kell választanunk, amely a lehető legteljesebb kép kialakítását teszi lehetővé. Az erudíció fogalma pedig a maga történetiségében szorosan kapcsolódik a könyvhöz: olvasottságként, könyves műveltségként is aposztrofálható. Amennyiben elfogadjuk ezt a nézőpontot, a feladat sarokköve nem más, mint a tanító által birtokolt, olvasott, esetleg saját kezűleg írt könyveinek módszeres tanulmányozása.

A kutatói célokat szolgáló források megválasztásához több forrástipológia is rendelkezésünkre áll,¹ általánosan azonban elmondható: vagy jegyzékszerű (ebben az esetben másodlagos) források felhasználásával dolgozunk, vagy elsődleges források bevonásával, a dokumentumok autopszia alapján történő feltárásával és elemzésével kíséreljük meg a magánkönyvtár rekonstrukcióját; az eredmények interpretálásához, európai kontextusba helyezéséhez a neveléstörténet növekvő multi- és interdiszciplinaritását kell kihasználnunk.² Az Annales-iskola nyomdokain egyértelmű kapcsolódási pontokat találhatunk az irodalomtörténet, művelődéstörténet, társadalomtörténet, könyvtörténet, recepciótörténet, mentalitástörténet, iskolatörténet, eszmetörténet, filozófiatörténet és vallástörténet területeihez; így teremtve meg a keretrendszert a kulturális horizont kérdésének sokoldalú tárgyalásához. Jelen tanulmány 16–18. századi Felvidék tanítóinak inventáriumok³ alapján megismerhető olvasmányműveltségére helyezi a hangsúlyt.

¹ A magyarországi viszonyokat lefedő tipológia: MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás.* (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 5.) Szerk. Császtvay Tünde. Szeged, 1993. A külföldi, elsősorban nyugat-európai források esetében irányadó: RAABE, Paul: *Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema.* In: Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte, 7:1–2(1982). 433–441.

² A multi- és interdiszciplinaritás kérdéséhez vezérfonal lehet: BRAUDEL, Fernand: *A történelem és a társadalomtudományok.* In: Századok, 4–5(1972). 988–1012.; GYÁNI Gábor: *Az új történetírás jelensége.* In: Világtörténet, 3–4(1986). 3–6.; KLANICZAY Gábor: *Az interdiszciplinaritás az utóbbi negyedszázad történettudományában.* In: Századok, 1(1989). 163–178.; illetve PUKÁNSZKY Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai.* Budapest, 2008.

³ Ugyanabban az értelemben használatos: inventárium, hagyatéki jegyzék, hagyatéki összeírás.

A felvidéki inventáriumok kutatásáról

Az inventáriumok ugyanis a lakosság egészére nézve hiteles képet nyújtanak, másrészt jogi aktusnak köszönhetik létüket. Mivel az állományfelvétel jogilag előírt, különösen megbízható forrásnak tekinthetők.⁴ Bár kétségtelen, hogy használatuk ellen is hosszasan érvelhetünk,⁵ olvasmánytörténeti forrásainknak több mint 70%-a ebből a dokumentumkörből kerül ki,⁶ így e forrásszegény időszak esetében elengedhetetlen beemelésük a kutatómunkába. A kora újkori Kárpát-medence hagyatéki jegyzékeinek programszerű feltárása és kiadása kutatógenerációk erőfeszítéseinek eredménye.⁷ A forrásközlések 1979-től folyamatosan jelentek meg az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (a továbbiakban: *Adattár*) sorozatban; a felvidéki tanító értelmiség erudíciójához kapcsolódó elemzőmunkám bázisát tehát ezek az adatok jelentik.

A könyves művelődés történetének kutatói korábban mélyrehatóan vizsgálták az egyes foglalkozáscsoportok gyűjteményeit, ami alapján a polgári könyvtárak néhány típusa körvonalazódni látszik, gondolok itt a tipikus orvoskönyvtárra, jogász-könyvtárra, gyógyszerészkönyvtárra, hivatalnokkönyvtárra vagy tanítókönyvtárra.⁸ A Kárpát-medencei tanító értelmiség egészére nézve jellemző az alulreprezentáltság problémája, ugyanakkor a tanítói hivatáshoz kötődő könyvtulajdonosok számbavételével árnyaltabb képet kaphatunk. A több ezer ismert és kiadott hagyatéki jegyzék közül összesen 84 tekinthető relevánsnak, ebből 21 származik Felvidékről.⁹ A felvidéki bányavárosok tanítókönyvtárai méretüket és tematikai összetételüket tekintve sajátos csoportot alkotnak, ezért elemzésüknek külön tanulmányt érdemes szentelni.¹⁰

⁴ ADAM, Wolfgang: *Magánkönyvtárak a 17. és a 18. században. Kutatási jelentés. 1975–1988.* In: Válogatás a német szakirodalomból (A könyves kultúra: XIV–XVII. század, 2.) Szerk. Monok István, Ötvös Péter, Zvara Edina. Szeged, 1997. 167.

⁵ BERGER, Günter: *Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens.* In: Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte, 5(1981). 371–373.

⁶ MONOK 1993, 29.

⁷ Bővebben lásd: MONOK István: *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk.* In: Magyar Könyvszemle, 1988. 78–82.

⁸ A tipizálás alapjául szolgáló tanulmányok: MIZERA Tamás: *Magánkönyvtár, polgári könyvtár – tanítókönyvtár? A kora újkori Felvidék tanító értelmiségének olvasmányműveltségéről.* In: Válogatott tanulmányok a pedagógiai elmélet és szakmódszertanok köréből. Szerk. Karlovitz János Tibor. Komárno, 2017. 9–15.; MONOK István: *A lőcsei polgárok olvasmányairól.* 2005. In: URL http://real.mtak.hu/24095/1/Monok_locsei_polgarok_Wiener_2005.pdf (2017. 05. 30.); SZABÓ Béla: *Jogászaink olvasmányai a kora újkorban.* In: Iskolakultúra, 5(1997). 23–34; VARGA András: *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században.* In: Iskolakultúra, 5(1997). 35–39.

⁹ Listájukat lásd itt: MIZERA 2017, 14–15.

¹⁰ A témában a közelmúltban elhangzott előadásom: MIZERA Tamás: *A felvidéki bányavárosok művelt tanítóinak olvasmányai a 16–17. században.* Elhangzott: Tavaszi Szel Konferencia 2017. Nemzetközi Multidiszciplináris Konferencia (Miskolc, 2017. április 1.) Az előadás alapján készült, azonos című tanulmány megjelenés előtt áll.

Az egyes típusok meghatározásához mennyiségi és tartalmi kritériumokra egyaránt szükség van. Egyfelől, hogy a könyvállomány elég nagy legyen ahhoz, hogy karaktere lehessen. Amennyiben az 5–30 kötetes kora újkori magánkönyvtárakat¹¹ referenciának tekintjük, a felvidéki tanítókönyvtárak átlagosan mintegy 100 kötetrel jelentősnek számítottak. Ehhez illeszkedik a tartalmi kritérium, vagyis: az egyes könyvek mennyiben kapcsolódnak a birtokos-használó hivatásának, illetve mesteriségének műveléséhez. Viliam Čičaj nyolc tematikus egységbe rendezte a bányavárosi olvasmányokat,¹² amelyekből számunkra kiemelkedően fontos a *nyelvtudományi és pedagógiai irodalom*, amely magában foglalja a korabeli pedagógiai gondolkodók munkáit, valamint a tankönyvek, szótárak, lexikonok és retorikai művek széles spektrumát. A könyvek egy másik releváns körét az *antik szerzők művei és szépirodalom* csoportban találjuk, ti. előbbieket a vizsgált időszakban szerves részévé váltak a nevelési rendszernek (így a tanítókönyvtárakban is nagyobb arányban fordulnak elő), csakúgy, mint a *teológia*, *napi vallásgyakorlat könyvei* kategóriába sorolt katekizmusok, amelyek tartalmukban nem feltétlenül, de funkciójukat tekintve szintén tankönyvek voltak. Az egyes tételek és szerzők azonosításához hazai és nemzetközi elektronikus adatbázisok nyújtanak segítséget.¹³

A tanító értelmiség olvasmányainak tartalmi összetétele

Az alábbiakban kronologikus rendben ismertetem a tulajdonosok gyűjteményeit. Joachim Percusius Lubecensis (?–1566) bártfai (korábban eperjesi) iskolarektornak ugyan mindössze hat könyvét sorolja fel az inventárium,¹⁴ mégis érdekes tanulságokkal szolgál a könyvek újtjáról olvasótól olvasóig. A Terentius és Vergilius műveit tartalmazó könyvet a kassai plébánostól kapta kölcsön, Ambrogio Calepino olasz humanista egyik – a bejegyzés alapján azonosíthatatlan – munkája pedig egy Thomas nevű

¹¹ MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2003. 170.

¹² ČIČAJ, Viliam: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya*. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 4.) Szerk. Monok István. Szeged, 1993.

¹³ Esetünkben: KVK (*Karlsruher Virtueller Katalog*: <http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html>), VD16 (*Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*: <http://www.vd16.de/>); VD17 (*Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*: <http://www.vd17.de/>); MOKKA-R (*Magyar Országos Közös Katalógus Régi Nyomtatványok Tagozat*: <http://www.eruditio.hu/mokka-r/>). Az elemzés során a külföldi, elsősorban német nyelvtérülethez köthető szerzők azonosításához az *Allgemeine Deutsche Biographie* és a *Neue Deutsche Biographie* teljes anyagát integráló *Deutsche Biographie* elektronikus adatbázisát használtuk. Elérhető a következő URL-címen: www.deutsche-biographie.de. Magyar szerzők esetében a következő források elektronikus változatai szolgáltak iránymutatásként: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* (elérhető: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>); ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (elérhető: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3>); *Magyar katolikus lexikon* (elérhető: <http://lexikon.katolikus.hu/>).

¹⁴ *Magyarországi magánkönyvtárak. 1533–1657*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13.) Sajtó alá rend. Varga András. Budapest, 1986. 16.

szónoktól került hozzá. Könyvtárában helyet kapott a humanista reformátor, Philipp Melanchthon *Dialecticája* (Melanchthon művei kiemelkedően népszerűek voltak a vizsgált források egészét tekintve). Bár az olvasmányok között egy görög lexikon is szerepel, ez alapján a nyelvtudásra vonatkozó egyértelmű állásfoglalás nem lehetséges.

Az első nagyobb és az elemzés szempontjából jobb minőségű inventárium Johann Hensel (?–1580) 49 könyvét sorolja fel.¹⁵ Az elhunyt Selmezbányán tanácsosi és iskolamesteri, majd Kassán segédtanítói és harangozó pozíciót töltött be. Könyvtára egyrészt a nagyszámú klasszikus auktor, másrészt a humanista irodalom képviselőinek jelenléte miatt tarthat számot leginkább érdeklődésünkre. Mivel előbbiek köre igen széles, felsorolásuk helyett inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy míg az érintett, közel harminc szerző mintegy fele görög, addig közülük csak ötöt szerzett be görög nyelven is. Pindaros az egyetlen olyan ókori szerző, akinek munkája latin nyelven nem állt rendelkezésére. A görög irodalmat tehát főként latin fordításokban olvasta, ugyanez vonatkozik az ókori tudományos irodalomra, így például Ptolemaiosz vagy Eukleidész munkáira. Némileg frissebb termésnek számít Johannes de Sacrobosco matematikus, csillagász asztronómiai tankönyve („*Sphaera...*”). A humanista szellemű irodalmat Melanchthon, Rotterdami Erasmus, Guillaume Budé és Joan Luis Vives reprezentálja. Amennyiben az olvasott könyvek listája az előbbi felsorolással összhangban van, állíthatjuk, hogy a könyvek tulajdonosa ismerte a kor humanista nevelésének programját. Említést érdemel még Hensel érdeklődése az életrajzi irodalom iránt: egy Johannes Mathesius által írt Luther-életrajzot és egy Melanchthon-életrajzot is megtalálhatunk gyűjteményében.

Időrendben két kisebb hagyaték következik. Lászkay János (?–1613) pozsonyi káptalani dékán olvasmányai¹⁶ egyoldalú, katolikus teológiai ízlést tükröznek: az egyházatyák, így Eusebius vagy Sevillai Izidor munkái és a *Catalogus Sanctorum* is feltűnik olvasmányai között. Ónódi György (?–1624) kassai tanító magyar nyelven elkészített hagyatéki jegyzéke¹⁷ csak négy tételt tartalmaz, amelyeknek egyértelmű azonosítása nem lehetséges.

Caspar Seiffred (?–1640) bártfai iskolarektor 141 könyvet magába foglaló magánkönyvtára¹⁸ számos érdekességet tartogat a kutató számára. Klasszikus szerzők tekintetében elmondhatjuk, hogy azoknak mindössze egyharmada görög, és csak Arisztotelész egy munkáját szerezte be görög nyelven is (egy latin–görög kétnyelvű kiadás szerepel a felsorolásban); Vergilius, Terentius és Cicero könyveit már németül is olvasta. Egy-egy szerzővel bővebben is foglalkozott: Terentius művei és a hozzá

¹⁵ *Uo.*, 20–22.

¹⁶ *Uo.*, 94.

¹⁷ *Kassa város olvasmányai. 1562–1731.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15.) Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Kevházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. Szeged, 1990. 20.

¹⁸ *Adattár 13.*, 144–147.

kapcsolódó kommentárok hétszer fordulnak elő gyűjteményében. A nyelv kérdésénél maradvá megállapíthatjuk, hogy görög és héber tanulmányokra utaló tételek is szerepelnek a listában: görög és héber nyelvű lexikon, nyelvtankönyv is megjelenik az olvasmányok között; valamint az Újszövetséget görögül is tanulmányozta. A német nyelv jelenléte a korábban említett klasszikus szerzők mellett a teológiai és a szótárirodalomban is tetten érhető. Megjegyzendő, hogy a tulajdonosnak már volt német nyelvű *Bibliája*. A teológiai irodalom egyértelműen lutheránus képet mutat, amit Luther mellett Christian Matthiae, Andreas Osiander, Jakob Martini, Simon Pauli vagy Aegidius Hunnius is jelez. A szerzők között feltűnő humanistákat tekintve (Melanchthon és Erasmus mellett), a korábbiakhoz képest új nevekké is találkozhatunk: Johannes Rivius, Justus Lipsius, Lucas Lossius vagy Johann Sturm munkáival. A tudományos irodalmat tekintve ókori és kortárs szerzőt egyaránt említhetünk: Eukleidész *Elementoruma* és Caspar Bartholin *Physicája* is birtokában volt. A korábban említett nyelvi sokféleség (latin, görög, német, héber) a rendelkezésre álló szótárak mellett a nyelvtankönyvek változatosságában is tükröződik. A logika, dialektika és retorika területén a kor kiemelkedő egyéniségeinek műveit használta, így: Johann Heinrich Alsted, Matthäus Dresser, Bartholomäus Keckermann. Az olvasmányanyag eredetét és összetételét tekintve egyértelmű, hogy a wittenbergi és a lipcsei egyetem szellemisége Caspar Seiffrid számára gyűjteményképző szereppel bírt. A nyelvi, tematikai és a szerzőket érintő diverzitás elárulja a könyvek tulajdonosát, az európai műveltségű értelmiségit, akinek haladó szellemiségére tanítóként éppen Johann Sturm könyvének feltűnése utal.

Váradí György (1630–1680 után) hagyatékában¹⁹ kettősség uralkodik, ami valószínűleg azzal függ össze, hogy két, egymástól teljesen eltérő hivatást is gyakorolt: Losoncon, majd Szabadszálláson iskolamester volt; Ráckevén és újra Losoncon jegyzőként is dolgozott.²⁰ Olvasmányai között számos jogi könyv található, azonban ezek főleg a *Tripartitum* passzusait és a hozzájuk tartozó magyarázatokat tartalmazák. Találhatunk ugyanakkor politikai és gazdasági témájú, valamint számtankönyvet is a listában; gyógynövényekkel kapcsolatos ismereteire két herbárium utal. A klasszikus szerzők korábban tapasztalt bősége eltűnik, egyedül Vergilius és Ovidius műveit szerezte be. A nyelvi összetétellel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy szembeűnően sok a magyar nyelvű vagy magyar szerzőtől származó könyv, ez az anyag gyűjteményének több mint harmadát teszi ki. Latin nyelvű *Bibliája* mellett a Károli-féle magyar fordítás is rendelkezésére állt, az Újszövetséget

¹⁹ *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2.) Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szerk. Monok István. Szeged, 1992. 113–116.

²⁰ Könyvvállománya gyarapodása szempontjából csizmadiaként, valamint kocsmárosként töltött éveit természetesen nem tekinthetők jelentősnek. Életútjáról bővebben: SZAKÁLY Ferenc: *Egy mezővárosi tanító-nótárius életútja*. In: Magyar Herald, 1(1984). 262–278.

és az evangéliumokat latinul és görögül tanulmányozta. A részben lutheránus szellemiségű, külföldi teológiai irodalom (Jacob Reneccius, Lambert Daneau), valamint Zacharias Ursinus és különösen Philipp Kegel jelenléte arra utal, hogy a protestáns felekezetek közötti megbékélés gondolata Váradi György olvasmányaiiban is tükröződik. A humanista irodalom képviselői is jelen vannak a tételek között: Johannes Ravisius, Nicodemus Frischlin vagy a késő humanisták közül Jakob Gretser neve is feltűnik. Egyre hangsúlyosabban jelenik meg a fordítási irodalom: Heinrich von Diest munkáját, a *Dávid parittyáját* „az együgyű keresztyének kedvéért magyar nyelven” tolmácsolta Udvarhelyi Péter; a korábban már említett Philipp Kegel elmékedéseit is csak magyar fordításban tartalmazza a könyvanyag. Figyelembe véve azt is, hogy az állományt a német nyelvű dokumentumok teljes hiánya jellemzi, nyilvánvaló, hogy a tulajdonos egyáltalán nem beszélt németül. A magyar nyelvű vagy magyar szerzőtől származó könyvek református olvasmányanyagról árulkodnak, a szerzőket²¹ egyértelműen összekapcsolja a sárospataki kollégium: jelentős részük tanulója vagy tanára volt az intézménynek, ez pedig a tulajdonos sárospataki tanulmányaira utal. A könyvek megjelenési adatai a szerzők életének és munkásságának egy-egy állomáshoz kapcsolódnak,²² így a magyarországi nyomdák termékei is megjelenhettek a magánkönyvtárban. A dialektika, retorika és logika jelenléte a könyvanyagban is elsősorban magyar szerzőkhöz köthető, a magyarországi tanító értelmiség tehát belépett a tankönyv-előállítás folyamatába. A sárospataki kapcsolat kiindulópontot jelenthet a város iskolájában megforduló, tanítással is foglalkozó értelmiségiek közötti bonyolult kapcsolatrendszer feltárásához.

Az utolsó vizsgált könyvjegyzék Martin Faber (?–1702) egykori lőcsei Schulauditor hagyatékához tartozik.²³ Bár olvasmányai között kevés a minden kétséget kizáróan azonosítható dokumentum, három jelenségre mindenképpen szeretnék rámutatni. Az egyik a német nyelvű könyvek általánossá válása a gyűjteményben, amely különösen a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos irodalomra jellemző. A latin mellett német nyelvű *Bibliával* is rendelkezett és német nyelvű énekeskönyve volt. A feleségeknek az erényről, tisztességről és nevelésről szóló német nyelvű, vallásos könyvecskéivel a nőirodalom is belép az olvasmányanyag tematikájába; az ilyen és hasonló források vizsgálata szintén neveléstörténeti érdekesség lehet. A vallási témájú könyvek szellemisége egyértelműen lutheránus, és Caspar Neumann munkája révén a kegyességi irodalom terjedésére is találhatunk példát.

²¹ Név szerint: Benyiczki Péter, Buzinkai Mihály, Czeglédi István, Csúzi Cseh Jakab, Enyedi Molnár János, Köleséri Sámuel, Medgyesi Pál, Pósa-házi János, Szathmári Ötvös István, Udvarhelyi Péter. A forrásközléshez írt megjegyzésből tudható, hogy a tulajdonos Csúzi Cseh Jakabbal rokon kapcsolatokat is ápol. Így érthetővé válik a Csúzi által neki ajándékozott könyvek és a duplumok nagy száma a jegyzékben.

²² A tulajdonosnak Debrecenben, Gyulafehérváron, Kassán, Lőcsén, Nagyszébenben, Nagyszombaton, Nagyváradoson és Sárospatakon megjelent könyve is volt.

²³ *Adattár* 13/2., 298.

Tanulságok, problémák, perspektívák

A hagyatéki inventáriumok vizsgálata tehát sok szempontú megközelítést tesz lehetővé a kora újkori tanító értelmiség olvasmányait vizsgálva, igazodva a neveléstudomány és a történetírás fejlődése által támasztott követelményekhez. A forrással kapcsolatban ugyanakkor jelentős problémát jelent, hogy pusztán a jegyzékek tanulmányozásával nem állapítható meg, mekkora az átfedés a birtokolt és az olvasott könyvek halmaza között. Ennek megállapításához szükség van a konkrét dokumentumok, valamint az abban található bejegyzések vizsgálatára. További nehézséget okoz a tanítói jegyzékek alacsony száma, illetve kevés könyvet tartalmazó vagy a nehezen azonosítható dokumentumokat feltüntető jegyzékek jelenléte. A frissen kiadott forrásközlések integrálásával, valamint új hagyatéki jegyzékek feltárásával azonban tovább árnyalható a témáról kialakult kép.

Mivel a tanítók könyveit gyakran intézményi gyűjtemények őrizték meg, anyagaik segítségével további tanítókönyvtárak rekonstruálhatók. Az olvasott könyvek körének megismeréséhez pedig akkor kerülhetünk a legközelebb, ha a könyveket és a tanítókhöz köthető egyéb dokumentumokat elsődleges forrásként tárjuk fel és elemezzük az ismert kritériumok alapján. Összességében megállapíthatjuk, hogy a 16–18. századi tanító értelmiség olvasmányműveltségével kapcsolatban Felvidék gazdag forrásanyagot ígér a témával foglalkozó kutatók számára.

BENCÉS DIÁKOK A NAGYSZOMBATI EGYETEMEN

Faa-Lendvai Erzsébet

A Pannonhalmi Rendtörténet negyedik¹ és ötödik² kötete szerint a bencések mind a 17., mind a 18. században rendszeresen küldtek diákokat a nagyszombati egyetemre. A rendtörténetírók több olyan szerzetest is megneveznek, akik Nagyszombatban tanulták a filozófiát és/vagy a teológiát, azonban a hallgatók létszámáról, illetve egyetemi tanulmányaikról nem közölnek pontosabb adatokat. Így nem tudjuk biztosan, hogy kik, mikor és mit tanultak az egyetemen, milyen eredményeket értek el, és így azt sem, hogy a bencések a 17–18. században milyen jellegű képzettséggel és tudással rendelkeztek.

A nagyszombati egyetemen tanuló bencés diákok és tanulmányaik megismeréséhez két forrásanyag áll rendelkezésünkre. Az egyik a már említett rendtörténet, *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története*,³ a másik pedig a nagyszombati egyetem fennmaradt anyakönyveinek átiratai, melyek az ELTE Egyetemi Levéltár adattári sorozatában jelentek meg, *„Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből”* címmel.

A 17. század filozófiai és teológiai karának diákjait Zsoldos Attila a fennmaradt jezsuita anyakönyv, a *Matricula Gymnasii tum Academiae Tyrnaviensis ab anno 1616° ad 1693um*, valamint a teológiai kar szintén fennmaradt anyakönyve kiegészítésével tette közzé.⁴ Sajnos a bölcsészkar 18. századi forrásainak nagy része – köztük az anyakönyv is – 1956-ban elpusztult, így a századból csak az egyetem fokozatot szerzett diákjait ismerjük, Bognár Krisztina, Kiss József Mihály és Varga Júlia munkájának köszönhetően.⁵ A hittudományi kar 1635 és 1773 közötti forrásai viszont szerencsés módon hiánytalanul fennmaradtak, az anyakönyvek feldolgozását Kádár Zsófia, Kiss Beáta és Póka Ágnes végezte el.⁶

¹ *A Pannonhalmi Főapátság története IV. A Pannonhalmi Főapátság története. Negyedik korszak. Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek-Rend fölözslása és föléledése. 1535–1708.* Nagy részét írta Molnár Szulpic dr. győri bencés főgimnáziumi tanár. Budapest, 1906 [továbbiakban PRT IV]. 527.

² *A Pannonhalmi Főapátság története V. A Pannonhalmi Főapátság története. Ötödik korszak. A magyar Szent-Benedek-Rend megerősödése és bukása az állami mindenhatósággal szemben. 1709–1802.* Nagy részét írta Németh Ambrus dr. győri bencés főgimnáziumi tanár. Budapest, 1907 [továbbiakban PRT V]. 697.

³ *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. A magyar kereszténység, királyság és benczés-rend fönnállásának kilencszázados emlékére, I–XII/B.* Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. Budapest, 1902–1912.

⁴ ZSOLDOS Attila: *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701.* (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből, 11.) Budapest, 1990.

⁵ BOGNÁR Krisztina–KISS József Mihály–VARGA Júlia: *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777.* (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből, 25.) Budapest, 2002.

⁶ KÁDÁR Zsófia–KISS Beáta–PÓKA Ágnes: *A Nagyszombati Egyetem Hittudományi Karának hallgatósága 1635–1773.* (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből, 26.) Budapest, 2011.

Jelen tanulmányomban az említett források *összevetésével* arra a kérdésre keresem a választ, hogy a bencések a rend újraindulása (1638) és a nagyszombati egyetem Budára költöztetése (1777) között milyen arányban és gyakorisággal látogatták a filozófiai és a teológiai kar képzéseit, és tanulmányaik során milyen fokozatokat értek el.

A szerzetesek névsorát és életrajzi adatait a pannonhalmi rendtörténet köteteiből gyűjtettem össze, és a szerzetesek neveit egyenként összehasonlítottam a nagyszombati egyetem hallgatóinak névjegyzékeiben felsoroltakkal. A szerzetesek neveinél megtartottam a pannonhalmi rendtörténetben használt névalakokat.

Oktatás a nagyszombati egyetem

A grazi jezsuita egyetem mintájára kialakított nagyszombati egyetem vezetését az alapító, Pázmány Péter esztergomi érsek a jezsuitákra bízta, és az egyetemen a Ratio Studiorum, a rend oktatási szabályzata szellemében folyt a tanítás. Az érseket a kétfakultásos egyetem alapításakor a katolikus hit terjesztése és a „magyar nemzet méltóságának emelése” vezérelte. Az egyetem azonban nem kapta meg a pápai jóváhagyást, és így november 13-án, II. Ferdinánd császári és királyi megerősítésével kezdődött meg a tanítás, előbb a filozófiai, majd a teológiai karon is. 1667. január 16-án megnyílt a jogi kar, és az egyetem 1769-ben kiegészült az orvosi karral is.⁷

Az alapképzést a hallgatók a filozófiai, azaz bölcseleti fakultáson végezték el. 1753-ig a diákok az első évben logikát, a második évben fizikát és matematikát, a harmadik évben pedig etikát és metafizikát tanultak. Az öt tárgyat öt professzor oktatta, és a kar vezetése a dékán kezében volt. A tehetségesebb hallgatók megszerezhették a baccalaureusi és a magisteri címet is.⁸ A papi pályára készülők a bölcsészkar három évfolyama után a teológiai kar négyéves képzésén folytathatták tanulmányaikat, vagy morális teológiát hallgathattak egy-két évig. A teológiai karon hét professzor tanította a dogmatikát, a gyakorlati lelkipásztorkodás tanát, az apologetikát, a szentírástudományt és a héber nyelvet.⁹ A karon a baccalaureusi, a licentiatusi és a doctori fokozatokat lehetett elnyerni. A jezsuiták egyetemeiken a 18. század közepéig csak az arisztotelészi filozófiát és fizikát oktatták, az új eszméket, főként Descartes és Leibnitz tanait 1706-tól szigorúan tiltották. Az első jelentős változás 1753-ban következett be, amikor Mária Terézia utasítására a bölcsészkart a tananyag meghagyásával két évfolyamossá szűkítették, és a korábbi spekulatív arisztotelészi fizika helyett a kísérleti fizika oktatását követelték meg. 1755-től a professzorok nyomtatásban kiadták a bölcsészkar teljes tananyagát, és a tankönyvekben már többször is hivatkoznak a modern természettudományos eredményekre, megállapításokra.¹⁰

⁷ SZÖGI László: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635–2002*. Budapest, 2003. 15–22.

⁸ SZENTPÉTERY Imre: *A bölcsészettudományi kar története, 1635–1935*. (A Királyi Magyar Pázmány Péter–Tudományegyetem története, 4.) Budapest, 1935. 341–342.

⁹ MÉSZÁROS István: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Budapest, 2000. 113–114.

¹⁰ *Uo.*, 154–155.

Nagyszombatban több szeminárium (papnevelde) is működött, melyek szorosan kötődtek az egyetemhez is. A Szent István Kollégiumot (*Collegium Sancti Regis Stephanis*) Oláh Miklós alapította még 1567-ben, a Szent Adalbert Szemináriumot (*Seminarium Sancti Adalberti*) pedig Pázmány Péter 1619-ben. A Seminarium Generalét (*Collegium Seminarium generale cleri Hungariae*) – melyet a növendékek reverendájának vörös színéről Collegium Rubrorumnak is hívtak – 1648-ban Lippay György hozta létre, és 1678-ban pedig Szelepcsényi György nevéhez fűződik a Mária Szeminárium (*Seminarium Marianum*) megszervezése.¹¹

Az egyetem bencés diákjai

Pálffy Mátyás főapát (1639–1646) 1638. április 28-án adminisztrátorként vette át a pannonhalmi monostor ügyeit, majd 1639. január 5-én megkapta a királyi felhatalmazást is, hogy Szent Márton hegyén szervezze újra az 1586-tól szünetelő bencés rendet. A korábban Bécsben tanult főapát¹² tíz rendtaggal kezdte meg a szerzetesi életet.¹³ Kormányzása idején az egyetemi anyakönyvben hét olyan szerzetest is sikerült azonosítani, akik bizonyosan Nagyszombatban tanultak. A matrikula szerint az első bencés diák Szentsimoni Gergely volt. Bár Pálffy Mátyás 1638-ban még csak adminisztrátorként tevékenykedett, de Gergelyt feltehetőleg 1638-ban már ő küldte a nagyszombati egyetemre, ahol logikát tanult. Az 1639/40-es tanévről az egyetemi anyakönyvben egyáltalán nincs feljegyzés ott tanuló diákokról, de Szentsimoni Gergely bizonyosan folytatta tanulmányait, mert az 1640/41-es tanévben már metafizikát tanult, és 1640-ben baccalaureusi fokozatot is szerzett.

Az 1640/41-es tanévben rajta kívül még egy Szent Márton-hegyi teológushallgatója volt Nagyszombatnak, és az 1641/42-es tanévben már négy bencés hallgatót ismerünk. A két elsőéves logikát tanult, és ketten a teológiai kar hallgatói voltak. 1642/43-ban a bölcséleten tanuló két diák már fizikát hallgatott, és közülük az egyik az 1643/44-es tanévben pedig már metafizikát. Ugyanebben az évben még három hallgató kezdte meg a filozófiai tanulmányait, így ebben az évben négy nagyszombati bencés diák tanult a karon. I. Rákóczi György felkelése miatt azonban az 1644/45-ös, és az 1645/46-os tanévben a bölcsészkaron „akadozott” a tanítás,¹⁴ és az egyetem teológiai karán pedig 1644 és 1646 között teljesen szünetelt.¹⁵ Így érthető, hogy a diákok közül ketten a következő évben is logikára iratkoztak be, és az is, hogy az 1645/46-os tanévben egyáltalán nincs bejegyzés magyarországi bencés diákról.

¹¹ ZSOLDOS 1990, XXII.

¹² KISSNÉ BOGNÁR Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 13.) Budapest, 2004. 745.

¹³ CSÓKA J. Lajos: *Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1970. 769–770.

¹⁴ SZENTPÉTERY 1935, 17.

¹⁵ KÁDÁR–KISS–PÓKA 2011, 12.

Pálffy Mátyás ideje alatt összesen hat bencés hallgatója volt a filozófiai karnak, és két hallgatója a teológiának. Az anyakönyvi bejegyzések a hét Nagyszombatban tanuló bencés diák összesen tizenöt beiratkozásáról tanúskodnak.

Tanév	Hallgatók	Tárgy
1638/39	Szentsimoni Gergely	logika
1640/41	Szentsimoni Gergely	metafizika
	Seiffrid Imre	teológia 1
1641/42	Vörös Emilián	logika
	Meleg Bonifác	logika
	Szentsimoni Gergely	teológia 1
	Seiffrid Imre	teológia 1
1642/43	Vörös Emilián	fizika
	Meleg Bonifác	fizika
1643/44	Győri István	logika
	Mátyássy Orbán	logika
	Olasz István	logika
	Vörös Emilián	metafizika
1644/45	Mátyássy Orbán	logika
1646/47	Győri (István) László	logika

A következő főapát, Magger Placid (1647–1667) sziléziai származású bencés lett. Magger Placid idejéből tizenegy diák összesen huszonhét beiratkozásáról találunk anyakönyvi bejegyzést. Az adattár szerint bölcseletet 1647/48-ban és 1648/49-ben egy, 1652/53-ban egy, 1653/54-ben kettő, 1655/56-ban négy, 1656/57-ben kettő, 1657/58-ban és 1658/59-ben egy-egy diák tanulta. Az egyetem hittudományi karán 1647 és 1651 között csak morális teológiát oktattak, de az 1651/52-es tanévtől újraindult a teológia-fakultás is.¹⁶ Morális teológiát 1649/50-ben egy diák hallgatott, teológiai tanulmányait 1651/52-ben egy növendék kezdte meg, és 1652/53-ban már három diákot találunk a karon. 1655/56-ban és 1656/57-ben egy, 1657/58-ban kettő, 1658/59-ben egy, és 1659/60-ban kettő volt a karon tanulók száma. Az anyakönyvet az 1654/55-ös tanévben nem vezették rendesen, de a szokásos tanrend ismeretében kijelenthetjük, hogy Gencsy Egyed, a következő főapát, Tapolcsányi Miklós és Sárvári Odó bizonyosan tanulták a bölcseletet és Krakoványi János pedig a teológiát.

¹⁶ *Uo.*, 12.

Azonban a pannonthalmi rendtörténet szerint a főapát csupán négy hallgatót küldött Nagyszombatba, Sárváry Odót, Miskóczy Bernátot, Nováky Istvánt és Torkos Imrét.¹⁷ A négy felsorolt bencés közül Torkos Imrét nem találtam a nagyszombati anyakönyvben, ellenben a Seminarium Generalis névsorában¹⁸ van egy Emericus Buzgo, aki 1658-ban iratkozott be a jezsuiták kollégiumába, *Alumnus Archiabbati S. Martini* megjegyzéssel, és egy Guzga Emericus, aki 1659-ben. Mindkét névhez OSB (Ordo Sancti Benedicti) megjegyzés is tartozik. Emericus Buzgo a nagyszombati anyakönyvben is szerepel, de csak az 1658/59-es tanévben, és a következő években Buzgo/Guzga (vagy hasonló) Emericus nem. A szerzetesi névhasználat miatt azonban úgy gondolom, a Buzgo/Guzga nevek mögött Torkos Imrét kell keresnünk.

1660 és 1667 között már nincs több adatunk, hogy a főapát újabb rendtagokat küldött volna a nagyszombati egyetemre, bár még nyolc évig igazgatta az apátságot.

Tanév	Hallgatók	Tárgy
1647/48	Győri (István) László	fizika
1648/49	Győri (István) László	metafizika
1649/50	Győri (István) László	morális teológia
1651/52	Mátyássy Orbán	teológia 1
1652/53	Nováky István	metafizika
	Győri (István) László	teológia 1
	Mátyássy Orbán	teológia 2
	Krakoványi János	teológia 1
1653/54	Tapolcsányi Miklós	logika
	Sárvári Odó	logika
1655/56	Móricz Mihály	logika
	Sárvári Odó	metafizika
	Kiss Henrik	logika
	Krakoványi János	teológia 3
	Gencsy Egyed	fizika
1656/57	Gencsy Egyed	metafizika
	Miskóczy Bernát	logika
	Sárvári Odó	teológia 1
1657/58	Miskóczy Bernát	fizika

¹⁷ PRT IV, 526–527.

¹⁸ Elérhető az ELTE Levéltárának számítógépes adatbázisában.

	Sárvári Odó	teológia 2
	Gencsy Egyed	teológia 1
1658/59	Miskóczy Bernát	metafizika
	Sárvári Odó	teológia 3
	Torkos Imre	logika
1659/60	Miskóczy Bernát	teológia 1
	Sárvári Odó	teológia 4
	Torkos Imre	fizika

Magger Placid főapátot Gencsy Egyed (1667–1684) követte az apátság élén. Az új főapát kinevezését követően öt éven keresztül nem küldött egyetemre diákokot, csak az 1671/72-es tanévben találunk bejegyzést újból bencés hallgatóról az egyetemi anyakönyvekben. Ezután azonban az 1681/82-es tanévig minden évben vannak pannonthalmiak az egyetem bölcséleti és/vagy teológiai karán. A tizenhét növendék, összesen ötven alkalommal iratkozott be a két fakultás valamelyik képzésére. 1671/72-ben négy, 1672/73-ban hét, 1673/74-ben nyolc, 1674/75-ben öt, 1675/76-ban hat, 1676/77-ben három, 1677/78-ban kettő, 1678/79-ben és 1679/80-ban három, 1680/81-ben és 1681/82-ben pedig öt hallgató tanult az egyetemen.

Tanév	Hallgatók	Tárgy
1671/72	Pozsgay Elek	teológia 1
	Lendvay Placid	teológia 1
	Göncz Celesztin	logika
	Galambos László	teológia 1
1672/73	Pozsgay Elek	teológia 2
	Lendvay Placid	teológia 2
	Göncz Celesztin	fizika
	Galambos László	teológia 2
	Keller Gergely	logika
	Serédy Márton	logika
	Jagasics Ferenc	logika
1673/74	Galambos László	teológia 3
	Laszek Ildefonz	teológia 1
	Pozsgay Elek	teológia 3

	Schenkl Rupertus	teológia 1
	Keller Gergely	fizika
	Lendvay Placid	teológia 3
	Serédy Márton	fizika
	Göncz Celesztin	metafizika
1674/75	Schenkl Rupertus	teológia 2
	Keller Gergely	metafizika
	Lendvay Placid	teológia 4
	Serédy Márton	metafizika
	Vallovics Odó	teológia 1
1675/76	Partell János	fizika
	Keller Gergely	teológia 1
	Serédy Márton	teológia 1
	Vallovics Odó	teológia 2
	Jungwolffer Benedek	logika
	Göncz Celesztin	teológia 1
1676/77	Szentkörösztly Mór	fizika
	Göncz Celesztin	teológia 2
	Partell János	teológia 1
1677/78	Helczel József	teológia 1
	Jungwolffer Benedek	teológia 1
1678/79	Szentkörösztly Mór	teológia 1
	Helczel József	teológia 1
	Partell János	teológia 1
1679/80	Partell János	teológia 2
	Szentkörösztly Mór	teológia 2
	Kis Zsigmond	metafizika
1680/81	Szentkörösztly Mór	teológia 3
	Jungwolffer Benedek	teológia 1
	Karner Egyed	logika
	Mentil György	logika
	Kis Zsigmond	teológia 1
1681/82	Partell János	teológia 3

	Jungwolffer Benedek	teológia 2
	Kis Zsigmond	teológia 2
	Karner Egyed	fizika
	Mentil György	fizika

Az 1682/83-as tanévtől egészen az 1722/23-as tanévig az adattárakban egy fokozatot szerzett rendtag kivételével nincs adat Nagyszombatban tanuló bencés diákról. Oka az lehet, hogy 1683 júliusában a tanárok és a diákok nagy része Thököly Imre hadai miatt elmenekült a városból, Gencsy Egyed főapát pedig a török sereg elől rendtársait az osztrák monostorokba menekítette. A visszatérés után a szerzetesek valószínűleg a monostor újjáépítésével voltak elfoglalva, mert ezután évekig nincs nyoma nagyszombati egyetemen tanuló bencés diáknak, annak ellenére, hogy a bölcsészkaron már a következő, az 1684/85-ös tanévben¹⁹ megindult az oktatás.

Valószínűleg a rendi iskola is csak Lendvay Placid főapátsága alatt (1693–1699) nyílt meg, mert 1694 őszén Lancsics Bonifác írja naplójában, hogy Resch János tanár vezetésével nyolc növendék kezdte meg bölcséleti tanulmányait Pannonhalmán, és még ugyanabban az évben több diákot, például 1698-ban már hét hallgatót is küldtek a nagyszombati egyetemre teológiát tanulni.²⁰ Nagyszombati bencés diákról viszont csak egyetlen avatási jegyzőkönyvi bejegyzés tanúskodik, mely szerint Wollfart Mihály 1697-ben a filozófia babérkoszorúsa lett.²¹ Ott tanuló diákokra utal a naplóírónak az a bejegyzése is, hogy 1700. január elején Karner Egyed főapát meglátogatta az egyetemen tanuló növendékeket.²²

Sajghó Benedek (1722–1768), a következő főapát a pannonhalmi rendtörténet írói szerint szintén Nagyszombatban végezte középiskolai és egyetemi tanulmányait,²³ azonban ezt az anyakönyvek átiratai nem bizonyítják. A főapát a hittudományi kar anyakönyvei szerint az 1723/24-es tanévtől haláláig összesen tizenöt rendtagot küldött az egyetem teológiai fakultására, és a matrikulák szerint összesen 39 alkalommal iratkozott be bencés szerzetes a kar képzéseire. Sajghó idejében az 1736/37-es és az 1740/41-es tanév között öt évig, az 1745/46-os és az 1755/56-os tanév között tizenegy évig, valamint az 1759/60-as és az 1765/66-os tanév között hét évig nem ismerünk bencés diákot.

¹⁹ SZENTPÉTER 1935, 23.

²⁰ PRT IV, 528.

²¹ BOGNÁR–KISS–VARGA 2002, 1690.

²² PRT IV, 531.

²³ PRT V, 20.

Tanév	Hallgatók	Tárgy
1723/24	Lécs Ágoston	teológia 1
	Maracskó Anzelm	teológia 1
1724/25	Lécs Ágoston	teológia 2
	Maracskó Anzelm	teológia 2
1725/26	Lécs Ágoston	teológia 3
	Maracskó Anzelm	teológia 3
1726/27	Aágh Amand	teológia 2
1727/28	Aágh Amand	teológia 3
1728/29	Paulinovics Hilárion	teológia 1
1729/30	Hiblar Zsigmond	teológia 1
	Paulinovics Hilárion	teológia 2
1730/31	Hiblar Zsigmond	teológia 2
	Paulinovics Hilárion	teológia 2
1731/32	Hiblar Zsigmond	teológia 3
	Kuti Dénes	teológia 2
1732/33	Hiblar Zsigmond	teológia 4
	Kuti Dénes	teológia 3
1733/34	Kuti Dénes	teológia 4
	Golgovics Paulin	teológia 2
1734/35	Golgovics Paulin	teológia 3
	Pajgoth Tibor	teológia 2
1735/36	Golgovics Paulin	teológia 4
	Pajgoth Tibor	teológia 3
1741/42	Jankovics Márton	teológia 4
	Somogyi Dániel	teológia 1
1742/43	Somogyi Dániel	teológia 2
	Vajda Sámuel	teológia 4
1743/44	Somogyi Dániel	teológia 3
	Gráczer Zeorárd	teológia 2
1744/45	Somogyi Dániel	teológia 4
	Gráczer Zeorárd	teológia 3
1756/57	Nemes Gáspár	teológia 1

	Németh Kelemen	teológia 1
1757/58	Nemes Gáspár	teológia 2
	Németh Kelemen	teológia 2
1758/59	Nemes Gáspár	teológia 3
	Németh Kelemen	teológia 3
1766/67	Kovács (Pál) Rupert	teológia 1
1767/68	Kovács (Pál) Rupert	teológia 2

Somogyi Dániel főapát (1768–1801) a jezsuita rend feloszlása előtt már csak egy növendéket küldött a nagyszombati egyetemre, Kovács (Pál) Rupertet, aki viszont már Sajghó Benedek idejében megkezdte tanulmányait, és a teológia harmadik és negyedik évfolyamát végezte, illetve folytatta 1768 és 1770 között. Ezután már nincs több adatunk nagyszombati diákról, annak ellenére, hogy 1754-ben és 1775-ben Mária Terézia elrendelte, hogy a főapátnak folyamatosan két rendtagot kell egyetemre küldeni.

Fokozatot szerzett hallgatók

A nagyszombati egyetemen, a jezsuiták többi egyeteméhez hasonlóan, a bölcséleti és a teológiai fakultáson is lehetett fokozatot szerezni. A bölcsészkaron a második év végén a filozófia alapjait elvégeztek baccalaureusi és a harmadik év végén pedig magisteri címet szerezhettek. A bencés hallgatók ezután a teológián folytathatták tanulmányaikat, ahol négyéves volt a képzés, és három fokozatot lehetett elérni. A baccalaureus fokozatot a harmadik év végén, míg a doktori fokozatot a negyedik év végét követően és még legalább két évig tartó egyházi tevékenység után lehetett szerezni. A fokozatok megszerzéséhez minden tekintetben szigorú feltételeknek kellett megfelelni. A licenciátus – bár a jezsuiták külön fokozatként értelmezték – a 17–18. századra már csak formasággá vált, és csupán azt jelentette, hogy a jelölt elnyerheti a doktori fokozatot. A licenciát a jelölt közvetlenül a doktori avatás előtt kapta meg a kancellártól.²⁴

A bencések azonban a nagyszombati egyetemet elsősorban nem fokozatszerzési céllal keresték fel, hanem a rendi főiskola bölcséleti és teológiai képzését kívánták jobbá tenni a felkészültebb tanárokkal – írja a pannonthalmi rendtörténet.²⁵ Ennek ellenére mégis szép számmal találunk közöttük olyanokat, akik elérték valamilyen fokozatot, néhányan többet is.

²⁴ SZENTPÉTER 1935, 50–59.

²⁵ PRT V, 397.

A bencések első, Nagyszombatban fokozatot szerzett növendéke szintén Szent-simoni Gergely volt, aki 1640-ben a filozófia babérkoszorúsa lett. Az egyetemen a 17. században összesen tíz rendtag szerzett fokozatot, a bölcsészeti karon kilencen baccalaureusok és hárman magisterek lettek. A hittudományi karon Sárvári Odó nyerte el a baccalaureus címet. A 18. században összesen tizenketten szereztek fokozatot, négy filozófiai baccalaureus és öt magister, tizenkét teológiai baccalaureus, és négyen közülük a teológiai doktori címet is elnyerték.

Név	Év/Fokozat	Év/Fokozat	Év/Fokozat
Szentsimoni Gergely	1640/Ph Bacc		
Meleghy Bonifác	1643/Ph Bacc		
Vörös Emilián	1643/Ph Bacc		
Győry István	1649/Ph Mag		
Tapolcsányi Miklós	1655/Ph Bacc		
Nováky István	1652/Ph Bacc	1653/Ph Mag	
Miskóczy Bernát	1658/Ph Bacc		
Sárvári Odó	1655/Ph Bacc	1656/Ph Mag	1660/Th Bacc
Göncz Celesztin	1673/Ph Bacc		
Wolffart Mihály	1697/ Ph Bacc		
Lécs Ágoston	1724/Ph Mag		
Maracskó Anzelm	1724/Ph Mag	1725/Th Bacc	
Aágh Amand	1726/Ph Mag	1727/Th Bacc	
Hiblár Zsigmond	1727/Ph Bacc	1732/Th Bacc	1736/Th Dr
Paulinovics Hilarion	1728/Ph Bacc	1728/Th Bacc	
Kuti Dénes	1733/Th Bacc	1737/Th Dr	
Golgovics Paulin	1733/Ph Bacc	1733/Ph Mag	1735/Th Bacc
Pajgoth Tibor	1734/Ph Mag	1735/Th Bacc	
Vajda Sámuel	1742/Th Bacc	1744/Th Dr	
Somogyi Dániel	1744/Th Bacc	1744/Th Dr	
Gráczer Zeoard	1744/Th Bacc		
Nemes Gáspár	1758/Th Bacc		

Összegzés

A 17. században harmincöt diákról biztosan tudjuk, hogy Nagyszombatban tanultak, illetve még egy fokozatot szerzett diákot is ismerünk, aki 1697-ben a filozófia babérkoszorúsa lett. A nagyszombati matrikulák szerint az első bencés diák – Szentsimoni Gergely – már az 1638/39-es tanévben, a bencés rend újrászervezésével egyidőben megkezdte tanulmányait a nagyszombati egyetemen, és 1683-ig szinte minden évben volt bencés hallgatója az egyetemnek. A században bölcsélet huszonnég, míg teológiát tizenhét diák tanult. Közülük tízen megszerezték a bölcsélet baccalaureusa címet, ketten a filozófia magisterei lettek, és egy diák pedig a teológia babérkoszorúsa. Rajtuk kívül még hat hallgatóról írja a pannonthalmi rendtörténet, hogy Nagyszombatba jártak, illetve még egy diákról, hogy bár megkezdte tanulmányait, de visszatért Madorba tanítani.

A pannonthalmi rendtörténet a 18. században összesen negyven szerzetesről jegyzi meg, hogy Nagyszombatban tanult, de a fennmaradt anyakönyvek ezt csupán tizenöt teológiát hallgató bencés esetében bizonyítják. Fokozatot a században tizenkét diák szerzett, közülük heten a filozófiai karon is, amiből viszont arra lehet következtetni, hogy bár nem maradt fenn a filozófiai kar anyakönyve, de a bencések a században is küldtek diákokat a nagyszombati egyetem bölcsészeti karára is. Bár a pannonthalmi rendtörténet a 18. század elejéről is nevez meg Nagyszombatban tanuló diákokat, de a fennmaradt anyakönyvekben nem találkozunk nevükkel, és csak az 1723/24-es tanévtől találunk ismét bencés diákot. Az utolsó, a teológiai kar anyakönyvéből ismert nagyszombati diák – Kovács (Pál) Rupert – Somogyi Dániel főapát idejében látogatta a teológiai kart, az 1768/69-es és az 1769/70-es tanévben. Ezután 1777-ig – az egyetem Budára költöztetéséig – már nem bukkan fel több bencés a hallgatók között.

A pannonthalmi rendtörténet és az egyetem fennmaradt anyakönyveinek összevetése alapján megállapíthatjuk azt is, hogy a 17. században hozzávetőlegesen negyvenhárom, és a 18. században pedig negyven diák tanult a nagyszombati egyetem bölcséleti és teológiai képzésein. Ez pedig azt mutatja, hogy ha nem is sokkal, de a 18. században kevesebben tanultak a nagyszombati egyetemen, mint a 17. században. Annak ellenére, hogy a 18. században közel kétszáz volt a rendtagok száma, míg a 17. században a laikusokkal és az idegen kolostorokból átvett rendtagokkal együtt sem volt száz. Tehát a rendtagok száma 18. században a duplájára nőtt, de a nagyszombati egyetemen tanuló diákok száma csökkent. Ennek okaként viszont el kell fogadnunk a pannonthalmi rendtörténet azon megállapítását, hogy Pannonthalmán a 17. század végétől már főiskolai szintű rendi iskola működött, és ezután a bencések már csak a legjobbakat küldték egyetemre.

NŐKÉP A 18. SZÁZADI REFORMÁTUS HALOTTI PRÉDIKÁCIÓKBAN

Rácsai Rita

Bevezetés

A múlt kutatása sokáig egyet jelentett a nagy történelmi események láncolatának vizsgálatával. Ezeket az eseményeket többnyire férfiak alakították – és ahogyan a politikában, a hadviselésben, úgy a tudományban és a művészetben is hozzájuk köthető szinte minden maradandó eredmény. Ha a nők szerepéhez is jutottak a nyilvánosság előtt, az kirívó esetnek számított, semmiképpen sem lehetett általánosnak nevezni. Kimaradtak volna a világ alakításából?

A feminista történetírás radikális elképzelései, bár gyakran jellemezték túlkapások (history helyett *herstory* stb.), arra mindenestre felhívták a figyelmet, hogy a történészek által feltárt múltból hiányoznak a nők. Mára a tudomány egyre inkább az elmúlt korok viszonyainak komplex feltárására törekszik, és ehhez mindkét nem életét vizsgálja, hogy érthetőbbé váljanak a múltban lezajlott események.

„Minden sikeres férfi mögött egy nő áll” – tartja a ma már közhelyszámba menő mondás. De vajon milyen nők álltak a múlt sikeres férfijai mögött? Hogyan tették lehetővé ezek az asszonyok, hogy a férjeik elláthassák közfeladataikat? Hogyan biztosították a politikai tevékenység vagy a tudományos munka nyugodt hátterét? Milyen elvárásoknak kellett megfelelniük életük során? És vajon mindezért mennyire becsülte meg őket a férjük, a családjuk, illetve a társadalom? Dolgozatomban ezeket a kérdéseket vizsgálom majd a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának néhány nyomtatványa alapján.¹

Már dr. Bobula Ida is felhívta a figyelmet a halotti prédikációk forrásértékére 1933-ban megjelent, a 18. századi nőkről írott monográfiájában.² Napjainkban számtalan tudományterület használja fel ezeket a szövegeket a genealógiától az egyháztörténeten át a művelődéstörténetig.

¹ Valamennyi vizsgált nyomtatvány a könyvtár B942f helyrajzi számú, halotti prédikációkat tartalmazó kolligátumában található. Idézéskor törekedtem a betűhű átírásra, azonban a 18. század eleji és a mai írásjelek eltérései miatt kénytelen voltam a hiányt az 's', 'ö' és 'ü' betűkkel pótolni. Mivel a nyomtatványok oldalai eredetileg számozatlanok, az oldalszámokat szögletes zárójelben tüntettem fel a hivatkozásokban.

² „... a nőkérdésnek meglepően bő anyaga van együtt a prédikátoroknak ilyen, utólag nyomtatásban is megjelent beszédeiben” – BOBULA Ida: *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*. Bp., Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1933. 54.

A nőtörténet ismereteihez a nők ravatala fölött mondott halotti prédikációk kétféleképpen járulnak hozzá. Egyrészt ismertetik a kor általános elvárásait a nőkkel szemben, másrészt konkrét élettörténeteket beszélnek el, amelyek illeszkedhetnek a nőkről kialakult általános képbe, de bizonyos pontokon el is térhetnek attól, megmutatva, mik voltak azok a lehetőségek, amikkel az asszonyok a társadalom rosszállása nélkül élhettek.

Az általam tanulmányozott halotti prédikációk mindegyike a 18. század első felében (1720 és 1734 között) hangzott el nagy tekintélyű, széles körben ismert református férfiak – fontos tisztséget betöltő nemesek vagy híres tudósok – asszonyai felett. Bethlen Judit (†1720) az ifjabb Köleséri Sámuel, külföldön is elismert orvos és természettudós párja volt. Kun Borbála (†1720) annak a Széki Teleki Józsefnek volt a felesége, aki később Bethlen Katát vette el. Köleséri Sára (†1722) férje, Komáromi György éppen Debrecen főbírója volt az asszony halálakor. Ubrisi Mária (†1730) a híres-hírhedt sárospataki professzor, Csécsi János házastársaként hunyt el. Rhédey Krisztina (†1734) tíz évig Bethlen Ferenc felesége volt. Bánffy Kata (†1734) Wesselényi Istvánnal élt 34 éven át házasságban. Dolgozatomban egyaránt vizsgálom majd az e nőkkel szemben támasztott általános elvárásokat, illetve a prédikációkban megörökített egyedi női életutakat.

Igehirdetés a temetésen

A prédikációk fontos szerepet játszottak a kora újkor református emberének életében. Rajtuk keresztül közvetítette a gyülekezet lelkésze az egyház tanításait, normáit, amelyek aztán meghatározták az egész közösség életét, és hatásukat éreztették nemcsak a hívek magatartásában, egymással való érintkezésében, hanem a hivatalos szövegekben: a törvényekben vagy céhszabályzatokban is.³ Különösen fontosnak tekintette a református egyház a temetési igehirdetést, hiszen a szituáció, amelyben ezek a prédikációk elhangzottak, komoly lelki próbatételt jelentett az érintetteknek.

A 18. század embere számára a halál nem volt annyira idegen, mint napjaink társadalmában. A betegápolás otthon zajlott, családi körben, a halálos ágynál pedig megjelentek a távolabb élő rokonok is – a haláleset csak akkor okozott sokkot, ha váratlanul történt, és felkészületlenül érte a hozzátartozókat.⁴ Azonban még így is krízishelyzetet jelentett egy-egy közeli családtag elvesztése. A veszteség feldolgozásában a lelkipásztor igyekezett segítséget nyújtani a hozzátartozóknak.⁵

³ A debreceni kollégiummal kapcsolatban erről ld.: *Hajdú-Bihar megye népművészete*. Szerk. Gazda László–Varga Gyula. Európa, Bp., 1989. 9–10.

⁴ POLCZ Alaine: *Segítenek a rítusok*. In: Letakart tükrök. Halál, temetkezés, gyász. Vál., szerk. Angyal Eleonóra–Polcz Alaine. Helikon, Bp., 2001. 122–123.

⁵ A lelkipásztorok szerepéről a haláleset után ld. FEKETE Károly: *A temetési igehirdetés kérdései*. (A Gyakorlati Teológiai Tanszék tanulmányi füzetei). Debrecen, Debreceni Református Teológiai Akadémia, 1993. 12–13. Ugyan a jegyzet napjaink leendő lelkészeinek készült, de a temetési igehirdetés feladataira általában is rávilágít.

Nem véletlen, hogy a nyomtatásban fennmaradt halotti prédikációkat általában az elhunytat jól ismerő személy mondta el a búcsúztatáson. Akkoriban a lelkész még tényleges lelki gondozói feladatot is ellátott, megjelent a betegágyánál, a haláleset bekövetkezésétől kezdve pedig közvetlenül tapasztalhatta meg a családtagok gyászreakcióit. Mindezek ismeretében építette fel a temetésen elhangzó prédikációját – úgy, hogy az igazán személyhez szóló legyen, egyúttal segítsen a rokonoknak a halál tényének elfogadásában.⁶

A temetési igehirdetést a református egyház a halálról vallott tanításai miatt minden korban fontosnak tekintette. A reformátusok ugyanis a katolikus egyház híveivel szemben nem fogadják el a purgatórium létezését, és nem ismerik az engesztelő szentmise fogalmát sem. Az egyház tagjai számára egyedül a földi élet minősége dönti el a túlvilágon elfoglalt helyet, a halállal pedig lezárulnak a lehetőségek – az elhunyt lelkének sorsát a gyászoló hozzátartozók utólag már semmiképpen nem befolyásolhatják. Éppen ezért a halotti prédikáció is minden esetben az élők számára íródik. Számukra az életben maradás haladékokat jelent: lehetőséget saját maguk jobbá tételére, a hitbeli épülésre, és a lelkésznek feladata, hogy ehhez követendő példát adjon.⁷ Egyed Emese a halotti prédikációkat „*a ráhatás-személyiségformálás sajátos módzatainak*” nevezi.⁸

E prédikációk hatásukat gyakorta úgy érték el, hogy a halottat állították példaképpül a gyászoló gyülekezet elé. Ezzel kapcsolatban a református egyház többször is kénytelen volt rendelkezni, ugyanis helytelennek találta az ilyenkor bemutatott, erőteljesen idealizált jellemrajzokat. Ezek a leírások nem is annyira a konkrét elhunytáról, hanem inkább a kor elvárásairól vallanak, részben a példaadás miatt, részben pedig azért, mert már a kora újkorban is érvényes volt a „*halottról vagy jót, vagy semmit*” elve.⁹ Az sem elhanyagolható tényező, hogy a halotti prédikációk megrendelői a gyászoló családok voltak, akik érthető módon elhunyt szerettük méltatását várták el a prédikátortól, a terhelő részletek nélkül. E családok a prédikátoroknak gyakran egyúttal patrónusai is voltak, tehát a szöveg szerzője anyagilag függött tőlük.¹⁰

A vezető református értelmiség temetési gondosan koreografált események voltak, számos résztvevővel. Maga a ceremónia, illetve az azzal egybekötött halotti

⁶ E közvetlen kapcsolat mai hiányára szintén Fekete Károly hívja fel a figyelmet, ld. *Uo.*, 6.

⁷ *Uo.*, 15–16.

⁸ EGYED Emese: *A gyászpompa*. In: Néző, játék, olvasó. Dráma- és színháztörténeti tanulmányok. Szerk. Egyed Emese. Kolozsvár, Kriterion, 2004. 162.

⁹ NAGY Zsófia Borbála: *Asszonyok árnyékképe. A nőkérdés a halotti prédikációkban*. In: Néző, játék, olvasó..., 140–141.

¹⁰ FARKAS Noémi Tünde: „*Et moriemur*” – *Az halálnak képe halotti beszédben lerajzolva. A megfigyelt és a megfigyelő helyzete a halotti beszéd és a temetési szertartás reprezentációján keresztül*. In: Látás, tekintet, pillantás. A megfigyelő lehetőségei. (Kommunikáció- és kultúratudományi tanulmányok). Szerk. Kovács Éva, Orbán Jolán, Kasznár Veronika Katalin. Pécs–Bp., Gondolat, 2009. 229.

tor fontos szerepet játszottak a társas kapcsolatok ápolásában, és nagy fontosságot tulajdonítottak a megfelelő szervezésnek.¹¹ Az illő szertartás lebonyolítása a legközelebbi hozzátartozók feladata volt, a rokonságé és az ismeretségi köré pedig az, hogy jelen legyenek: hogy megadják a végtisztességet az elhunytaknak, a gyászolókat pedig vigasztalják. A temetésen való részvételt keresztyényi cselekedetnek tekintették, amiért az összegyűlték méltók Isten áldására.

Az elhunyt méltó meggyászolásának fontosságára a halotti prédikációk maguk is felhívták a figyelmet, bibliai példákra hivatkozva. Így került párhuzamba a feleségét gyászoló férj Jákob ószövetségi alakjával, aki a szülésbe belehalt feleségének, Ráhelnek még az utazás kedvezőtlen körülményei között is emlékoszlopot emeltetett.¹² Bethlen Judit váratlanul bekövetkezett halála után a prédikátor fontosnak tartotta megjegyezni a sírnál, hogy nem a temetés külsőségei vagy helyszíne, hanem a kimúlás módja a lényeges az üdvösség szempontjából.¹³ Valószínűleg a férjet a gyásza mellett az is bántotta: feleségét a körülmények miatt nem tudja méltó módon búcsúztatni, hanem éppúgy „*útfélen*” kell eltemettetnie, mint Jákobnak Ráhelt.

A tehetősebb rétegek törekedtek arra, hogy maradandó emléket állítsanak halottjuknak. Ilyen volt a kőből készült síremlék, de így tekintettek a temetés után nyomtatásban kiadott ún. halottas könyvekre is.

A halottas könyvek

Hogy ezeket a kiadványokat a méltó, maradandó emlékállítás egyik lehetőségeként tartotta számon kor embere, arról a nyomtatványok időnként metaforikus címei is tanúskodnak. *Monumentum Funebre* került ki a sajtó alól Köleséri Sárára emlékeztetve, *Colossus Lachrymans*. Az-az: (...) *Síralmas Oszlop* nyomtatott menye, Was

¹¹ BOBULA 1933, 54.

¹² IMÓZ. 35, 16–20.

¹³ SOLYMOSI Mihály: *Temetési Emlékezetnek OSZLOPA. Mellyet, Azon URI ASZSZONY Testének, sírbe-való bé-tétele előtt emelt, a' Batzai Templomban, SOLYMOSI MIHÁLY; Vizaknai Prédikátor.* In: LUGUBRE SACRUM. Avagy, Az Isten jó kedvéből adattetott, életében kegyes szelídségű, holtta után halhatatlan ditsőséget nyerő, a' földön emlékezetes Oszlopot érdemlő, valóságos jó Feleségnek le-rajzolásában, A' NEHAI MELTOSAGOS GROFF BETHLEN JUDITH ASZSZONYNAK, TEKINTETES és MÉLTOSÁGOS KERES-EERI KŐLESERI SAMUEL UR, Felséges Római Imperator, Erdélynek örökös Fejedelme, Kegyelmes Urunk Erdélyi Gubernialis belső Secretariussa és Referendariussa, &c. Isten szerint való minapi szerelmes Házastársának el-temettetése alkalmatosságával, Böjt elő havának 18 napján, M.DCC.XX. Esztendőben, a' Batzai Udvarháznál, és Templomban lett, alkalmaztató, és a követésre mindenknek elejikke adó, HALOTTI UTOLSO TISZTESSÉG TÉTEL. Kolozsvár, Telegdi Pap Sámuel, *évszám nélkül*. [25–29.]

Anna halála után.¹⁴ Bethlen Judit halálára *Temetési Emlekezetnek Oszlopa* íródott. Bánffy Katának és férjének, Wesselényi Istvánnak egyenesen *Mausoleum, Az-az: Temetségnek uj Tornya* őrzi az emlékét.

A halotti prédikációk lejegyzése és kinyomtatása középkori eredetű hagyomány, német nyelvterületről került át a magyarokhoz.¹⁵ Igazán elterjedté a 17–18. században vált, és leginkább mindvégig református szokás maradt.¹⁶ Eleinte csak a legelőkelőbbek éltek vele, később aztán elterjedt azok körében is, akik a tudományos életben játszottak kiemelkedő szerepet.¹⁷

A nyomtatásban fennmaradt halotti prédikációk többsége férfiak fölött hangzott el. A nőket búcsúztató nyomtatványok aránya magyar nyelvterületen hozzávetőleg 37%, a németeknél ugyanez 34% körül mozog.¹⁸ Esetükben a halottas könyv megrendelője többnyire a gyászoló férj. Egy-egy kötet általában egy-egy személyhez köthető, de előfordultak esetek, amikor több elhunyt szerepelt egyetlen halottas könyvben. Bánffy Katát férje temetésének előkészületei közben érte a halál. A szertartáson elhangzó, eredetileg a férjet méltató szövegeket az utolsó pillanatban igazították a kettős halálesethez, amiért Zoványi György, az egyik prédikáció szerzője nem is felejt el szabadkozni.¹⁹

¹⁴ A Was Anna emlékére megjelentetett halottas könyv Kollégiumban fennmaradt töredéke csak verseket tartalmaz. *COLOSSUS LACHRYMANS. Az-az: Életében drága Virtusokkal fel-ékesítettett, Halálában mindenektől meg-tiszteltetett, Néhai TEKÉNTETES, NEMZETES WAS ANNA ASZSZONYNAK; TEKÉNTETES, NEMZETES C. COMÁROMI ISTVÁN URAMNAK, Tekéntetes Nemes Bihar és Aba-Uj Vármegyéknek Törvényes Tábla Assessorának szerelmes Házastársának sírba való tétettetésének idején, érdemlett utolsó tisztességének meg-adására, Sz. Jakab Havának 11. Napján, 1723. Esztend. el-mondattatott, és fellyül meg-nevezett kedves és hűséges Férjének akaratiából, a' N. Debreczeni Reform: Collegiumtól, emlékezetben hagyattatott SIRALMAS OSZLOP.* Debrecen, Viski Pál, évszám nélkül.

¹⁵ FARKAS 2009, 227.

¹⁶ NAGY 2004, 137–139.

¹⁷ Uo., 138.

¹⁸ FARKAS 2009, 226.

¹⁹ ZOVÁNYI György: *MAUSOLEUM, Az-az: Temetségnek uj Tornya. Mellyet, Régen el-tökéltett akaratiából építetett, NÉHAI MÉLTÓSÁGOS FEJEDELMi Aszszony, Gróf Losontzi BÁNFFI KATA ASZSZONY, b. e. Férjének, N. MÉLTÓSÁGOS L. B. HADADI VESSELENYI ISTVÁN Fejedelmi Urnak Ágyas-Házúl nyugalomra; Melly mikor el-készült volna, Férjén való sok siránkozása miatt el-bádogyadván, hozzá való búzgó szerelmében a' titkos Isteni igazgatás által el alutt, Kis-Aszsz. hav. 12. napján: Ki-is míg szólhatott, parantsolta szomorú Árva Gyermekeinek, hogy b. e. Férjével együtt, magától még életében el készítettett Halotti Pompával egyszer'smind tétessék azon Mausoleumban 'Sibón Kis-Aszsz. hav. 22. napján, Melly ditsőséges, noha szomorú és ritka példájú Páros Halotti Temetésnek rendelt napján Tanitást tett az Isten beszédéből a' Mausoleum dombján ZOVÁNYI GYÖRGY Magyar-Országi Reformatus Superintendens.* In: SERKENTŐ ORA. Mellyel, E' nehéz időben lelki vigyázásra idvességünk drága köntösének meg-óltalmazására serkengettetünk ama' Nagy VESSELENYI HÁZBOL ki-jött NÉHAI MÉLTÓSÁGOS LIBER BARO HADADI VESSELENYI ISTVÁN ÚR, FELSÉGES URUNK' belső Tanács Úr Hivének, az Erdélyi három Natio és Statusok böltés Praesidensének, Nemes Közép-Szólnok Vármege' érdemes Fő-Ispánjának, az Erdélyi Reform. Eklésiák' s Collegiumok' mind Fő Curatorának, mind édes Atyjának ő Excellentiájának meg-hidegedett tetemei felett a' Koporsó tételkor maga Kolosvári Palotáján tett rövid Tanításból DÉÁKI JOSEF által, Kolosv. Ref. Ekl. egyik méltatlan Tanítója által; 1734. 4. Máj. Kolozsvár, Szathmári P[ap] Sándor, 1734. [89.]

A nyomtatványok nemcsak a szertartáson elhangzott három-négy halotti prédikációt tartalmazták, hanem búcsúztató verseket is, amelyek összefoglalhatják vagy kiegészíthetik az addig elhangzottakat. Nem feltétlenül szavalták el őket a temetésen, az is előfordult, hogy utólag, kifejezetten a halottas könyvek számára íródtak.²⁰

Nem egyértelmű, hogy e kiadványok mekkora példányszámban és kinek készültek. A megrendelők osztogathatták őket ajándékba, de megvásárolhatóak voltak bizonyos könyvkereskedőknél is. A halottas könyvek hagyománya nem csak a családnak jelentett lehetőséget a megemlékezésre – a prédikációk szerzőinek is módot adott arra, hogy gondolataikat publikálhassák patrónusaik költségén, és ezzel növelhessék saját ismertségüket.²¹

A Debreceni Református Kollégium számos halottas könyvet őriz. Hogy a neves iskola összegyűjtötte és megővta őket, azt főként a teológiaoktatás módja magyarázza. A Kollégium diákjai a prédikációírás elsajátítása során a mai napig tanulmányozzák az elmúlt korok szerzőinek a könyvtárban fennmaradt munkáit. Ezekben a prédikációkban megvizsgálják a különböző alkalmakra kiválasztott igehelyeket, illetve azokat az eszközöket, amelyekkel a prédikátor élt – például hogy a temetéseken hogyan kötötték össze a vallás általános üzenetét az örök életről, valamint az elhunyt életének áttekintését és példaszerűségét.²² Ez a 18. században sem volt másképpen. A prédikátorok tanulmányozták elődeik és kortársaik munkásságát, és ami elnyerte a tetszésüket, azt maguk is alkalmazták prédikációik megírásakor.²³ Kun Borbála temetésén Solymosi Mihály megemlíti azokat a „*Halotti Prédikáziókat, Oráziókat, Elegiákat vagy siralmas Deák verseket*”, amelyek Bethlen Gábor erdélyi fejedelem első feleségének, Károlyi Zsuzsánnának a temetésekor elhangzottak, és amelyeket ő maga is nyilvánvalóan jól ismert, hiszen a tartalmukat idézve állítja

²⁰ Ubrisi Mária halottas könyvéből nem csak az derül ki, hogy a temetésen elhangzott versek szerzője Pápai M. Mihály, hanem az is, hogy azokat Tornallyai János nemes orátor adta elő. PÁPAI M. Mihály: *E' SIRALOM' FÖLDÉRŐL Mennyei Hazája felé el-indúltt Léleknek BUTSÚ-VÉTELE, Avagy SZOMORU HALOTTI BUTSUZO MAGYAR VERSEK*. In: TISZTESSÉGNEK KORONÁJA. Mellyel, Néhai áldott emlékezetű, ritka példájú, minden Nemes Virtusokkal, drága jó erköltszel és ékességgel sokakat felyül-mult TEKINTETES NEMZETES PESTI UBRISI MÁRIA ASZSZONY; TISZTELETES TUDOS és az egész Világra ki-terjedett Hirű Második TSEETSI JÁNOS URAMNAK A S. Pataki Collegiumnak már XIX. Esztendőktől fogva-való ditséretes és emlékezetes Professorának, «s édes Attyának, az ISTEN» Anyaszentegyháza» Nagy Oszlopának, XVI. Esztendőig és III. Hólnapig való szerelmes, serény és Hüséges Hitves Társa, e» Világon való rövid és tsak XXXIII. Esztendőt tartó és mind kedves Férfjével, mind maga személyében a» sok háládatlan és irígy Emberektől sok szenvedést és üldözést látott élete, nagy hirtelen, többire minden fájdalom, és a» halálnak jelei nélkül 1730. Esztendőben, 25. Octobris. reggel 10.00 óra tájban el-végeződvn, meg-hidegedett Teste eltakarításakor és most újokban érdeme szerint MEG-TISZTELTETETT. Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, 1731. [51.] Ezzel szemben Solymosi Mihály Kun Borbála halottas könyvébe írott búcsúverse a keltezése szerint két héttel a temetés után született: SOLYMOSI é. n., [23–28.]

²¹ FARKAS 2009, 235.

²² FEKETE 1993, 4–7.

²³ NAGY 2004, 142.

a hallgatóság elé példaképként az elhunyt nagyszont – egy részletet pedig külön is idéz az elhunyt udvari prédikátorának, Keserői Dajka Jánosnak a verséből.²⁴ Nem véletlen tehát, hogy sok közös vonás fedezhető fel különböző szerzők művei között.

Feleségek, anyák, gazdasszonyok

A nők felett mondott prédikációkban, illetve a halottas könyvekben megjelentetett versekben különösen sok a hasonlóság, ugyanis számukra nem létezett a lehetséges életpályáknak az a változatossága, amelyek nyitva álltak a velük azonos társadalmi helyzetű férfiak előtt.²⁵ Az ő útjuk a házasságkötés felé vezetett – a lányokat édesanyjuk egészen fiatal koruktól kezdve, saját példáján keresztül és gondos neveléssel igyekezett felkészíteni a házasesetre.

Mik voltak az elvárások egy férjezett asszonnyal szemben? A halotti prédikációkkal foglalkozó tanulmányok háromféle női szerepkörre hívják fel a figyelmet: a feleségére, az anyáéra és a gazdasszonyára.²⁶ Mivel mindhárommá a házasságkötéssel válhatott a nő, talán mondhatjuk, hogy igazából az utóbbi kettő is a „feleség” státuszhoz kapcsolódott, és a különválasztás alapja inkább csak az volt, hogy ki vagy mi iránt tartozott felelősséggel a ház asszonya. Ezenkívül a feleségnek, mint minden hívőnek, szem előtt kellett tartania vallása gyakorlását és lelke állapotát is.

Jó feleségek

A feleség kiválasztását a halotti prédikációk nagy körültekintést igénylő feladatként írják le, ami nem is sikerül mindenkinek: „*Meg-esik az sokszor, hogy a’ szenteknek-is bóldogtalan házasságok esik; mert ök-is meg-botolhatnak a’ házassulásnak útában*”.²⁷

²⁴ SOLYMOSI Mihály: *Az Istenben bizó KEGYES ASSZONYNAK BELSŐ ÉKESSÉGE, és ISTEN ELŐTT KEDVES ÖLTÖZETE. Mellyben fel-öltözvén Szelid és tsendes lélekkel, ékesgette magát sok szenvedési között-is, egész életében, A’ MÉLTÓSÁGOS GROF Széki TELEKI JOSEF Uram’ minapi kedves Házas Társa, NéhAI MÉLTÓSÁGOS KUN BORBÁRA ASSZONY: Életének 36. Házasságának 21. Esztendejiiglen. Melly drága Öltözetét hagyván sok ízben, életében, s halála előtt-is, édes jó LEÁNYÁNAK; Most pedig, minekelötte a’ földbe bé-szállana, utolsó Tisztesség-tételének emlekezetes BORBÁRA NAPJÁN, Ajánlja, az egész egybe gyűlt Sokaság előtt. minde- kegyes asszonyoknak mint szent életü Sára’ igaz hitbéli Leányinak, SOLYMOSI MIHÁLY, Vizaknai Prédikátor által; a’ Kertsesőrai Udvari Templomban, 1720. Esztendőben, Karátson havának 4. napján.* In: *Az Istenben bizó... Kolozsvár, Telegdi P[ap] Sámuel, évszám nélkül* [12–13.]

²⁵ NAGY 2004, 140–141.

²⁶ NAGY 2004, 148.; ill. BELLÁGH Rózsa: „*A jó és bölcs asszony*” a 18. századi halotti beszédekben. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk. Fábri Anna–Várkonyi Gábor. Bp., Argumentum, 2007. 212.

²⁷ NÁDUDVARI Péter: *A’ valóságos jó Feleségnek IDEÁJA.* In: LUGUBRE SACRUM..., [11.]

Az elkövetett tévedés súlyos következményekkel járt, hiszen a házasságok élethossz- sziglan – tehát az egyik fél haláláig – tartottak, a válás pedig, bár lehetséges volt, ritkaságszámba ment.

A frigyek a legtöbbször nem szerelemből kötöttek: a házasulandó felek olykor nem is ismerték egymást előzőleg. „*A’ kinek az előtt esmeretségében / Nem voltam, s tsak akkor estem-bé kedvében...*” – írja az elhunyt feleséget megszólaltatva Pápai Mihály Csécsi János és Ubrisi Mária eljegyzéséről.²⁸ Kun Borbála házasságkötésének napjára emlékezve a prédikátor említést tesz a két örömanyról, Rédai Máriáról és Vér Juditról, akik a vőlegényt, Széki Teleki Józsefet egy igazán erős asszonnyal koronázták meg – ők lehettek azok, akik megszervezték a két fiatal egybekelését.²⁹

Mai szemmel nagyon fiatalon mentek férjhez akkoriban a nők. Köleséri Sára még nem töltötte be a tizenötödik évét, amikor Komáromi György menyasszonya, majd felesége lett 1688-ban. Kun Borbála tizenöt évesen ment férjhez. Amikor az ötvenéves Rhédey Krisztina 1731-ben meghalt, tízévi házasságát követő huszonöt év özvegység állt mögötte, tehát ő is tizenöt évesen kötött házasságot. Ubrisi Mária tizenhat éves múlt, amikor Csécsi János felesége lett 1714-ben. Köleséri Sára menyéről, Was Annáról halottas könyve alapján tudjuk, hogy amikor huszonegy évesen, 1723-ban meghalt, már hat éve és huszonnégy hete volt férjnél.

A házasságkötését követően egy nő életében a legfontosabb szerepet Isten után a férje töltötte be. A nő helyét a férfihöz képest a Biblia alapján határozták meg. Ugyanis Mózes első könyve szerint Isten a férfit teremtette elsőként és a saját képmására, míg a nőt másodikként, már a férfi oldalbordájából, a férfi képmására és a férfi kedvéért alkotta meg. A nők férjüktől függő helyzetét a bűnbeeséssel és Isten azt követően meghozott ítéletével indokolták: „*A’ te akaratod a’ te férjednek birodalmában léssen; és önéki hatalma léssen rajtad*”.³⁰ Ahogyan Isten parancsol a férfinak, úgy parancsol a férfi is a nőnek – tartották. A feleség mindenekelőtt engedelmességgel tartozott a férjének. Ez alól legfeljebb az menthette fel, ha a férfi akadályozta őt vallása gyakorlásában, különben épp a bibliai eredeztetés miatt keresztényi kötelessége volt teljesíteni az ura akaratát.³¹

²⁸ PÁPAI 1731, [54.]

²⁹ KAMARÁSI György: *JO FELESEG’ CZIMERE. Mellyet, a’ sok jelességekkel fénlett, Néhai Méltóságos KUN BORBÁRA Uri Nagy-Aszszony, Méltóságos Széki TELEKI JOSEF Gróf Ur’ kedves Házas Társa’ földbe takarítottasakor, a’ Kertsesőrai Udvari Templomban, koporsójára ragasztott KAMARÁSI GYÖRGY Fagarasi Református Prédikátor, Salamonnak ama’ szavaiból: Péld. 12:3. Az Erős Aszszony Koronája a’ maga Férjének.* In: *Az Istenben bizó...*, [22.]

³⁰ IMÓZ. 3,16. (SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó...*, [6.]

³¹ SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó...*, [6–7.]

Azonban, bár a nő a házasságban alávetett helyzetben volt, a kortársak azt sem tagadták, hogy nagy hatással van férje életére, lelkére és pályafutására.

A temetési prédikációk hosszú listát tárnak elének a jó feleség tulajdonságairól. Engedelmessége mellett a viselkedésének szemérmesnek, csendesnek, józannak, mértékletesnek, békésnek és szelídnek kellett lennie, emellett ügyelnie kellett rá, hogy „társalkodás” során csakis megfelelő szavak hagyják el a száját.³² A helyes magatartásra a nőnek különösen oda kellett figyelnie, hiszen nem csak az ő megítélése múlott rajta. Ha a közösség szemében a viselkedése nem volt megfelelő, azzal saját maga mellett a férje nevére is szégyent hozott.

Amikor az asszony a nyilvánosság előtt mutatkozott, a megjelenésének ápoltnak, rendezettnak és alkalomhoz illőnek kellett lennie. Egy olyan korban, amikor különféle intézkedések születtek a ruhaviselési szokások szabályozására, a halotti prédikációknak is témája volt a női külső. Solymosi Mihály Kun Borbála temetésén ezzel kapcsolatban megengedően nyilatkozik: a ranghoz illő öltözetet Pál apostol sem tiltotta, előkelő környezetben igenis méltó módon kell felöltözni. Ráadásul azt is elismeri, hogy a tiszta és fehér ruhák az élet örömei közé tartoznak. A nők „*tisztességes öltözettel ékesítsék magokat*” – tisztességes öltözködésük költségét pedig a férjüknek kell állnia, hiszen az ő feladatuk, hogy „*feleségeket tisztességben tartsák*”, mindezt bibliai alapon. Cserébe a nőknek mértékletesnek kellett lenniük, nem illett kihívóan ruházkodniuk vagy telhetetlenül folyton újabb és újabb darabokra vágniuk. A külsejük csinosításával pedig csakis egyetlen férfinak, a férjüknek volt szabad kedveskedniük – a szépítkezés célja nem lehetett az, hogy „*másokat fel-gerjesszenek*”. A túlzásba vitt cifrázkodás – folytatódik a prédikáció – Isten haragját idézi az országra, ahogyan a férfiviseletet és fegyvert magára öltő asszony is helytelenül cselekszik. A korabeli divatról kiderül, hogy a módos nők nyuszt-, hiúz-, nyestprémbe öltöztek, öltözköket bársony-

³² KAMARÁSI É. N., [22.]; SZÖDI István: *Az igaz, és Férjéhez hűséges Feleségnek PÉLDÁJA; Mellyet, A' boldog emlékezetű URI ASZSZONYNAK, TEKÉNTETES NEMZETES KERES-EERI KÖLESÉRI SÁRA ASZSZONYNAK meg-hidegedett Teste felett, emlékezetire, s tisztességére, a' Háznál lévő Gyülekezet előtt le-rajzolt, és beszéllett SZÖDI ISTVÁN, a' Debreczeni Reform. Eklésiának egyik Tanítója*. In: MONUMENTUM FUNEBRE. Az-az: Istennek jó-kedvéből meg-találtatott, szelíd, és tsendes léleknek rothadatlanságával meg-ékesítettett, igaz, és Férjéhez hűséges Feleségnek, Néhai TEKÉNTETES NEMZETES KERES-EERI KÖLESÉRI SÁRA ASZSZONYNAK; TEKÉNTETES, NEMZETES és VITÉZLŐ COMÁROMI GYÖRGY URNAK, Tekéntetes Nemes BIHAR Vármegyének számos Esztendőök alatt, érdemes ordinarius Vicé-Ispánnának: Mostan-is pedig Nemes Szabad és Királyi DEBRECZEN Várasának hűséges Fő Birájának szerelmes Házastársának el-temettetésének idejekor, Sz. Mihály Havának 8. napján, 1722. Esztendőben, a' Háznál és a' Temető-helyen el-mondattatott, HALOTTI EMLÉKEZETE. Debrecen, Viski Pál, évszám nélkül. [7.]

nyal, vont arannyal, selyemmel díszítették – a selymet egyébként a prédikátor a selyemhernyó ganéjaként határozza meg.³³

A kifinomult öltözködést az igehirdetések annyira összekapcsolták a női nemmel, hogy a női lélekkel kapcsolatban is lelki vagy belső öltözekről szólnak a prédikátorok, amire legalább ugyanolyan gondosan kell ügyelni, mint a fizikai ruházatra.³⁴ A szép ruhák és a vonzó külső önmagában kevés volt, a nőktől elvárták azt is, hogy értelmesek – bölcsek – legyenek, hiszen az erős asszony „*Férjfiui elmével vetélkedő nagy elméjű*” nő.³⁵ A vizsgált prédikációkban kevés szó esik az eltemetett nők műveltségéről, de általában elmondható, hogy bölcsességük és tanultságuk nem a szó szoros értelmében vett tudományos ismereteket takart, hanem gyakorlatiasságot és életbölcsséget, aminek ószövetségi mintája Abigél, valamint bibliai és vallásos tudást, amellyel kapcsolatban a „*jól tanultt Lídia*” szerepelt a nők példaképeként. Kun Borbálával kapcsolatban a bölcsességről mint a „*kegyesség tudományáról*” szól a prédikáció. Lánya, Teleki Krisztina is az üdvösség tudományát tanulva készült a felnőtt életre.³⁶ „*Bársony árros Lydia: Isten igéjének szeretője 's olvasója*” volt Bánffy Kata.³⁷ Köleséri Sáráról is kiderül, hogy „*magánosan Isten' beszédének olvasásában hűséges és szorgalmatos: gyermekségétől fogva tudta a' Sz. Írásokat, mellyek ötlet böltstst tették az idvességre*”.³⁸ Rhédey Krisztinának „*jól tanult lelke*” volt, ami szintén vallásos

³³ SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó...*, [7–8.], [10–11.]

³⁴ Ld. SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó...*; VÁRADY TZELEK Sámuel: *AZON B. EMLEKEZETÜ TEK: TISZTELETES, NEMZETES ASZSZONYNAK Az ő Eleihez való takaríttatásakor; a' gyászos és siralmas Háznál össze-Gyűlt, Nagy, és Jeles Sokaság előtt, Azon, már említett EGYHÁZI SZOLGA által, lött HALOTTI PRÉDIKÁLLÁS.* In: HALOTTI SIRALOM, és TISZTESSÉG-TÉTEL. Az-az: A' ki-nyomozhatatlan útakon járó ISTENNEK, meg-visgálhatatlan, böltst ítéletiből, teménytelen, s hirtelenül. az élők' földjéről ki-vágotott: igaz termékeny Szölötőnek; életében. jó Férje szerelmes, és hűséges, elalutt Házastársának: úgymint Néhai TEK: TISZTELETES NEMZETES UBRISI MÁRIA ASZSZONYNAK; TISZTELETES, NEVEZETES, TUDOS TSÉTSI JÁNOS UR-NAK, A' Sáros-Pataki Nemes Collegiumnak, mint példában, már sok ízben, tűznek lángjaival küszködő; de a' meg-emésztődéstől, Isteni erő által meg-tartatott tövis-bokornak: valósággal pedig, az Isteni tanúságoknak, a' józan elmei böltstelkedéseknek, és a' tisztességes tudományoknak, magvető, terjesztő helyének; már sok esztendők alatt, Első, érdemes, hűséges, igazgató, élesztgető, s ékesítő, Professorának, szemei' kívánságának, gyönyörűségének, utolsó meg-tisztelésekor. 1730-dik Esztendőben, Mindszent Havának 26. és 29-dik napjain lött, szent ELMÉLKEDÉSEK. Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, 1731. [23.]

³⁵ KAMARÁSI É. N., [19.]

³⁶ SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó...*, [13.], [15.]

³⁷ ZOVÁNYI 1734, [91.]

³⁸ SZÖDI É. N., [11.]

tudást jelentett.³⁹ Talán olvastak, tanultak mást is a 18. század elejének asszonyai, de az elvárás feléjük mindenesetre az volt, hogy behatóan ismerjék a saját hitüket, és erre neveljék gyermekeiket is. (Az sem mellékes, hogy ha tudjuk róluk: olvasták a Bibliát, akkor azt is tudjuk, hogy tudtak *olvasni*.)

Ubrisi Mária ismereteiről viszont részletesen tudósít a halottas könyve. A sárospataki professzor Csécsi János feleségének előzetes műveltségéről nincs említés, de úgy emlékeznek meg róla, mint aki tudós férjének érdeklődő és fogékony hallgatósága volt. Mihályi Kovács István az özvegyet megszólítva elmondja, hogy

„...veled való lakásában töled, mint bölts és Tudós Férjétől eleget tanúlt, gyakran értekeződött az égen ragyogó ’s tündöklő szép tsillagoknak neveirül az Astronomiáról: gyakran discurrált ’s beszéllgetett veled szent dolgokról Theologicumokról és Philosophicumokról; beszéllgetett a’ léleknek halhatatlanságáról és az örökéletéről, (:a’ mellyet el-ért, :) mellyet magam-is hallottam. Gyönyörködött a’ szép historiai beszéllgetésekben”.⁴⁰

Ugyan nem várták el minden feleségtől, hogy széles körűen – gyakran külföldön is – képzett, tudományos vagy politikai tevékenységet folytató férfinak egyúttal

³⁹ RÁCZ Kelemen: DRAGA NYERESEG, Mellyet; Eletében tellyes szívéből lelkéből keresett, és halálában az ő idvezítő KRISTUSában meg-nyert, Amaz ISTENT főlő, jámbor életű, ISTENéhez nagy szeretetű és állhatatosságú Kegyes Özvegy Ur Aszszony. A’ Néhai MÉLTOSÁGOS GROFF BETHLENI BETHLEN FERENTZ Ur, HÁZAS-TÁRSA Néhai MÉLTOSÁGOS REDEI KRISTINA Aszszony, Mellyet E’ tsekély Prédikátióban foglalt és ezen idvezült Ur Aszszony’ utolsó tisztség tételekor el-mondott a’ Sir felett az Erdő Szent Györgyi Reformat. Templomban az egyben gyűlt Frequentia előtt, a’ meg-keseredett Uri Atyafiaknak vigasztalásokra RÁCZ KELEMEN A’ Buni Reformata Udvari Ecclesiának Prédikátora. 1731. Esztendőben Szent Iván havának 10. napján. In: SZORGALMATOS MARTHA és BUZGÓ MARIA. Kiknek, Amaz Istenfőlő, drága erkölcsű, Istenéhez, Kristusához, szent Vallásához nagy buzgóságú, szemes gazda-aszszonyaságával meszsze terjedt hírű nagy Uri Aszszony a’ Néhai Bóldog Emlkezetű MÉLTOSÁGOS GROFF BETHLENI BETHLEN FERENTZ UR ÖZVEGYÉNEK, MÉLTOSÁGOS REDEI KRISTINA Aszszonyinak, Örökké fenn maradó emlékezetire nyomtattatta-ki, egyik halálán, s töle való el-válásán, szívesen kesergő igaz testvér Attyafia Mélt. BARÓ ANDRASI FERENTZ. Mindenektől követendő szép példája. Mellyet ezen idvezült UR Aszszony hidegedett tetemeinek Koporsóban való tétettetésekor e’ tsekély Prédikátióban foglalt és el-mondott meg-keseredett Uri Attyafiainak vigasztalásokra 1731 esztendőben Böjt-elő Havának negyedik napján az egyben gyűlt frequentia előtt Nagy Búnón RÁCZ KELEMEN Búni Reformatus Prédikátor. Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, évszám nélkül. [44.]

⁴⁰ MIHÁLYI KOVÁCS István: MENNYEI KÍVÁNATOS ÖRÖM, Mellyben E’ sok nyomorúságokkal tellyes Világbul szép tsendes halála után bé-érkezett a’ Szentek Serege közzül, ama’ bóldog emlékezetű, szelid erkölcsű, jámbor, kegyes és ISTENét igazán főlő, NEHAI NEMZETES UBRISI MARIA ASZSZONY, A’ Sááros Pataki N. Collegiumnak érdemes és hasznos TISZTELETES és TUDOS PROFESSORANAK, Szerelmes Házas-Társa, kedves Felesége, szeme, szíve gyönyörűsége, kinek szomorú temetésekor e’ MENNYEI ÖRÖMRÖL együgyően tanított, s prédikált a’ Sááros Pataki Templomban: MIHÁLYI KOVÁCS ISTVÁN, A’ Pétrahai H. C. L. SZ. G. L. T. Kristus JÉsusnak méltatlan Szolgája, és a’ Zempl. Ven. Tractusnak Nótariussa. In: HALOTTI SIRALOM és TISZTESSÉG-TÉTEL..., [46.]

méltó szellemi partnere is legyen, de Ubrisi Máriával kapcsolatban elismerően szólnak a prédikációk az asszony elméjéről, és cseppet sem tartják helytelennek, hogy érdeklődött a férje szakmai tevékenysége iránt.

A nő, mint az öltözködéssel kapcsolatban láttuk, figyelmet fordíthatott a külsejére, hogy a férje tetszését elnyerje, de fontos volt, hogy kizárólag az övét. A férjhez való hűség volt az egyik legfontosabb kötelesség a nő számára. A férfiaknak a házasságban az egyik legaggasztóbb kérdést az jelentette, vajon gyakori és hosszas távolléteik idején otthon maradó feleségük hogyan viselkedik távollétükben, szem előtt tartja-e párja tisztességét. A prédikációkban felbukkannak magukat másoknak csinosító asszonyok, akik alig várják, hogy az uruk elmenjen otthonról, és elrettentő antik példákkal is találkozunk erkölcstelen nőkkel kapcsolatban. A parázñaság az egyik legsúlyosabb vétség volt, amit házasságba lépő nő elkövethetett, de, mint azt a prédikációk kiemelik, ez az éppen búcsúztatott feleséggel sohasem fordulhatott volna elő, férje bízhatott benne, és nyugodt lehetett akkor is, amikor nem tartózkodott odahaza.⁴¹

A férfiak betegsége esetén az ápolás, az orvosi ellátásról való gondoskodás a feleség feladata volt. Ubrisi Mária nyolc hónapon át tartó súlyos betegsége idején várandósan is ápolta a férjét, amikor pedig gyógykezelésre Eperjesre vitték őt, a feleség oda is vele tartott, és mindent megtett az állapota jobbra fordításáért.⁴²

Nem csak testi, hanem lelki támasza is volt férjének a jó feleség. A példamutatóan erkölcsös, hívő asszonyok a férjük hitbéli épülését is elősegítették. Éva bűnét ugyan nem felejtette az egyház, de a helyesen élő nők egyúttal Sára, Ábrahám példaszerűen jó feleségének lányai is voltak, akik gyakorta a férjükénél is nyitottabbak lehettek a transzcendens világra, ezért aztán tanácsaikra érdemes volt hallgatnia a férfinak, ahogyan Isten sugallatára Ábrahám is meghallgatta Sárát.⁴³ A jó feleség lelki támaszt jelentett a férjének a nehézségek idején vagy betegsége alatt, felvidította, kereste a kedvét és megbecsülte. A „*megférhetetlen*”, Sárospatakon tanártársával és más ellenlábasaival is sokat hadakozó Csécsi János mellett Ubrisi Mária úgy jelenik meg, mint lelki fegyverekkel küzdő férje harcostársa.⁴⁴

Vajon a társadalmi és egyházi elvárások betartásán túl mennyi érzelem fért meg egy 18. század eleji házasságban? Láttuk, hogy a házastársak általában nem szerelemből köteleződtek el egymás mellett egy életre – ilyesmiről a prédikációk egyike sem tesz említést –, akkor hát hogyan érezhettek egymás iránt? A halotti prédikáció műfaja nem feltétlenül képes valós választ adni a kérdésre, hiszen inkább az elvárások jelennek meg benne, nem pedig az érintettek tényleges érzelmei – de már ezek az elképzelések is sokatmondóak lehetnek.

⁴¹ SZÖDI É. N., [5.]; NÁDUDVARI É. N., [11.]

⁴² MIHÁLYI KOVÁCS 1731, [46.]

⁴³ SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó...*, [9.]

⁴⁴ VÁRADI TZELEK 1731, [18–32.]

A feleségeket a kötetek és prédikációk címei nemcsak kedves, hanem gyakran szerelmes házastársként írják le, a Wesselényi István után haló Bánffy Kata pedig úgy szerepel, mint aki „*Férfjén való sok siránkozása miatt el-bádogyadván, hozzá való búzgó szerelmében a' titkos Isteni igazgatás által el alutt*”. A házaspár temetésén Zoványi György drámai példákat sorol arról, hogy szerelmes nők mi mindenre voltak képesek férjük életének megmentéséért, vagy hogyan követték a sírba bánatukban az általuk olyannyira szeretett férfit. „*Erős volt e' kettő között a' szeretet, mint a' koporsó, kemény mint az Halál, a' vizek azt el nem ólthatták*” – emlékezett a házaspárra a prédikátor, Szathmári Mihály halotti oratóijában pedig a gyászoló asszony férje „*lelkének fele*.”⁴⁵

Kun Borbála sem kényszerből volt jó feleség, Teleki Józsefet tiszta szívből szólította édes urának egészen addig a napig, amikor végül a karjaiban halt meg.⁴⁶ Az Ubrisi Mária halottas könyvében megtalálható egyik cím szerint az elhunyt asszony Csécsi János „*Szerelmes Házas-Társa, kedves Felesége, szeme, szíve gyönyörűsége*” volt. Kettejük kapcsolatáról azt is tudjuk, hogy amikor a férj nem sokkal az asszony váratlan halála előtt Ungvár vármegyébe utazott, Ubrisi Mária nem akarta, hogy a férfi magára hagyja, indulásakor csaknem fél mérföldön át elkísérte, majd sírva tért haza.⁴⁷

A megözvegyült férjek a prédikációk szerint keservesen megsiratták elveszített feleségüket, Köleséri Sámuel siránkozó, „*nagy bánattal tellyes*” levelekben adta hírül felesége halálát ismeretségi körének. Az özvegy bánatát a prédikátorok természetesen tartják, csupán a gyász túlkapásaival szemben intik, illetve figyelmeztetik, hogy a társ halála is egyike a házasságban felmerülő legnagyobb kísértéseknek, ezért aztán legyen erős, és bánatában ne kezdje el méltatlanul számon kérni Istenen, miért kellett a feleségét elveszítenie.⁴⁸ Hasonlókat olvashatunk a többi prédikációban is – a megözvegyült férj bánata minden esetben érthető és indokolt.

A halotti prédikációk nem adhatnak választ arra, valójában hogyan éltek együtt a bennük lefestett férjek és feleségek. Hosszas, más dokumentumokat érintő kutatások sem feltétlenül tárnák fel az igazságot. De az, ahogyan a korabeli ember a jó

⁴⁵ ZOVÁNYI 1734, [83; 89–90.]; SZATHMÁRI Mihály: *HALOTTI ORATIO. Mellyet, NÉHAI HADADI LIBER BARO MELTÓSAGOS VESSELENYI ISTVÁN ÚR Ö EXCELLENTIAJA Sok jeles Virussai 's Méltóságos Tisztségei szerint NAPI fényekkel vetélkedő tündöklései után lött sok rendbéli setétséget okozott EL-ENYÉSZÉSEKOR Követvén azt Ábigail elméjü minapi Szerelmes H. Társának MELTÓSÁGOS GRÓF LOSONTZI BÁNFFY KATA ASZSZONYNAK-is Szomorú példájú Eclipsisse és Halála Siralmas Nemzetünknek Sorsán bánkódván, mondott 'Sibón, 1734-dikben Aug. 22-dik napján SZATHMÁRI MIHÁLY, m Vásárhelyi N. Collegium' együgyü Tanítója*. In: SERKENTŐ ORA..., [106.]

⁴⁶ SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó...*, [14.]

⁴⁷ MIHÁLYI KOVÁCS 1731, [46.]

⁴⁸ SOLYMOSI M.: *Temetési Emlékezetnek...*, [28–29.]; NÁDUDVARI Péter: *A' valóságos jó Feleségnek IDEÁJA; Mellyet a' Palotán öszve-gyűlt frequentia előtt le-rajzolt, és a' megbólt Méltóságos Gróf BETHLEN JUDIT ASZSZONYRA, lélek és igasság szerint szabott NÁDUDVARI PÉTER, a' Szászvárosi Refor. Eklésiának Plébánussa, és azon Capitulumnak Decanussa, 1720. esztendőnem. Bőjtelő hav. 18-dik napján*. In: LUGUBRE SACRUM..., [11.]

házasságot elképzelte, mégis elárulja, hogy a békés, meghitt együttélést tekintették ideálnak, a kiegyensúlyozott házaselet titka pedig egymás kölcsönös megbecsülése és segítése volt. A házastársi szeretetet nagy értéknek tartották, megható példáit nemcsak bibliai és történelmi anekdotákban, hanem az elhunytak életében is fel tudták mutatni. A szeretet együtt járt a harmónia fenntartásával a közös élet során, áldozatkészséggel a társ súlyos betegsége esetén és a halála utáni mélységes gyásszal, fájdalommal.

Az a szerelem, amit a halotti prédikációk bemutatnak, nem valamiféle szenvedélyes, lángoló érzelem, hanem férfi és nő sírig tartó, erős szövetsége, ami átvészeli a nehéz időszakokat is, és átsegít az élet megpróbáltatásain. *Éppen ezért tévedés a kora újkori házasságot úgy elképzelni, mint egy csak gyereknemzési célú intézményt, bár természetesen fontos része volt ez is.*

Gondos anyák

A feleség leglényegesebb feladatai közé tartozott, hogy gyermekeket szüljön a férjének. Nádudvari Péter egy helyen kifejti, hogy a házasság állapota kedvesebb Istennek, mint a szüzesség, hiszen a feleségeknek köszönhető, hogy „*a' szent mag szaporodik*”.⁴⁹

Mivel a nők fiatalon házasodtak, nagyon korán megkezdték a várandósságok sorozatát, ami kezdetleges egészségügyi viszonyokkal társulva gyakran okozta az anyák halálát vagy tartós gyengélkedését.⁵⁰ A gyermekhalandóság még ennél is tragikusabb képet mutatott. Köleséri Sára tizennégy gyermeknek adott életet, akik közül azonban csak öten éltek túl anyjukat.⁵¹ Bánffy Kata nyolc gyermekéből négyet veszített el.⁵²

Ubrisi Mária kilenc gyermeket szült, közülük négyet eltemetett. Az emlékére kiadott halottas könyvből szokatlan részletességgel olvasható ki tizedik terhességének tragikus végkimenetele. Az asszony nem sokkal a szülés várható időpontja előtt még aktív volt, ráadásul férje elutazása miatt rá maradt az egész ház gondja. Talán nem is aggódott különösebben, hiszen János fiát sokkal zaklatottabb körülmények között várta férje súlyos betegsége alatt. Egyik este aztán hirtelen rosszul lett tört rá, ami heves fájdalmakkal és erős vérzéssel járt.⁵³ Annyi ereje még maradt, hogy másnap hajnalban elbúcsúzzon az időközben hazaérkezett férjétől, de délelőtt tíz óra körül meghalt. Csécsi Jánost a felesége temetésén Mihályi Kovács István azzal vigasztalja: jobb, hogy az asszonnyal együtt a magzat is odaveszett, hiszen különben az öt árva mellett még egy dajka nélkül maradt csecsemőt is nevelnie kellene.⁵⁴

⁴⁹ NÁDUDVARI é. n., [10.]

⁵⁰ BELLÁGH 2007, 212.

⁵¹ SZÖDI é. n., [4–5.]

⁵² SZATHMÁRI 1734, [105.]

⁵³ VÁRADI TZELEK 1731, [31–32.]

⁵⁴ MIHÁLYI KOVÁCS 1731, [46–47.]

Bethlen Judit halálát a temetésen elhangzott prédikációk nem részletezik, de a szüléssel és anyasággal kapcsolatos homályos bibliai utalások mintha azt sejtetnék, hogy ő is egy szerencsétlenül végződött terhesség következtében hunyt el.⁵⁵

A prédikációk a gyermekek elnevezésének okát két esetben említik, egyszer Csécsi János és Ubrisi Mária János fiával kapcsolatban – az anyja nevét viselő legidősebb lányra az egyik kötetbeli vers tér ki –, sokkal érdekesebb viszont Rhédey Krisztina keresztnevének története.⁵⁶ Róla ugyanis fennmaradt, hogy édesanyja még a születése előtt, egy temetésen elmondott prédikációban hallotta a Krisztina nevet, ami akkor annyira megtetszett neki, hogy elhatározta: ha a gyermeke lány lesz, erre a névre keresztelteti majd.⁵⁷

Az anyától elvárták, hogy gondoskodjon gyermekei vallásos neveléséről, hogy istenfélő hívekké váljanak. (Természetesen nem csak neki, hanem az apának is jó példát kellett mutatnia.) Köleséri Sára temetésén elhangzott, hogy gyermekei lelki épülésére reggelente és esténként is szánt időt.⁵⁸

A fiúkat igyekeztek taníttatni, így például apja mintájára az ifjabb Csécsi Jánost is tudományos pályára szánták szülei, Köleséri Sára és Komáromi György két idősebb fiáról pedig megtudjuk, hogy anyjuk halálakor már ők maguk is politikai tisztségeket viseltek.⁵⁹ A lánygyermekek otthon, az anyjuktól lesték el mindazt, amit a háztartásról és a helyes női viselkedésről tudniuk kellett későbbi életük során.

Bánffy Kata már férjezett lányait úgy említik a temetésen, mint akik édesanyjuk házasságának láttán sajátították el a párjukkal való harmonikus együttélés módját.⁶⁰ Kun Borbála halálakor Teleki Krisztina éppen férjhez menetelére készülve maradt árván. A prédikátor megdicséri őt, amiért erkölcsös, keresztényi viselkedés terén mindig hűen követte az édesanyja példáját. Azonban azt sem titkolja, hogy az anya korai halálával az ifjú Krisztina milyen nehéz helyzetbe került:

„Kivánta ugyan látni örömodet, siettette jó karban venni dolgaikat; de mikor leg-jobban gyönyörködik vala benned; magad is mikor leg-inkább ragaszkodol vala hozzá, és sokat vársz vala jó és szíves Anyai indulatjától, jövőendő előmeneteledre; sőt körülötted való dajkálkodását, tanáts-adását, édes Anyai segítségét, mikor leg-szívesebben óhajtod vala; akkor hagya-el, elég gyászodra és szomorúságodra!”⁶¹

⁵⁵ SOLYMOSI M.: *Temetési Emlékezetek...*, [22–25.]

⁵⁶ VÁRADI TZELEK 1731, [31.]

⁵⁷ RÁCZ é. n., [43.]

⁵⁸ SZÖDI é. n., [12.] Mindez talán az apai példa hatása volt, hiszen az idősebb Köleséri Sámuel nagy fontosságot tulajdonított a házi áhítatoknak, a témával kapcsolatos művét pedig még a 19. században is olvasták a debreceniek. [CSORBA Dávid: *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa.* (Speculum historiae Debreceniense). Budapest, Kálvin, 2011. 17.]

⁵⁹ MIHÁLYI KOVÁCS 1731, [47.]

⁶⁰ SZATHMÁRI 1734, [109.]

⁶¹ SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó...*, [15.]

Az anyák tehát gondoskodtak fiaik és lányaik keresztény neveléséről és elindításukról felnőtt életükbe. De vajon milyen lehetett eközben anyák és gyermekek kapcsolata?

Valaha elterjedt nézet volt, hogy a kora újkorban, amikor még nagyon magas volt a gyermekhalandóság, a szülők kevésbé ragaszkodtak a gyermekeikhez, a velük szembeni viselkedésük inkább távolságtartó volt, szinte rideg. Mára a kutatások ezt megcáfolták.⁶²

Köleséri Sára nemcsak abban volt példamutató, ahogyan nevelte a gyermekeit, hanem abban is, mennyire szerette őket.⁶³ Kun Borbálát a halála előtt az aggasztotta a legjobban, mihez kezd majd nélküle a fia és a lánya. A halotti prédikációkból nemcsak az derült ki, hogy Krisztina sorsát igyekezett egyengetni, hanem az is, hogy József úrfi a névnapján minden évben verssel köszöntötte fel az édesanyját.⁶⁴ Ubrisi Mária gyermekei közül a prédikációk kiemelik Jánost, aki az apja után kapta a nevét, és akit egy nehéz élethelyzetben az anyja úgy képzelt el, mint későbbi támaszát a férje halála után. Végül az apa életben maradt, de a fiúhoz továbbra is nagy reményeket fűztek a szülei.⁶⁵ Gyalakúti Lázár János, a költő fiatalon verset írt édesanyja emlékére annak halottas könyvébe.⁶⁶ Kun Borbála temetésén életben maradt, idős édesanyját Solymosi Mihály nem is nagyon próbálja vigasztalni, hiszen az anyák számára felnőtt, családos gyermekük halála is élethosszig tartó fájdalmat jelent.⁶⁷

A nők nem feltétlenül csak a saját gyermekeiket nevelték. Bethlen Juditot korai elárvulása után Klára nővére vette magához, és a Bánffy családnál nőtt fel.⁶⁸ Rhédey Krisztina, akinek saját gyermekeiről nem tesznek említést a halotti prédikációk, Pongrátz Györgyné Rhédey Anna asszonyt és Bánffy Zsuzsánnát saját lányaiként szerette. Az épp akkoriban nősülő Bánffy Péter boldogságát is nagyon szerette volna látni – de a férfi párjával már nem találkozhatott a halála miatt.⁶⁹ Úgy tűnik tehát, hogy bár neki magának nem volt saját gyermeke, anyai érzéseit a rokonságában sikerült kamatoztatnia.

⁶² A témával foglalkozó tanulmánykötet: *Gyermek a kora újkori Magyarországon: „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok). Szerk. Péter Katalin. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1996.

⁶³ SZÖDI É. N., [13.]

⁶⁴ SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó...*, [14–15.]

⁶⁵ MIHÁLYI KOVÁCS 1731, [47.]

⁶⁶ GYALAKÚTI LÁZÁR JÁNOS: „Mind jók ’s mind gonoszok az Urtól származnak...” In: LUGUBRE SACRUM..., [31–32.]

⁶⁷ SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó...*, [14.]

⁶⁸ SZATHMÁRI MIHÁLY: *HALOTTI ORATIO. Mellyben, Az Istentől tanítatott Jó Léleknek, az örökké megmaradandó halhatatlan kintsre, és ditsőségre való bölts, és maga természetivel megegyező vágyakozásáról, a’ felfebb jelenttetett Istenfélő Néhai MÉLTÓSÁGOS GROF URI ASZSZONY Teste felett, a’ Batzai Udvarháznál, röviden beszélgetett SZATHMÁRI MIHÁLY, a’ S.p. M:Vásárhelyi Reform: Collegium Professora*. In: LUGUBRE SACRUM..., [19.]

⁶⁹ RÁCZ K.: *SZORGALMATOS MARTHA...*, [21.]

Szemes gazdasszonyok

A jó feleség segítette férje munkáját az *aeconomia* terén is. Hagyományosan a férfi feladata volt a döntés a gazdasági kérdésekben, de ha valamilyen hivatalos elfoglaltsága elszólította otthonról, akkor a felesége vette át tőle a családi javak kezelését. Ugyanez történt akkor is, ha a férfi megbetegedett.

Mivel a férj közéleti tisztsége vagy szakmai tevékenysége sok időt és energiát igényelt, a háztartás vezetése a nő feladata volt. Az igazán jó feleség mellett „*nem szükség a' Férjfiúnak mindent a' házban a' maga szemeivel meg-tekinteni*” – mondja Szödi István Köleséri Sára temetésén.⁷⁰ A nő uralma otthona falain belül a férfi nő fölötti uralmához hasonló. Ahogyan Isten a férfi nevében parancsol a feleségének, úgy parancsol a feleség a férj nevében a háznépének.⁷¹ Teszi ezt „*illendő és meg-méréséklett keménységgel*”.⁷² De nem csak parancsol, ügyelnie is kell rájuk, gondoskodni fizikai szükségleteikről és lelki életükről egyaránt.

Míg a bibliai Márta alakja máshol úgy szerepel, mint aki a krisztusi tanítást hallgató testvérével, Máriával szemben a fizikai világra fordít nagyobb figyelmet, a jó gazdasszonyokat vele azonosítani elismerést jelentett. Azt tartották ideálisnak, ha egy nőben a két viselkedésminta egyesült, tehát odahaza Mártaként viselkedett, a templomban pedig nyitott szívvel hallgatta az igét, mint Mária. Ez a kettősség gyakran előkerül a prédikációkban.⁷³ A szorgalom a nők nagyra becsült erénye volt. Halottas könyve szerint Ubrisi Máriának a halálát is ez okozta, hiszen még nem sokkal a szülés várt ideje előtt is tevékenykedett az otthonában, hogy ezzel épp házon kívül tartózkodó férjének kedveskedjen.⁷⁴

A jó gazdasszony nemcsak megtartotta és gyarapította a család javait, hanem bőkezűen adakozott is. Rhédey Krisztina például amellet, hogy „*Isten szolgálit az Isten titkainak hűséges sáfárit, Mint mennyei Urának legatussit*” támogatta, és a „*Collegiumok, lelki Dajkák, Scholák*” részére is adományozott, „*nem utálta meg a' szegényeket is, mert volt egy ajtaja Házának, mellyen a' szegények minden audentia nélkül bátran bé járhattak*”.⁷⁵ De nem csak ő, mások is adtak az egyházak, a kollégiumok és a szegények javára. A jótékony asszonyokat az újszövetségi Tabithával állították

⁷⁰ Szödi é. n., [7.]

⁷¹ Uo., [9–11.]

⁷² Nádudvari é. n., [11.]

⁷³ A Rhédey Krisztina koporsóba tételekor elmondott prédikáció címe *SZORGALMATOS MARTHA és BUZGO MARIA*, amelyben a példamutató özvegyasszonyt mindkét nőlakkal párhuzamba állítja Rácz Kelemen, de a halotti versekben is gyakoriak a Kun Borbálát méltatóhoz hasonló sorok: „*Házánál volt Mártha, / Templomban Mária...*” (SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó...*, [16.])

⁷⁴ VÁRADI TZELEK 1731, [32.]

⁷⁵ RÁ CZ K.: *DRAGA NYERERESEG...*, [46.]

párhuzamba a prédikációk, aki híres volt jócselekedeteiről, és végül pártfogoltjainak köszönhet, hogy Péter apostol segítségével feltámadt a halálból.⁷⁶

Özvegység

Főként a házas nők halála után jelentek meg halottas könyvek, elsősorban a férfiak állítottak velük emléket feleségüknek. Ezért aztán a házaseletről tudhatunk meg a legtöbbet a nők életéről szóló halotti prédikációk alapján, a Rhédey Krisztina emlékére kiadott nyomtatvány viszont arról beszél, hogyan élhetett megfelelően egy korabeli özvegyasszony.

Akkoriban akár a férfi, akár a nő vesztette el házastársát, főként fiatalabb korban célszerű volt újraházasodnia. Bethlen Judit először Lázár György felesége volt, később hozzáment Köleséri Sámuelhez, elhunyt férje orvosához. Erről viszont a halotti prédikációkban nem történik említés, az előző házasságra csak az elhunyt feleség három gyermekének vezetékneve utal.

Gróf Bethlen Ferenc felesége, Rhédey Krisztina viszont nem ment még egyszer férjhez, miután tízévi házasság után, alig huszonöt évesen özvegyen maradt. A halottas könyvből nem derül ki, hogy ez az elhunyt férje iránti mély érzelmeinek vagy esetleg a házasságról szerzett kellemetlen tapasztalatainak következménye volt. Mindenesetre ezután élete hátralévő huszonöt évét mint „*ISTENt félő, jámbor életű, ISTENéhez nagy szeretetű és állhatatosságú kegyes özvegy Úr Asszony*” töltötte el.⁷⁷

Rhédey Krisztina tevékeny életet élt. Okos gazdasszony volt, aki a vagyonát megfelelően igazgatta. Halála után a sareptabéli özvegyhez hasonlították, aki úgy tudott önzetlenül adni, hogy közben mégis megmaradtak a javai. Tekintélyes vagyonából bőkezűen támogatta az egyházat, az akadémiai diákokat, a szegényeket.⁷⁸ Saját költségén adatta ki Dobrai Csulak Sámuel *Lelki olaj* című művét 1730-ban, amit sokakhoz eljuttatott. (Ezért egyébként támadások is érték a prédikátor által pontosabban meg nem nevezett irigy és farizeus személyek részéről.)⁷⁹ Az általa támogatottakkal kapcsolatot tartott. Örömet lelte a beszélgetésekben, egyháziakkal és világiakkal egyaránt megfelelően el tudott társalogni az adott illetőt érintő témákról.⁸⁰

Társadalmi kapcsolatain kívül a családi kötelekeit is gondosan ápolta, a rokonait nagyon szerette. Közeli hozzátartozói a halála után nemcsak formalitásnak tekintették a gyászt, hanem legbelül is érezték – nyomatékosítja halottas könyve, amit egyébként

⁷⁶ SOLYMOSSI M.: *Az Istenben bizó...*, [16.]; SZÖDI É. N., [13.]; RÁCZ K.: *SZORGALMATOS MARTHA...*, [24.]; ZOVÁNYI 1734, [91.]

⁷⁷ Ld. RÁCZ KELEMEN prédikációjának címét.

⁷⁸ RÁCZ K.: *DRAGA NYERESEG...*, [46.]

⁷⁹ RÁCZ K.: *SZORGALMATOS MARTHA...*, [20.]

⁸⁰ RÁCZ K.: *SZORGALMATOS MARTHA...*, [19.]; Uő.: *DRAGA NYERESEG...*, [46.]

szintén egy „halálán, ’s tőle való el-válásán, szívesen kesergő igaz testvér Attyafia”, báró Andrassy Ferenc rendelt meg.⁸¹

Ahogyan a feleség, úgy az özvegy magatartásának is példásnak kellett lennie, ami Rhédey Krisztina esetében teljesült, hiszen méltón gyászolta párját huszonöt éven át. Özvegyként továbbra is halott férje nevéért tartozott felelősséggel: „*diszire éle ez e’ Groffi Háznak a’ Bethlen Familiának Méltóságát, Tisztességét, szép hírét nevét mindenkor maga előtt viseli vala, néhai bóldog emlékezetü Méltóságos Férje nevét halálíg ditséretesen megtartá*”.⁸²

A prédikációk végén versben lefestett özvegységet halványan még ennyi év elteltével is áthatotta a bánat: a feleség „*Huszon-öt esztendőn keservek Máriája*” volt, akinek férje halálával „*napja lön homályos*”.⁸³ Eközben mégis egy kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező nő képe rajzolódik ki előttünk, aki egyedül is megállta a helyét a világban, és tartalmas életet élt – halála után pedig számos híve hálásan emlékezett meg róla.

Hitélet

A házásélet követelményei mellett, mint az egyház valamennyi tagjának, a nőknek is figyelembe kellett venniük a vallás általános előírásait, életük minden területén Istennek tetszően viselkedni, illetve megfelelően gyakorolniuk a hitüket, hogy biztosítsák lelkük üdvösségét, és haláluk valóban *megboldogulás* legyen.

A nő helyét az egyház ugyan alárendeltnek jelölte ki a házasságban és általában az életben, de ez az üdvösség szempontjából nem jelentett valamiféle behozhatatlan hátrányt. „*Bizony személy-válogatás nélkül, Isten’ tekinteti előtt betsületesek, a’ Sárának nem tsak fiai; hanem, hitbéli leányi-is (..) Mert a’ mi Urunknál Istenünknel nintsen személy válogatás a férjfiu és az asszony között; hanem minden valaki az Istent feli, és igazságot tselekedik, kedves Isten előtt*...”⁸⁴

A hit megélésének bibliai példájául a nők elé Máriát állították. Mária a Krisztust vendégül látó Márta testvére volt. Míg Mártát lefoglalták a vendéglátás feladatai, addig Mária leült Jézus lábaihoz, és a tanításait hallgatta. Amikor a nővére megjegyzést tett erre, Jézus így felelt neki: „*Mártha, Mártha szorgalmatos vagy, és sokra igyekezel, de egy a’ szükséges dolog: Mária pedig a’ jobb részt választotta melly el-nem vétetik ő tőle*”.⁸⁵ Ezzel a prédikátorok arra akarták emlékeztetni az asszonyokat, hogy bármekkora felelősséggel tartoznak a háztartásért, gazdaságért és más világi dolgokért, számos feladatuk mellett nem szabad megfeledkezniük a lelkükről sem.

⁸¹ Ld. kötetcím, ill. Rácz K.: *DRAGA NYERESEG*..., [47–49.]

⁸² *Uo.*, [49.]

⁸³ Rácz K.: *SZORGALMATOS MARTHA*..., [24.]; Rácz K.: *DRAGA NYERESEG*..., [50.]

⁸⁴ SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó*..., [4.]

⁸⁵ Lk. 10,38–42. (Rácz K.: *SZORGALMATOS MARTHA*..., [3.])

Az egyház a nőktől is elvárta hitük alapos ismeretét és vallásuk e szerint történő gyakorlását nemcsak a templomi istentiszteletek alkalmával, hanem otthonuk falai között is. A hívő asszony rendszeresen imádkozott, valamint odafigyelt családja és háznépe lelki életére is. Az élete során őt érő csapások sem tántoríthatták el hitétől, azokat Isten akaratába való belenyugvással kellett túrníe.⁸⁶

Az Istenbe vetett bizalom fontos mércéje volt a betegségek viselése, a haldoklás és meghalás módja. A vizsgált prédikációk erre minden esetben viszonylag részletesen kitérnek. A súlyos betegségeket, akár gyors lefolyásúak voltak, akár hosszasan szenvedéseket okoztak a halál előtt, a példamutató elhunyt a szövegek szerint csendesen, beletörődéssel és Isten felé fordulva viselte, Rhédey Krisztina például betegsége alatt böjtölt és napi két-három órát imádkozott, Kun Borbála szintén imádkozott és magában zsoltárt énekelt a halálos ágyán. Viszont ez nem jelentette, hogy a haldokló és a hozzátartozói ne tettek volna meg mindent a gyógyulás érdekében a korabeli egészségügyi lehetőségekhez mérten. Széki Teleki József költséget nem kímélve próbálta elősegíteni felesége gyógyulását, és halála előtt az özvegy Rhédey Krisztina is „el-követte (...) az eszközöket”. Az orvostudományhoz fordulni baj esetén nem volt elítélendő dolog, ha a beteg közben „a nyavalyának ki menetelit Istenre bízta”.⁸⁷ Velük ellentétben Bánffy Kata nem igyekezett kigyógyulni betegségéből, és halálért fohászkodott, de ez a férje elvesztésének következménye volt, nem pedig valamiféle vallási fanatizmusé.⁸⁸

A halotti prédikációk érthető módon igyekeznek a gyászolók számára valami szépet találni az elhunyt halálában. Ez lehet az, hogy hosszas haldoklása alatt mellette voltak a szerettei, de arra is kitérnek, hogy az elhunyt gyakorlatilag élete utolsó napjáig aktívan megélte a hitét, és így távozott az életből. A halotti prédikációk tehát nemcsak élni tanították a temetésre összegyűlt közösséget, hanem emlékeztették a híveket a halál elkerülhetetlenségére, és bemutatták nekik a helyes élet mellett a helyes halál mintáját is.

Befejezés

„Bizonyos, hogy voltak a régi időkben is felemelő példái a hitvestársi, szülői és gyermeki szeretetnek, de a családi élet harmóniája nem volt gyakoribb, mint ma. Csupán a hierarchia volt erősebb; nagyobb a fegyelem és nagyobb a dolgok rendjének megvaltoztathatatlanságában való hit” – írta Bobula Ida az 1930-as években.⁸⁹

Mint korábban említettem, a halotti prédikációk sosem mutatják be a teljes igazságot, inkább csak az elvárásokat. Ezek a magánélet területén csaknem ugyan

⁸⁶ KAMARÁSI É. N., [19.]

⁸⁷ RÁCZ K.: *DRAGA NYERESÉG...*, [46–47.]; SOLYMOSI M.: *Az Istenben bizó...*, [13–14.]

⁸⁸ T. CSEPREGI FERENC(?): *SZENT LETZKE*. In: SERKENTŐ ORA..., [59.]

⁸⁹ BOBULA 1933, 41.

azok voltak, mint Bobula Ida korában vagy napjainkban. Az otthoni harmónia, a házastársak közötti meghitt kapcsolat, megbecsülés és bizalom, a gyermekek gondos, szeretetteljes nevelése és a közös munkálkodás a család javainak gyarapításáért olyan értékek, amelyek az azóta eltelt évszázadokban is megőrizték aktualitásukat. Ami folyamatosan változott, az a fentiek megvalósításáról vallott elképzelés.

A vizsgált prédikációk egyetlen vallás vezető értelmiségének asszonyaival foglalkoznak. Ezeknek a nőknek meghatározott helyük volt az otthoni hierarchiában – férjükhöz képest alá-, de a háznéphez képest fölérendelt. A ház urának tekintélye erős volt, és elméletileg megkérdőjelezhetetlen. De ugyanazok a prédikációk, amelyek ezt a megfellebbezhetetlen fölényt hirdették, arra is felhívták a figyelmet, hogy az engedelmes és jó asszonyok férjüktől kellő megbecsülést érdemelnek.

Míg férfi hozzátartozóik előtt pályák sokasága állt nyitva, e nők számára a házastársi szerep volt az egyetlen lehetőség. Feleségstátusuk pontosan körülhatárolt feladatkörrel járt, a férfi és a nő szerepei között éles választóvonal húzódott. A férfiak életük során, munkájukkal összefüggésben sokak életére hatottak közvetlenül. A nők terepe a családi otthon, birtok, illetve a jótékonykodás volt, viszont a prédikációk alapján ők is megérdemelték az elismerő szavakat haláluk után mindazért, amit életükben tettek.

Az általam vizsgált halotti prédikációkban búcsúztatott női lelkeket az egyház nem tekintette másodrangúnak, az elhunytakról való méltó megemlékezés pedig a nőkre is vonatkozott. A mozgásterük ugyan korlátozott volt, de ezeket az asszonyokat becsülték azért, amit életükben tettek.

Hogy ez kijárt nekik, arról nyomtatott halottas könyveik is tanúskodnak.

AZ 1848-AS EGRI EGYHÁZMEGYEI ZSINAT ELŐKÉSZÜLETEI¹

Tengely Adrienn

A zsinat az egész egyház vagy valamely részegyház püspökeinek gyűlése az egyházi ügyekről való tanácskozás és határozathozatal végett. Megkülönböztethetünk egyetemes zsinatot, mely az egész egyház püspökeinek gyűlése; plenáris zsinatot, mely több egyháztartomány, esetleg egy nemzet főpásztorainak gyűlése; valamint egyháztartományi és egyházmegyei zsinatot. Ez utóbbi az egyházmegye papságának a püspök által egybehívott tanácskozása az egyházmegyére vonatkozó ügyek tárgyalására, mely azonban egyházbírói szempontból nem igazi zsinat, mert nem a törvényhozó püspökök gyűlése, így nem concilium, hanem csak synodus.² Az egyházmegyei zsinat Borromei Szent Károly szavaival élve „*az egyházi fegyelem megállapítására s megszilárdítására hathatós eszköz, tükör, mely feltárja mindazt, ami megvizsgálást, javítást kíván, helye a főpásztor és papság közötti összhang ápolásának, alkalma annak, hogy amit egy szem meg nem lát, többeknek figyelmes tekintete előtt feltáruljon, ha Isten, a szívek és elmék vizsgálója, velük van*”.³

Az apostoli zsinat példájára már a II. században szokássá vált, hogy a püspökök összegyűltek megbeszélni a fontosabb kérdéseket – főleg az eretnekségek elleni állásfoglalást –, az üldözések megszűnte után pedig sokáig szinte rendes egyházkezelési szervként működtek. Az elkövetkező évszázadokban más-más kérdések és feladatok kerültek elsődlegesen az egyetemes zsinatok látókörébe: a Szentháromság-tan (325–451), a krisztológia (553–787), az egyháztan (869–1245), az unió (1274–1517) és végül a katolikus szintézis (1545–1965) – de ezek mellett már a III. századtól a kisebb területek részegyházai is időnként összehívtak helyi zsinatokat saját speciális viszonyaik megbeszélésére és szabályozására.⁴

¹ A tanulmány az NK 83799. számú OTKA-program támogatásával jött létre.

² SIPOS, Stephanus: *Enchiridion Iuris Canonici. Orbis Catholicus*. Roma, 1954. 218.; SIPOS István: *Kath. egyházjog*. Pécs, 1928. 87., 89.; PAPP György: *Egyházmegyei zsinati jogalkotás Magyarországon a C. J. C. óta*. Nyíregyháza, 1942. 6–10.

³ Egri Főegyházmegyei Levéltár (továbbiakban: EFL) Körlevelek 1931/I./194.

⁴ SZEREDY József: *Egyházjog különös tekintettel a Magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és protestáns egyházakra. I–II*. Pécs, 1883. I. 31–33., II. 769.; SIPOS 1928, 87.; ANGELINI, Ignazia Maria: *A katolicizmus*. Bp.–Szeged, 1991. 86–87.

Magyarországon már a 11. századtól tartottak nemzeti, egyháztartományi és egyházmegyei zsinatokat, bár ezekről csak elszórt adatokkal rendelkezünk. Az egri egyházmegye első ismert zsinatára 1371-ben került sor. Ekkor Szécsény Mihály püspök december 27-ére, Szent János evangélista, az egyházmegye védőszentje ünnepére háromnapos zsinatot hívott össze. De bizonyára ezt már több zsinat is megelőzte, mivel a püspök mentegetőzött, hogy bár évente kellene zsinatot összehívnia, de az elmúlt évben az országos ügyek miatt erre nem volt lehetősége. A zsinat célját az erkölcsök jobbításában és a pártütés lecsendesítésében jelölte meg, ahogy azt az egyházjog előírta. Sajnos a tanácskozás lefolyásáról nem rendelkezünk forrással, egyetlen emléke Szécsény püspök a leleszi apátnak küldött meghívólevele.⁵

A második ismert egri zsinatot 1512-ben Estei Hippolit püspöksége alatt Keresztúri Péter püspöki helynök hívta össze Keresztelő Szent János ünnepére, június 24-ére, amelynek határozatai szintén nem maradtak fenn.⁶

A következő ismert zsinatra 1635-ben, már a katolikus megújulás korában került sor. A trienti zsinat követelményeinek megfelelően – miszerint évente kötelező egyházmegyei zsinatot tartani, amely egyébként nyilvánvalóan kivitelezhetetlen volt – Lósy Imre püspök egyházmegyei zsinatot hívott össze az egyházmegye fővédőszentje, Olajbafőtt Szent János evangélista ünnepére, május 6-ára Jászóra, mivel Eger török megszállás alatt volt. A zsinat három napja alatt az 1611-es tartományi, valamint az 1630-as és 1633-as nemzeti zsinat határozatait hirdették ki, és az egyházmegye részére hoztak különféle rendeleteket a megújulás jegyében.⁷

A trienti zsinat előírásai ellenére az egyházmegyében majd csak száz év múlva, 1734. május 6-ára hívott össze ismét zsinatot Erdődy Gábor püspök, bár a legújabb kutatások ezt nem valódi egyházmegyei zsinatként, hanem inkább csupán az összehívandó nemzeti zsinatot megelőző papi gyűlésként értelmezik.⁸ Az üléseken azonban az áradások miatt csak nagyon kevesen tudtak részt venni, így a püspök július elején újabb gyűlést rendelt el. A tanácskozás a török idők után felmerülő

⁵ SUGÁR István: *Az egri püspökök története*. Bp., 1984. 118.; EFL Körlevelek 1931/I./194.

⁶ SZVORÉNYI Michael: *Synopsis Critico-Historica decretum Synodaliū pro Ecclesia hungaro-catholica editorum*. Typis Clarae Szammer, Vespemii, 1807. 189–191.; SUGÁR 1984, 207.

⁷ PÉTERFFY Carolus: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab Anno Christi 1016. usque ad Annum 1715*. Viennae–Posonii, 1742. II. 336–342.; SZVORÉNYI 1807, 259–263.; CSEPELA Lajos: *Egyházmegyei zsinataink*. In: *Egri Egyházmegyei Közlöny*, 60(1928). 50–52.; SUGÁR 1984, 304. (Sugár tévesen 1634-re teszi a zsinatot); MIHALIK Béla Vilmos: *Mérföldkövek az egri egyházmegye megújulásában. Az 1635. évi jászói és az 1734. évi egri papi zsinatok* [megjelenés alatt].

⁸ MIHALIK: *Mérföldkövek...*

aktuális kérdésekkel foglalkozott, különösen figyelemreméltóak a görög katolikus papságra vonatkozó határozatok.⁹

Az elkövetkező évtizedekben azonban a jozefinista egyházpolitika megnehezítette az egyházmegyei zsinatok tartását, így Egerben sem hívtak össze újabb zsinatot, és a kor gyakorlatának megfelelően a főpásztorok nélkül alkották meg és adták ki az egyházmegye életét szabályozó statútumaikat.¹⁰

1848-ban a forradalmi események a magyar katolikus egyház épületét sem hagyták érintetlenül, nagy erővel tört fel a változtatás igénye, amelyet a megváltozott egyházpolitikai viszonyok – a bevetett felekezetek teljes egyenlőségéről és viszonyosságáról szóló 1848. évi XX. tc., mely megszüntette a katolikus egyház eddigi államegyház jellegét – is indokoltak.¹¹

A tervezett reformok egymással párhuzamosan több forrásból indultak ki. 1848. május 2-án az esztergomi főkáptalan – mivel a hercegprímási szék üresedésben volt – körlevelet adott ki, melyben javasolta, hogy a nemzeti zsinatot előkészítendő tartanak az egyes egyházmegyékből zsinatokat. Eközben a Váci egyházmegye papsága is a tettek mezejére lépett: május 11-én kibocsátott felhívásukban felkérték az összes egyházmegye vezetőjét, hogy zsinaton tárgyalják meg az általuk összeállított 23 pontos tervezetet, és határozataikról küldjenek számukra értesítést. Közben Scitovszky János pécsi püspök is megfogalmazta a reformokat tartalmazó petícióját, melyet szintén szétküldött az országban.¹²

Az Egri főegyházmegyében is ugyanezen napokban több helyről is felmerült az egyházmegyei zsinat összehívásának vágya.¹³ Lévy Sándor nagyprépost, káptalani helyettes¹⁴

⁹ SUGÁR 1984, 398–399.; MIHALIK: *Mérföldkövek...*

¹⁰ ESZTERHÁZY Károly: *Statuta Dioecesis Agriensis. Scholae Episcopalis*. Agriae, 1767.; FUCHS Xavér Ferenc: *Statuta generalia*. [Typ. Lyc.], Agriae, 1806.

¹¹ HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, I.) München, 1973. 421–429.; KARÁCSONYI János: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. Nagy-várad, 1915. 280–282.; SZÁNTÓ Konrád: *A Katolikus Egyház története II*. Budapest, 1985. 405–406.

¹² TAMÁSI Zsolt: *Az 1848-as nemzeti zsinat előkészítése. A felsópapság és a radikális alsópapság értelmezése – az erdélyi egyházmegye tükrében* [megjelenés alatt].

¹³ EFL Archivum Novum, Synodus 3129 (= AN 3129), 768/1848, 618/1848.

¹⁴ Lévy Sándor (Biste, 1808. augusztus 13. – Eger, 1873. november 9.): 1833-ban szentelték pappá. Kálón káplán, majd 1834-ben az egri főnevelő intézet vicerectorává nevezik ki. 1835-től érseki levéltáros, majd titkár, 1841-től irodaigazgató, 1945-től az egri tanítóképző főigazgatója. 1843-tól kanonok, 1847-től pankotai főesperes és nagyprépost, ugyanezen évben Pyrker János László érsek halála után káptalani helynök. A szabadságharc alatti tevékenységéért bebörtönözték és halálra ítélték, de kegyelmet kapott, és 1850-ben kiszabadult. 1861-ben drivasztói, 1872-ben abde-
rai püspökké nevezik ki. 1861–1869 között a hétszemélyes tábla bírāja. 1871-ben újból helynök és egri segédpüspök.

– mivel az érseki szék Pyrker János László 1847. decemberi halála óta üresedésben volt – május 6-i 624/1848. számú körlevelében meg is hirdette ezt, igaz, pontos dátumot egyelőre nem közölt, csak annyit, hogy hamarosan, még a nemzeti zsinat előtt sor fog kerülni rá. Emellett ismertette azokat a témákat is, melyek tárgyalását a legfontosabbnak tartotta, s melyekről a papság véleménye iránt érdeklődött. Ezek voltak: az egyház függetlensége az állami befolyástól, a főpásztorok választása az egyházmegyék által, az üresedésben lévő főpapi székek gyors betöltése, az oktatásban az egyházi befolyás további fenntartása, az egyházi javak sértetlensége és abból az alsópapság méltányos részesedése, a vallási alapítványok célszerű felhasználása, a papnevelés reformja, a hitélet fellendítése, a papi nyugdíj kérdése és az egyházmegyei zsinatok rendszeres tartása.¹⁵

A papság körében nagy örömmel és lelkesedéssel fogadták az egyházmegyei zsinat ígéretét és az egyes esperesi kerületek május második és június első felében sorra megtartották a zsinaton tárgyalni kívánt témákat véleményező gyűléseiket. Ezeken egyrészt a körlevélben javasolt kérdéseket beszélték meg, de sok helyen egyéb kívánságokat is csatoltak hozzá.¹⁶

Hamarosan azonban a csalódottság és kiábrándultság lett úrrá az egyházmegye papságán. Ugyanis június 3–5. között a fővárosban a püspökök arról állapodtak meg Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterrel, hogy a forrongó egyházi közállapotokra tekintettel eltekintenek az egyházmegyei zsinatok tartásától és helyettük csak szűkebb körű tanácskozó gyűléseket tartanak a szeptember 24-re tervezett nemzeti zsinat előkészítésére.¹⁷ A döntést Léway nagyprépost június 24-i 801/1848. számú körlevelében hozta az egyházmegye tudomására, amelyhez csatolta az egész országban közzétett 23 pontos listát is, mely a nem-

¹⁵ EFL AN 3129, 624/1848. körlevél.

¹⁶ EFL AN 3129, Alsó-Patai kerület 1848. május 24-i gyűlésének jegyzőkönyve, Egri kerület 1848. május 23-i gyűlésének jegyzőkönyve, Felső-Hevesi kerület 1848. május 21-i gyűlésének jegyzőkönyve, Felső-Patai kerület 1848. június 5-i gyűlésének jegyzőkönyve, Harsányi kerület gyűlésének dátum nélküli, 1848. június 24. előtt kelt jegyzőkönyve, Jászberényi kerület 1848. június 8-i gyűlésének jegyzőkönyve, Kisvárdai kerület 1848. június 13-i gyűlésének jegyzőkönyve, Közép-Hevesi kerület 1848. június 13-i gyűlésének jegyzőkönyve, Nagykállói kerület 1848. június 7-i gyűlésének jegyzőkönyve, Nyíregyházi kerület 1848. június 6-i gyűlésének jegyzőkönyve, Polgári kerület 1848. június 24-i gyűlésének jegyzőkönyve, Szabolcsi főesperesi kerület 1848. június 13-i gyűlésének jegyzőkönyve.

¹⁷ TAMÁSI Zsolt: *Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat.* (Zsinati előkészületek c. fejezet.) H. n., 2013 [megjelenés alatt]; TAMÁSI: *Az 1848-as nemzeti zsinat...*

zeti zsinaton tárgyalandó témákat tartalmazta,¹⁸ kérve ennek véleményezését az esperesi kerületekben, újabb gyűlések keretében. Emellett meghirdetett a zsinat helyett egy „megyei köztanácskozást” is augusztus 2-ára, azonban az alsópapság igen szűkre szabott részvételével: sajnos a meghívottak pontos listája nem ismert, de visszakövetkeztethető, hogy az egriek – valószínűleg a kanonokokkal és teológianárokkal együtt – aránytalanul nagyobb számban képviseltethették magukat, mint a vidékiek, ahonnan csak az espereseket hívták meg, a kerületek – mérettől függő¹⁹ – egy-három képviselőjét, illetve a káplánok néhány képviselőjét. Igaz, Léway ígéretet tett a nemzeti zsinat után az egyházmegyei zsinat összehívására, mely azonban ilyen formában már csak az előbbi határozatait egyházjogilag törvényesítő

¹⁸ „Sorozata azon tárgyaknak, melyek az egyházmegyei gyülekezetekben később pedig a folyó évi September 24-dikén Esztergomban tartandó nemzeti zsinat tanácskozásaiban lennének felveendők: 1. A katolika egyház függetlensége – az anyaszentegyház fejéveli szabad közlekedés – minden egyházi áhítatos és iskolai alapítványoknak, ide értve azokat is, melyek eddigelé a Helytartótanács által kezeltettek, legfelsőbb felügyelés melletti szabad kezelése, – úgy szinte a katolikus iskoláké is. 2. A római s eddig használatban lévő rituálék nyomán egy új s valamennyi deák szertartású megyébe behozandó rituálénak kiállítása, melyben a szentségek és sz. szertartások kiszolgáltatásának alkalmával némely épületes imádságok anyanyelven lennének használandók némely czélszerű oktatások formulái mellett. 3. A gyermekek első áldozati szertartásának elintézése. 4. A vasárnap, ünnepnapok és böjtök megtartása iránti intézkedés. 5. Ünnepek és vasárnapokon szent Mise előtt vagy után mondassék a nép előtt imádság a királyért, pápáért, egyházi s világi felsőbbbségekért, egyházért, népért s a t. egy meghatározandó formula szerint. 6. A délutáni isteni szolgálat czélszerűbb elrendezése, egyszersmind a cselédek és dolgozó néposztály vasár-ünnepnapokon tanítása. 7. Az év végén tartandó délutáni isteni tisztelet elrendezése. 8. Áhítatos társulatok behozatala a nép buzgalmának ébresztése s ápolása végett. 9. A búcsúknál olykor előfordulni szokott visszaélések elhárítása. 10. Catholicum Institutum alakítása, – s a jó olcsó könyveket kiadó társulat pártolása s terjesztése. 11. Egy egyházi lapnak biztosítása. 12. Általán mi volna teendő, hogy az egyházi, szerzetes s világi személyekben a kitűnő ájtatosság és buzgóságnak szelleme, – az egyházi fegyelem emeltessék, ápolassék: szilárditassék; (az utolsó nemzeti zsinat irományaiból használtassanak a haszonvehetők) különösen: miként lehetne a clerusra nézve behozni a külföldön olly üdvös hatású közönséges lelkigyakorlatokat? 13. Az ürességben lévő püspöki székek betöltése. 14. Az alesperesek kinevezésének módja. 15. A plébánosok és káplányok congruája iránti óhajtnak kivitele. 16. A párbérnek készpénz vagy deputátumokbani méltányos megváltása. 17. Az elaggodt papok jobb ellátása iránti intézkedés. 18. A plébániák fundus instructusa iránti czélszerű intézkedés. 19. A patronatus kérdése, és azzal járó terhek viselése, és joggyakorlatára nézve. 20. Az otthoni egyházi pénztár és iskolaügy kezelése iránti intézkedés. 21. A Kolonicsféle szerződésnek megszüntetése, a püspökök és más javadalmas főpapok irányában. 22. Mind két nembeli szerzeteseknek hány éves kor lenne meghatározandó fogadalom (votum) tételre? és felszentelésére a szerzetes férfiaknak? valljon nem lenne-e czélszerű a fratereket mellőzni, vagy számukat kevesbíteni? 23. Mikép lehetne az egyházi csődöket javadalomnyerés végett életbe léptetni, és szabályozni?” EFL AN 3129, *Sorozata azon tárgyaknak...*

¹⁹ Azon esperesi kerületek, ahol a plébániák száma 11-ig terjedt, 1 vagy 2 szabadon választott képviselőt küldhettek, a nagyobbak pedig 2 vagy 3 képviselőt.

és végrehajtó rendezvénynek tűnt.²⁰ Léway ugyanaznap kinevezett egy kilenctagú választmányt is Roskoványi Ágoston olvasókanonok²¹ elnökletével a beérkező javaslatok véleményezésére.²²

Az egyházmegyében megoszlottak a vélemények az egyházmegyei zsinat elnapolásáról. A kerületek valamivel több mint fele egyszerűen tudomásul vette a megváltozott terveket minden megjegyzés nélkül,²³ de sok helyen ez óriási felháborodást eredményezett: „és íme! a kerületi lelkészek arczainak olyannyira otthonos, mondhatni ünnepies vidámsága komolykeserű vonásokba merült, s a különben mindig higgadt kedélyek az ingerültség kitörő érzeteivel találkoznak, melyekről nem könnyen lehetne megmondani: valljon a megghiúsult remények panaszhangjai vagy inkább lealázott helyzetük keltette bosszúság fájdalmas kifakadásai.” – írja az Alsó-Patai kerület jegyzőkönyve a körlevél fogadtatásáról.²⁴

Az alsópapság elsősorban azt sérelmezte, hogy a tanácskozáson a kerületek csak néhány fővel képviseltethették magukat, holott úgy tervezték, hogy a zsinaton mindenki megjelenhet és szabadon szólhat, sőt, akár még szavazati joggal is bírhat – ami egyébként teljesen ellentétben állt az egyházi jogi szabályozással, mely a törvényhozói jogkört egyedül a püspöknek tartotta fenn.²⁵ „E kerület lelképásztorai hosszabb utánagondolás s nyugodtabb elmélkedés után sem tudták kitalálni: mi oknál fogva változtatott az annyira várt s Egyházi ügyeink javítása tekintetében oly szép kilátással kecsegtető Megyei Zsinat csak tanácskozmányra, melyben nem minden megyei pap lelkesült szózata, hanem csak néhány kiválasztottaknak akarata fog ismét közügyeink felett intézkedni?” – írja a Jászberényi kerület

²⁰ A körlevél sajnos nem maradt ránk sem az Egri Főegyházmegyei Levéltár, sem az Egri Főegyházmegyei Könyvtár állományában, tartalmát csupán egy fogalmazványból és a kerületek válaszaiból rekonstruálhatjuk: EFL AN 3129, 802/1848, Apátfalvi kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Polgári kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Jászberényi kerület 1848. július 12-i gyűlésének jegyzőkönyve, Mezőkövesdi kerület 1848. július 20-i gyűlésének jegyzőkönyve.

²¹ Roskoványi Ágoston (Szenna, 1807. december 6. – Nyitra, 1892. február 24.): 1832-ben szentelték pappá. Felszentelése után maklári káplán, majd Egerben 3 évig karkáplán, a Papnevelő Intézet tanulmányi felügyelője, később vicerektora. 1835-ben érseki titkár és irodaigazgató, 1837-ben a főegyházmegyei könyvtár igazgatója, 1841-ben a Szeminárium rektora. Az egri káptalan küldötte az 1839–40-es országgyűlésen. 1836-tól kanonok, 1839-től sári apát, 1851-től váci, 1859-től nyitrai püspök. Jövedelméből sokat áldozott kulturális, karitatív és hazafias célokra, irodalmi munkássága jelentős.

²² EFL AN 3129, 802/1848.

²³ EFL AN 3129, Apátfalvi kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Polgári kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Jászberényi kerület 1848. július 12-i gyűlésének jegyzőkönyve, Mezőkövesdi kerület 1848. július 20-i gyűlésének jegyzőkönyve, Egri kerület 1848. július 11-i gyűlésének jegyzőkönyve, Felső-Hevesi kerület 1848. július 26-i gyűlésének jegyzőkönyve, Felső-Patai kerület 1848. július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve, Harsányi kerület 1848. július 22-i gyűlésének jegyzőkönyve, Kisvárdai kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Közép-Hevesi kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Miskolci kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Szolnok-Hevesi kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve.

²⁴ EFL AN 3129, Alsó-Patai kerület 1848. július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve.

²⁵ SZEREDY 1883, II. 653–659., 769.

jegyzőkönyve.²⁶ „Ezzel a mélyen tisztelt püspöki kar atyai véleménye szerint az alsóbb papság még úgy tetszik, kiskorú, s eléggé ki nem fejlett, ezért érje be vele, ha néki a köztanácskozásban szóllás engedtetik, határozathozásbai befolyásra pedig, Isten bocsáss! elébb még feje lágyának be kell nőnie, ez a másik célzás” – kommentálja az eseményeket sértődötten az Alsó-Patai kerület.²⁷ „Hinni szeretjük, miként a megjelenni kötelezettek száma nem azért szabott meg, hogy annál többben ne [kiemelés az eredetiben]” – írja az Alsó-Hevesi kerület jegyzőkönyve,²⁸ ráérezve az egyházmegyei zsinatok elmaradásának igazi okára.

Sokak számára az is nyilvánvalónak tűnt, hogy az egyházmegyei zsinatokat valóban az alsópapság egyre radikálisabb követelése miatt kívánták elhalasztani, ami valóban így is volt. Ebből adódóan több kerület is úgy vélte, hogy a meghirdetett tanácskozásnak nincs semmi értelme, csakúgy, mint a nemzeti zsinat után megtartandó egyházmegyei zsinatnak.²⁹ De voltak, akik próbálták menteni a menthetőt: például a Jászberényi kerület papsága javasolta, hogy tartsák meg augusztus 2-án a tanácskozást, de szeptember 24-ig, a nemzeti zsinatig hívjanak össze még egy egyházmegyei zsinatot is, ahol minden pap részt vehet és hozzászólhat a dolgokhoz,³⁰ a Nyíregyházi és a Polgári kerület pedig indítványozta, hogy a tervezett tanácskozás lényegüljön át zsinattá, ahol a nemzeti zsinatra küldött képviselőket is megválasztanák.³¹

De minden felháborodás ellenére a kiküldött 23 pontot az egyházmegye papsága azért alapos véleményezésnek vetette alá, hogy legalább ilyen formában érvényesíthesse akaratát.³² A kerületek május–júniusi első és júliusi második gyűléseinek jegyzőkönyveiben fennmaradt reformkívánságok alapvetően négy nagy téma köré

²⁶ EFL AN 3129, Jászberényi kerület 1848. július 12-i gyűlésének jegyzőkönyve.

²⁷ EFL AN 3129, Alsó-Patai kerület 1848. július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve.

²⁸ EFL AN 3129, Alsó-Hevesi kerület 1848. július 20-i gyűlésének jegyzőkönyve.

²⁹ EFL AN 3129, Alsó-Patai kerület 1848. július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve, Jászberényi kerület 1848. július 12-i gyűlésének jegyzőkönyve, Mezőkövesdi kerület 1848. július 20-i gyűlésének jegyzőkönyve, Nyíregyházi kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Szendrői kerület 1848. július 13-i gyűlésének jegyzőkönyve, Alsó-Hevesi kerület 1848. július 20-i gyűlésének jegyzőkönyve.

³⁰ EFL AN 3129, Jászberényi kerület 1848. július 12-i gyűlésének jegyzőkönyve.

³¹ EFL AN 3129, Nyíregyházi kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Polgári kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve.

³² EFL AN 3129, Alsó-Hevesi kerület 1848. július 20-i gyűlésének jegyzőkönyve, Alsó-Patai kerület 1848. július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve, Apátfalvi kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Egri kerület 1848. július 11-i gyűlésének jegyzőkönyve, Felső-Hevesi kerület 1848. július 26-i gyűlésének jegyzőkönyve, Felső-Patai kerület 1848. július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve, Harsányi kerület 1848. július 22-i gyűlésének jegyzőkönyve, Jászberényi kerület 1848. július 12-i gyűlésének jegyzőkönyve, Kisvárdai kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Közép-Hevesi kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Mezőkövesdi kerület 1848. július 20-i gyűlésének jegyzőkönyve, Miskolci kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Nagykállói kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Nyíregyházi kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Polgári kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Szendrői kerület 1848. július 13-i gyűlésének jegyzőkönyve, Szolnok-Hevesi kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve, Az egri ferencesek véleményezése a 23 pontról.

csoportosultak: az állam és az egyház megváltozott viszonya, az egyház belső szervezete és fegyelme, a hívek vallási élete és az oktatásügy.

Az első kérdéskörben alapvető kívánságként merült fel minden kerületben az egyház államtól való függetlensége – mellyel nyitott kapukat döngettek, hiszen az 1848. évi XX. tc-ben ez ekkorra már megvalósult – és ehhez kapcsolódóan az állam az egyházi ügyekbe, például a főpapi kinevezésekbe és a Vallásalap kezelésébe való befolyásának megszüntetése.

A belső egyházszerkezeti kérdések legfontosabbikának a papi hivatalok betöltése számított. Mindenhol megnyilvánuló óhaj volt, hogy az eddigi poszt-jozefinista gyakorlattal szemben az üresedésbe került főpapi székeket a lehető leggyorsabban töltsék be, mert az egyházmegyék sokszor évekig tartó árvaságában az egyházi élet hanyatlása egyik legfőbb okát látták. Emellett az egész egyházmegye papsága egyöntetűen kívánta, hogy ezentúl a magasabb – püspöki, kanonoki, főesperesi, esperesi – papi hivatalok betöltése választás útján történjen, bár a király püspöki kinevezési jogát senki sem vonta kétségbe. Szintén minden kerület kívánta, hogy a trienti zsinat előírásait tartsák be az egyházmegyei zsinatok tekintetében, vagyis ezekre évente kerüljön sor, és javasolták háromévente nemzeti zsinat tartását is. Mindenki kívánta az egyes papokról a főpásztorhoz eljutatott *informatio secreta*, vagyis titkos információk szokásának eltörlését is, melyet megalázkodónak és a paptársak iránti bizalom lerombolójának vélték. Sok kerület javasolta a kanonokok számának ésszerű csökkentését is. A papnevelés reformja is általános kívánságnak számított, mert mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy ez jelenlegi formájában már nem felel meg a modern kor igényeinek. Az elavult papi nyugdíjügy kérdésének rendezését is egyöntetűen kívánta minden kerület. Általános vélemény volt az is, hogy az egyházi életben nagyobb teret kell engedni a magyar nyelv használatának, azonban ennek mértékéről nagyon megoszlottak a vélemények: voltak, akik ezt mindenben érvényesíteni kívánták, míg mások csak egyes szertartásoknál, vagy csupán az egyházi ügyintézésben. Minden kerület javasolta a párbér eltörlését is, ugyanis ezt, illetve a többi papi járadékot a forradalmi viszonyok közepette a nép sok helyen megtagadta, így teljesen bizonytalan megélhetési forrássá vált.³³ Az ennek helyébe lépő papi jövedelem formáját illetően azonban eltértek a vélemények: voltak, akik az államtól kívánták fizetésüket vagy annak egy részét, míg mások úgy vélték, hogy ez egy újabb függést eredményezne, így semmi esetre sem kívánatos. A feudális viszonyok eltörlésével a kegyuraság sok száz éves hagyománya is kérdésessé vált: megoszlottak a vélemények, hogy ez teljesen eltörölhető-e, illetve ezentúl a népnek jutassanak-e beleszólási jogot a kegyúr helyett a papi kinevezésekbe, ugyanis voltak, akik az új politikai viszonyok között ezt jogosnak érezték, míg mások teljesen

³³ A papi járandóságok megtagadása a forradalmi helyzetek egyik legjellemzőbb velejárója vidéken. L. TENGELY Adrienn: *A magyar egyházak a forradalmak korában*. Eger, 2011. 22–23.

elzárkóztak tőle. A 23 pontos lista 10. pontjában említett Catholicum Institutum elég körvonalazatlanul jelenik meg a jegyzőkönyvekben, úgy tűnik, senki sem tudta pontosan, mit is értsen alatta, így mindenki másképp értelmezte: voltak, akik a Katolikus Autonómiához hasonló nagy országos irányító szervnek gondolták, míg mások inkább valamiféle kulturális jellegű egyesületnek értelmezték. Általánosnak számított az is, hogy a világi híveknek az eddigieknél nagyobb befolyást kívántak juttatni egyes területeken, elsősorban az egyházi javak kezelésében és az oktatásügyben, de sok helyen javasolták a világiak meghívását az egyházi zsinatokra is tanácsadói joggal.

Egyházfegyelmi téren a kor legradikálisabb követelése, a cölibátus eltörlésének kérdése adott okot sok vitára, amelyről nagyon megoszlottak a vélemények. A kerületek többsége javasolta ennek megszüntetését – „*nem mintha a kerület lelkészei magas hivatásukról megfélemlítve talán csiklandoztatni éreznék magukat, és nők után sóvárognának, hanem mivel a napi kérdések között ez is felmerült...*”³⁴ –, de általában általános egyházi vagy zsinati döntéstől tették ezt függővé, bár voltak, akik ezt „*a papság tekintélye talpkövének*” nevezve³⁵ mindenképpen fenntartandónak vélték. A világi papság részéről erőteljes kritika fogalmazódott meg a szerzetesekkel kapcsolatban is: „*kik közül sokan a zárdákban, ahelyett, hogy ájtatoskodnának, egymás közt gyakorta czivakodnak, sok időt elhenyélnek, többnyire csak az ételről, és kényelemtől gondoskodnak. – a zárdán kívül koldult alamizsnát néha elpazarolják ’s némelyek ennek majdnem erőszakos kicsikarásával a népnek terhére vannak*” – véleményezi tevékenységüket az Apátfalvi kerület papsága.³⁶ Ezért a szerzetesek és a rendek számát erősen le akarták csökkenteni, illetve szabályzataikban szigorú reformokat kívántak életbe léptetni.

A vallási életre vonatkozó legérdekesebb javaslat a nép körében igen kedvelt, de a papság által nagyon károsnak tartott búcsúi mulatságok megszüntetése volt, melyre minden kerület azt a megoldási módot javasolta, hogy az egész országban egyöntetűen egy napra helyezték át a templombúcsúkat, így véve elejét a nagy rokoni vendégeskedéseknek és a sokszor garázdaságba és erkölcstelenségbe fúló mulatozásoknak. Azonban ennek napját illetően megoszlottak a vélemények: Kisboldogasszony ünnepe,³⁷ Jézus neve napja,³⁸ Szentháromság vasárnapja,³⁹ október harmadik vasárnapja egyaránt felmerült, míg a legtöbben mindenszentek ünnepét⁴⁰ javasolták. Hasonlóképpen egységesen nyilvánult meg a böjtök csökkentésének kívánsága is, mivel a lelkeskedő papság tapasztalta, hogy ezeket jelen formájukban már senki sem veszi komolyan, s a bevezetendő kevesebb kötöttség a komolyabb megtartást feltételezte. Érdekes

³⁴ EFL AN 3129, Alsó-Patai kerület 1848. július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve.

³⁵ EFL AN 3129, Felső-Patai kerület 1848. július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve.

³⁶ EFL AN 3129, Apátfalvi kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve.

³⁷ Szűz Mária születésnapja, szeptember 8.

³⁸ Január 2., más liturgikus hagyomány szerint az újév és vízkereszt közé eső vasárnap.

³⁹ A pünkösd utáni vasárnap.

⁴⁰ November 1., az összes üdvözült megholt ünnepe.

módon a korábbi évszázadokban a vallási élet elmélyítését szolgáló, II. József által feloszlott hitbuzgalmi társulatok visszaállítását nem túl nagy eréllyel szorgalmazták, pedig épp ezen időszak a társulati élet lassú újjászerveződésének kezdete.⁴¹ Az egyházas érzelmet fejlesztő és a hitéletet elmélyítő katolikus sajtót és könyvkiadást azonban minden kerület papsága egyöntetűen szükségesnek tartotta és pártolta, az esetleges anyagi áldozatoktól sem riadva vissza.

Az oktatásügy terén az egyház ragaszkodott eddigi oktatásügyi befolyásához, s abból nem volt hajlandó az államnak – noha főfelügyeleti jogát elismerte – semmit átengedni. Emellett a kerületek számos, a gyakorlati élet tapasztalataiból levont különféle kisebb oktatásügyi reformot is javasoltak.

Augusztus 2-án megtartották az egyházmegyei tanácskozást, melynek döntéseit augusztus 19-én el is küldték Vácra, azonban sajnos ennek sem jegyzőkönyve, sem határozatai nem maradtak ránk. Végül azonban sem a szeptemberi nemzeti zsinatra, sem az ezután ígért egyházmegyei zsinatra nem került sor a bekövetkező háborús állapotok miatt.⁴²

Bár az 1855-ös osztrák konkordátum⁴³ után újra lehetővé vált a zsinatok összehívása, de csak néhány helyen éltek ezzel a lehetőséggel: 1858-ban és 1860-ban Esztergomban, 1863-ban pedig Kalocsán tartottak tartományi, illetve egyházmegyei zsinatot.⁴⁴ Az Egri főegyházmegyében erre nem került sor, így az érsekek majd egy évszázadon keresztül továbbra is zsinatok nélküli rendeletekkel kormányozták az egyházmegyét.⁴⁵ Azonban az 1917-es új egyházi törvénykönyv, a *Codex Iuris Canonici* új helyzetet teremtett, mivel – a valódi viszonyokhoz jobban illeszkedve – tízévente kötelezte a püspököket egyházmegyei zsinatok tartására (356. kánon 1. §).⁴⁶ Igaz, Magyarországon 1918–1920 között a világháború elvesztése, az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság és az ország megcsonkítása olyan helyzetet teremtett, hogy lehetetlen volt ezt azonnal teljesíteni, de mihelyst konszolidálódott a helyzet,

⁴¹ BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon. 1790–1992. I. Bp.*, 1993. 56–57.; BALOGH Ágost Flórián (Augustus Florianus Balogh de Nemcsicz): *Beatissima Virgo Maria mater Dei, qua Regina et Patrona Hungariorum historico-pragmatice-adumbravit*. Agriae, 1872. 334–358.; BARNÁ Gábor: *Az Élő Rózsafüzér Társulata*. Bp., 2001. 141.; TENGYEL Adrienn: *A Boldogságos Szűz Mária Szeplőtelen Szívének Társulata*. In: Klimó György püspök és kora. Egyház, művelődés, kultúra a 18. században. Szerk.: Pohánka Éva, Szilágyi Mariann. Pécs, 2011. 269–273.

⁴² EFL AN Publ. Eccl. 1032/1848; TAMÁSI Zsolt: *Az 1848-as magyarországi zsinat előmunkálatai* [előadás]. Elhangzott 2014. március 28–29-én a Katolicitás és etnocentrizmus az Egyházban. V. Nemzetközi Tudományos Teológiai Konferencián.

⁴³ ADRIÁNYI Gábor: *A Bach-korszak egyházpolitikája. 1849–1859*. H. n., 2009. 187–202.

⁴⁴ HERMANN 1973, 435.; KARÁCSONYI 1915, 364.; SZÁNTÓ 1985, 407.

⁴⁵ CSEPELA 1928, 50–52.; EFL Körlevelek 1931/I. 194.

⁴⁶ L. a következő URL-címen: http://www.intratext.com/IXT/LAT0813/_P11.HTM (letöltés: 2013. 12. 01.); SIPOS István: *Az új egyházi törvénykönyv főbb vonásai és utasításai*. Pécs, 1918. 45.; SIPOS S. 1954, 219.; Jelenlegi szabályozásához lásd ERDŐ Péter: *Egyházjog*. Bp., 1991. 273.

az 1920-as évek elejétől sorra megindultak a zsinati munkálatok az anyaországi székhelyű egyházmegyékben,⁴⁷ így Egerben is. A két világháború között ennek megfelelően Szmrecsányi Lajos érsek két egyházmegyei zsinatot is összehívott 1931-ben és 1942-ben,⁴⁸ amelyet azonban majd csak a rendszerváltás után, 1996-ban tudott újabb zsinat követni.⁴⁹

⁴⁷ Vác: 1921, 1930; Veszprém: 1923; Székesfehérvár: 1924, 1934; Szombathely: 1927; Kalocsa: 1928; Eger: 1931, 1942; Győr: 1935; Pécs: 1936; Pannonhalma: 1940; Esztergom: 1941. GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon. 1919–1945*. H. n., 1997. 211–212.

⁴⁸ *Az 1931. és 1942. évi egri egyházmegyei zsinatok*. Szerk. és bevez.: Tengely Adrienn. Bp., 2014 [megjelenés alatt].

⁴⁹ *Az Egri Főegyházmegye zsinati könyve*. Eger, 1997. 3–4., 179–180.

TÜNDÉRVÖLGY ELFOGLALÁSA. BRÓDY SÁNDOR: AZ EGRI DIÁKOK

Bartók Béla

A robinzonád egy művészeti műfaj, amely elsősorban az irodalomban és a filmvilágban terjedt el, és Daniel Defoe 1719-ben megjelent *Robinson Crusoe* című regényéről kapta a nevét. A témája kényszerű izoláció egy távoli és ismeretlen helyszínen, és többnyire pozitívan – idillként vagy utópiaként – mutatja be az életet, bár a kategóriák között van átfedés. Az eredeti regény erkölcsfilozófiai kérdéseket boncolgat, valamint a természet és a kultúra, a természet és civilizáció, az egyén és a társadalom közötti konfliktusokat próbálja feloldani. A kitaszított hősnek egyedül kell új életet kezdenie egy többé-kevésbé lakatlan vidéken. A talpon maradás sikerül Robinsonnak, de rendelkezésére áll a hajóroncs, amely biztosítja számára a megélhetés alapvető feltételeit, ruhákat, szerszámokat, fegyvereket. Ez tehát a kalandregényeknek olyan változata, amelynek világutazó hőse lakatlan szigetre vagy más elzárt helyre vetődik, és az áldatlan körülmények ellenére is megszervezi az otthonihoz hasonlatos életét. A természeti és társadalmi primitivizmust legyőzi az európai, keresztény, fehér civilizáció, a gyarmatosítás tehát nemcsak hasznos, de szükséges esemény is. A „magyar robinzonádok” látszólag mentesek a gyarmati ideológiától, vagyis valójában nem igazi robinzonádok. *„De a zsánerproblémák mögött nem valamilyen realista vagy humanista törekvést kell sejtenünk: ahogy nem volt gyarmatunk, úgy hiányzott a kolonizáló attitűd is.”*¹ Az egeri diákok példája viszont kissé mást mond a társadalmilag, etnikailag rendkívül érzékeny utókornak.

A Robinson valóban befolyásolta az angol gyarmatosítási ideológia megteremtését. James Joyce sokatmondóan jegyezte meg, hogy Robinson Crusoe a brit hódítás igazi szimbóluma. *„Ő a brit gyarmatos igazi prototípusa... Crusoe-ban megvan a teljes angolszász mentalitás: a férfias függetlenség, a tudattalan kegyetlenség, a kitartás, a lassú, ám hatásos intelligencia, a szexuális érzéketlenség, a számító szükségviszonyosság.”*² Ha az angol tengerész a brit nemzet identitását fejezi ki, akkor a két egeri diák a 19. szá-

¹ PUSZTAI GÁBOR: *Robinsonok között*. In: Alföld. Irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat, 8(2014). 66–77. Idézi: ZÁDORI ZSOLT: *A „magyar Robinson” valahogy túléli, nyoma sincs a kultúrfőlénynek* [elektronikus dokumentum]. In: http://hvg.hu/sorkoveto/20111013_magyar_robinson_jelky_andras (letöltés: 2014.05.11.)

² „He is the true prototype of the British colonist. ... The whole Anglo-Saxon spirit is in Crusoe: the manly independence, the unconscious cruelty, the persistence, the slow yet efficient intelligence, the sexual apathy, the calculating taciturnity.” In: *Daniel Defoe* by James Joyce, translated from Italian manuscript and edited by Joseph PRESCOTT. In: *Buffalo Studies*, 1(1964). 24–25. In: <http://www.corpusomnium.org/robinson-crusoe/> (letöltés: 2014.03.17.)

zadi magyar nemzet azonosságát jeleníti meg. A két gyermek kapcsolata egymással a köznemesség és a jobbágytság (a nép) viszonyát szimbolizálja.

Érdemes áttekinteni a műfaj történetét a kezdetektől legalább 1894-ig, hiszen *Az egri diákok* című regény alcíme ez volt: „*Két magyar Robinson története*”. A Defoe-regény sikere olyan sok utánzatot hozott létre, hogy címét egy műfaj meghatározására használják, amelyet sokszor egyszerűen csak „lakatlan szigeti történetként” neveznek. A robinzonád kifejezést *Johann Gottfried Schnabel* használta először 1731-ben megjelent *Die Insel Felsenburg* (*Sziklavár sziget*) című regényének előszavában. Jules Verne híres volt robinzonádjairól, mert ilyen műfaj az *Öt hét léghajón*, a *Grant kapitány gyermekei*, *A rejtelmes sziget*, *A kétévi vakáció*, *A tizenöt éves kapitány* című regénye, amelyek az 1860–70-es években jelentek meg – éppen Bródy gyermekkorában – és nyilvánvalóan nagy hatást gyakoroltak az egri származású íróra is. Manapság gyakran így nevezik a túlélésről szóló művészeti alkotások egyik alfaját.

Egy archetipikus robinzonádban a főszereplő hirtelen elszigetelődik a kényelmes civilizációtól, gyakran hajótörést szenved vagy társaitól lemarad egy távoli ismeretlen helyen vagy egy lakatlan szigeten. Improvizálnia kell túlélésének eszközeit a kéznél levő korlátozott forrásokból. A robinzonádok közös témái, amelyek Bródy Sándor könyvében is szerepelnek, a következők lehetnek: elszigeteltség (pl. lakatlan sziget vagy egy idegen bolygó, jelen esetben egy elzárt völgy), új életforma kezdete a szereplők számára, találkozás bennszülöttekkel vagy látszólagos bennszülöttekkel (a regényben a román pásztort tekinthetjük annak), valamint vélemény a korabeli társadalomról (ami közvetlenül *Az egri diákokban* nem található meg, csak a reformkori irodalomra találunk utalásokat).

Ezeket a történeteket sokszor utópista szemlélet jellemzi. A *Robinson* a környezetét könyörtelennek és unalmasnak tekinti. A főhős csak értelmének és kulturális nevelésének értékei segítségével éli túl az eseményeket, amelyek képessé teszik őt arra, hogy győzzön kitaszított társaival vagy a helyi lakosokkal szemben kirobbant konfliktusok során. Végül sikerül megszerveznie a megélhetést és egy kis civilizációt is létrehoznia a vadonban. A művek folytatódhatnak még utópisztikusabb irányban (pl. *A svájci Robinson család*) vagy disztópikus (világvégi) irányban is (pl. William Golding *A legyek ura* című regényében).

Számos mű van azonban, amely nem illik bele egyik felsorolt csoportba sem. *A svájci Robinson család* pl. nem igazi robinzonád, mert a főhősök számára a természet sokkal barátságosabb, mint Defoe hőséne. Az egri diákok számára is idillikusabb a környezet, bár néhányszor panaszkodnak az elzártásra. Érdemes tehát áttekintenünk az igazi robinzonád tartalmi elemeit. A szereplők hisznek a tudományos és technikai haladásban, használják ennek eredményeit. A cselekmény az emberi civilizáció újjáépítését és sikereit követi, tehát az őskortól az újkorig tartó fejlődést modellezi. Látványos a főhősök gazdasági teljesítménye, vagyis a zsákmányolásról áttérnek a termelésre (földművelés, állattartás, kézművesség, kereskedelem). A természet zord, ellenséges és barátságtalan. Kissé végzetes

a természet kegyetlensége, az emberi munka ereje viszont eltűzött. A robinzonádok tehát az európai embernek a természetet és a más embertípusokat legyőző, kizsákmányoló; a pozitivista haladásba vetett diadalmas, felsőbbrendű hitét és optimizmusát hirdetik.

Egertől a Tündérvölgyig

Bródy Sándor ifjúsági regénye 1890. december 28. és 1891. június 28. között, folytatásokban jelent meg először *Pósa Lajos³ Az Én Újságom⁴* című gyermeklapjában, könyv alakban pedig 1894-ben adták ki.

A történet 1847. május 31-én kezdődik az egri ciszterci gimnáziumban, de volt olyan kiadás (az internet ezt közli),⁵ amelyben 1846 szerepel. Az időrend nagyon zavaros, de a mondanivaló szempontjából lényegtelen. Bródy is az egri cisztercieknél tanult néhány évig – 1874 és 1876 között – és úgy tűnik, hogy ez nagyon nagy hatást tett rá. Az író művében az iskola történetének három időszakját rekonstruálja. A cselekmény ideje 1847-ben kezdődik, a forradalom és a szabadságharc előtt. A második időszak Bródy Sándor gyermekkorára, hiszen 1873-tól 1876-ig itt tanult, utána családja elköltözött Egerből. Végül a regény 1890–1891-ben született, könyv alakban 1894-ben jelent meg, vagyis a személyes élmények alapján 45 évvel korábbi iskolai állapotokat próbál bemutatni. Ez a kísérlet sikeres, hiszen amit megtudunk a diákok életéről, hihetőnek tűnik. Megpróbálja feleleveníteni azokat a diákhagyományokat, amelyek az 1848 előtt ott tanuló gyerekek életét jellemezték. Labdajátékokat játszanak, ismerik a legújabb nemzeti irodalmat (Petőfi, Tompa, Arany és Vörösmarty verseit, ami talán túlzás); sokan albérletben laknak, és tanítás után kirándulnak a város környéki hegyekbe. A regény első fejezetéből azt is megtudhatjuk, hogy melyek voltak azok a játékok (pl. kis és nagy méta, körbe rota, duplex), amelyeket akkor játszottak; hova jártak játszani (Pást, Sáncok) és merre kirándultak szabadidejükben.

A reggeli mise után a diákok az iskola udvarán gyülekeznek. *Tárkányi Béla* papköltő alakja egy kis feltűnést kelt a diákok között, mert tudják, hogy meglátogatta Petőfi

³ Pósa Lajos (Radnót, 1850–Budapest, 1914.): költő, ifjúsági író. Benedek Elekkel együtt megindította az első irodalmi értékű gyermeklapot *Az Én Újságom* címmel, és annak szerkesztője volt. Számos verskötete és több mint 50 kötetnyi gyermekverse jelent meg. L. a Pósa Lajosról szóló szócikket a *Magyar életrajzi lexikon* elektronikus változatában. In: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC11587/12393.htm> (letöltés 2014.05.05.)

⁴ *Az Én Újságom* nevű képes gyermeklap 1889-ben indult Benedek Elek és Pósa Lajos szerkesztésében. A magyar és a külföldi irodalom gyermekekhez szóló klasszikus alkotásainak közlése mellett a korszak irodalmának legrangosabb képviselői írtak a lapba. Munkatársa volt Benedek Elek, Bródy Sándor, Gárdonyi Géza, Gyulai Pál, Heltai Jenő, Jókai Mór, Krúdy Gyula, Mikszáth Kálmán, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Pósa Lajos, Sebők Zsigmond. 1944-ben szűnt meg. L. az elektronikusan elérhető *Kislexikon Az Én Újságom* c. szócikkét. In: http://www.kislexikon.hu/az_en_ujsgom.html (letöltés: 2014. 05. 05.)

⁵ BRÓDY Sándor: *Az egri diákok* [elektronikus dokumentum]. In: http://www.posalajos.com/pdf/brody_sandor_az_egri_diakok.pdf (letöltés: 2013.03.14.)

és Vörösmarty is. Tárkányi eredeti neve *Viperina* volt, ami a regény ismeretében meglepő, hiszen Viparina Ákosnak nevezik az egyik, szegény származású főhőst. Tárkányi 1821-ben született Miskolcon, 1836-tól tanult Egerben. 1840-ben már dicséretet nyert a Kisfaludy Társaságnál *Honáldozat* című balladájával, és 1844-ben kereste fel Petőfi. Abban az évben magyarosította nevét, majd pappá szentelték. Két évig káplán volt BükkSZenterzsébeten, ahol a népénekeket gyűjtötte, majd visszahívták Egerbe, és Pyrker érsek szertartója lett. Az érseket 1847 októberében Bécsbe kísérte, majd a főpapot haláláig szolgálta Egerben. 1850-ben Bartakovics érsek titkára, 1858-ban egyeki plébános lett, lefordította a Szentírást, majd az Akadémia tagjává választották. Ezután pápai kamarás, kanonok, apát, a Kisfaludy Társaság tagja, a Szent István Társulat alelnöke, a budapesti egyetem tiszteletbeli doktora volt, végül Egerben temették el 1886-ban. Tárkányi a regényben 26 éves lehet, *preceptornak* nevezi a szerző, és a kispapokat kíséri át a gimnáziumi órákra.

A tanítás azonban késve kezdődik, mert az igazgató egy diákcSíny miatt iskola-gyűlést hív össze. Szűrszabó János, az egri „madaraskofa” panaszt tett, mert valaki ellopta két kedvenc kolibrimadarát, amelynek tollait Potyoró János kötélverő mester kertjében találta meg. A mester két albérlő diákja, a nemesi származású Szihalmi Pál és az iparos származású Viparina Ákos is magára vállalja a lopást, mert mindkettő meg akarja menteni a másikat. Pali máshol tanulna tovább, Ákos pedig inkább apja mesterségét folytatná. Amikor kizárásra ítélik őket, Bora néni az iskolai kifli- és zsemleárus búcsúztatja őket (ilyen is volt még Bródy iskoláskorában), de mire szállásukra érnek, meghal a mester felesége. Megtudják, hogy főbérlőjük lopta el a madarakat, de a fiúk sajnálják feljelenteni. Másnap az Eged hegyre kirándulnak, elbúcsúznak a várostól, benéznek a jegecbarlangba (a jegec a cseppkő régi neve volt), de csak a gipszbe tudnak üzenetet vésni. A jegecbarlang a Kis-Eged hegy oldalában ma is megtekinthető, az író is gyakran járt ott. A szálláson Pali apjának levele várja őket, aki azt írja, hogy börtönbe zárták, ez utal az 1848 előtti Habsburg-abszolútizmusra.

Gyalog indulnak ezután hazafelé a szatmári Szinerváraljára, ahol szüleik élnek. Először egy juhással (Bedécs Mátyás) és nyájával találkoznak a Csörsz-árookban, valahol Füzesabony és Mezőtárkány között. Az öreg pásztor Kováchy Leó árokszálási birtokos pásztor, aki Pali anyjának a testvére, és Szatmárba tereli a nyáját. Este a tűznél elmeséli a fiúknak a Csörsz-árok mondáját. Eszerint Rád longobárd király lánya volt Delike, akit Boczisláv cseh király követelt magának. Rádot Csörsz avar király segítette a csehek elleni csatában, de neki egy hosszú árkot kellett ásatnia, hogy hajóval menjen Delikéért.⁶ Ez is Bródy gyermekkori olvasmányélményének látszik.

A fiúk elbúcsúznak az öregtől, majd Miskolcra mennek csizmát vásárolni Palinak. Ő a nemesifjú. Megnézik a híres diósgyőri papírgyárat, amely éppen 1847-ben lett

⁶ BRÓDY Sándor: *Az egri diákok*. Budapest, 1955. 30–32. (A továbbiakban: ED.)

országosan elismert,⁷ egy idegen férfi pedig azt hiszi, hogy mendikánsok (adománygyűjtő református diákok), és sok pénzük van, ezért elrabolja őket. Az idegen neve *Deldeli*, és egy vándorcirkusz vezetője, aki gyerekeket tart fogva, jutalmazza és kínozza őket (sós heringet ad nekik víz nélkül); a szobája pedig olyan, mint Gárdonyié. „*De a falakon sehol egy ablak. A tető volt félig üvegből, azon sugárzott be a világosság a selyem, bársony, aranyozott bútorokra, amelyek nem igen voltak egy fajtából valók.*”⁸

A megbízó azonban egy *Antoni* nevű férfi, társaik Gólyaláb és Többsincs, akik egy női próbababán gyakorolják a zsebtolvajlást, ami Palinak is sikerül. Pali neve Bársonyuji, Ákosé Kendermag lesz. Ez a rész a *Twist Oliverre* hasonlít: Deldeli Fagin megfelelője, Antoni azonban kevésbé hasonlít Bill Sykes-ra. Az olasz vándorcirkuszosok (a nevek olaszos hangzásúak) által elrabolt gyermekek rémtörténete általánosan elterjedt Magyarországon. Kiképzésük hetekig tart, Pali megtanul késeket dobálni, a tüdőbeteg Többsincs belázasodik, édesanyját hívja, majd meghal. Júliusban érkeznek a nagykállói vásárba Salamucci testvéreként, de Pali nem akarja Ákos életét veszélyeztetni a késdobálással, ezért kitör a kavarodás, és egy földbirtokos gyorsan megvásárolja őket.

A szabolcsi kiskirály valamelyik Kállay nevű földesúr saját kastélyába (Napkorra vagy Kállósemjénbe) viszi őket biztonságos helyre. 1890-ben nevezték ki *Kállay Zoltánt* (1856–1914) Heves vármegye főispánjának, és ebben a szereplőben lehetséges, hogy a család egyik őset mintázta meg Bródy. Talán *Kállay Miklóst* (1754–1820), a legendás szabolcsi alispánt idézte fel a „szabolcsi kiskirály” alakjában, aki Kállósemjénben született, apja halála után hatalmas birtokát bérbe adta, majd tanulni ment Pestre, Pozsonyba, Bécsbe és más külföldi városokba, így nagy műveltséggel tért haza. Megválasztották alispánnak, 18 évig viselte azt a tisztséget, és nagyon népszerű volt Szabolcs vármegyében. 1809-ben a szabolcsi nemesi felkelők ezredese volt. Később a Nyírség-tó vizeinek a tiszai ártérbe való levezetését indította el, és befejezte a Nyír szabályozását. I. Ferenc királyi tanácsossá nevezte ki. Népszerűségét, tisztességét és a róla szóló anekdotákat Vas Gereben örökítette meg. Ő volt az, aki heteken keresztül vendégül látott egy színészcsapatot.⁹

A nagyúr előbb cselédként tartja őket, aratnak és nyomtatnak a mezőn (a nemesi származású Pali dühös, hogy szolgai munkát kell végeznie),¹⁰ de ezáltal Pali jobban megismeri és megbecsüli a jobbágyok verejtékes munkáját. A behordás után

⁷ „Bizonyítvány, melyben a Magyar Iparegyesület kedves kötelességének ismeri a Diós-Győri merített papírgyárnak azon jelessége felől, melyet az 1846.iki harmadik magyar országos iparműkiállításra beküldött posta, iroda, s fogalom papíroknak különös és a külföldieket fölül múló jósága által kitüntetett azt, hogy ez alkalommal neki a nagy ezüst érdempénz megítéltetett legyen ünnepélyesen kijelenteni, s azt a dicséretes pályának további előmenetelés folytatására a honi műipar virágzásának érdekében hazafiúi bizodalommal serkenteni. Költ Pesten május 27.-én 1847.” MARES Valéria: *A Diósgyőri Papírgyár kétszáz éve*. Budapest, 1982. 45.

⁸ ED, 39.

⁹ Kállay Miklós alispán életrajzát l. a *Magyarország vármegyéi és városai* elektronikus változatában. In: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0019/37.html> (letöltés:2014.02.21.)

¹⁰ ED, 67.

a földesúr váratlanul felszabadítja őket, mint egy orosz bojár a muzsikokat a kastély erkélyéről szónokolva. „*A mai naptól fogva a magatok urai-szolgái vagytok. Ha lesz mitek, esztek, ha nem, koplaltok. Vagy ha nektek jobban tetszik a szó, hát a mai naptól fogvást szabadok vagytok. Irántam semmi tartozásotok nincsen.*”¹¹ Ez meglehetősen cinikus bemutatása a jobbágyfelszabadításnak.

Ezután egyetlen lánya, Ildikó gyermekkatonái közé sorolják be őket. Pali persze parancsnok lesz, és megmenti a kerti tóban csónakkal felborult kislány életét. Még jobb sorsuk lesz, amikor egy *Fegyverneki Balázs* nevű obsitos huszár szolgál nekik. A kastélyban ünnepségeket rendeznek, és egyszer vándorszínészek érkeznek (*Bago-méri, Dacsó*), akik a földesúr túszaik lesznek. Egy nap a színészek megszöknek, a fiúk is üldözik őket, majd ők is kereket oldanak ajándék pónilovaikon. Vándorcigányok kérik lovaikat, majd amikor az Ecsedi-láp mellett pusztai viharba kerülnek (Ákos reszket, de Pali nem fél), Károlyi gróf csikósai veszik őket pártfogásukba, és a diákok a subájuk alá bújnak.

A két pónit tisztességesen visszaküldik, majd betérnek Erdődre, ahol a várkertben pihenve éppen meglátják az ott sétáló Petőfi Sándort és Szendrey Júliát, akik 1847. szeptember 8-án a vár kápolnájában tartották esküvőjüket. Pali rajong Petőfiért: „*A nagy Petőfit látta. Azt, akinek dicsőséges nevétől hangzott az egész ország. Petőfit, a haza, a szabadság dalnokát, szegények, elnyomottak védelmezőjét, a nép hatalmas barátját.*”¹² 1847-ben azonban még nem volt annyira ismert a költő országszerte, mint 1891-ben. A Petőfi-kultusz nyilvánvaló visszavetítés a regényben.

Tündérvölgy lakói

A fiúk az erdői vár mellett találnak egy kazamátát (mint Egerben), amelyről azt gondolják, hogy elvezeti őket Szinérváraljáig. Az is egy egi legenda, hogy a vár föld alatti kapcsolatban van a környező településekkel. Palinak jut eszébe a fáklya, és ő a bátrabb, amikor Ákos órák múlva vissza akar fordulni, mégis Ákos ér fel hamarabb a felszínre.

Ezután kezdődik Tündérország elfoglalása, felderítik a titokzatos elzárt völgyet. A helyszín, az elzárt völgy a Szilágysági-Bükk hegység, Szatmár és Szilágyság vármegye határán lehet.¹³ Ákos javasolja, hogy Robinsonhoz hasonlóan építsenek házat. „*Az ő sorsuk – úgy gondolták – hasonlatos Robinson sorsához, de rosszabb is jobb is amazénál. Rosszabb, mert ők csak gyermekek, míg az férfi volt, de jobb is, mert míg az csak egyedül volt, ők ketten vannak.*”¹⁴ Itt még jobban érezhető a két fiú között

¹¹ ED, 74.

¹² ED, 110.

¹³ A Bük vagy Bükk a Bihar hegység legészakibb része, az egykori Szatmár és Szilágyság vármegye határán félkörben dél felé húzódik. Kis magasságú és területű hegység, amelynek gerincei többnyire erdők. Az véletlen, hogy Eger közelében is található egy Bükk hegység.

¹⁴ ED, 122.

a különbség. Ákos jelöli meg a fákat, hogy el ne tévedjenek. Pali egy lábast talál, halat fog, tüzet gyújt, és nyáron süti a halat. „*Palinak eszébe jutott, amit még kisis-kolás korában a földrajzból tanult, hogy a vademberek száraz fát dörzsölnek egymáshoz, úgy gyújtanak tüzet.*”¹⁵ Ákos javasolja, hogy verjenek vályogot, ahogy a cigányoktól látták, és kunyhót építenek, amelynek ajtaja, ablaka, berendezése is lesz. Itt bizonyítja az író, hogy az egri diákok a tudásukkal minden nehéz helyzetben – akár egy elzárt völgyben is, hónapokon keresztül – meg tudják állni a helyüket.

Találnak egy csónakot *Fürhécz Mihály Szeged 1622* felirattal. Pali azzal járja a tavat, miközben Ákos a házimunkát végzi. Pali csónakba száll, talál egy hódvart, amit Ákossal kiürítenek, mert gabona van benne. Pali vetni, Ákos enni akar, és az utóbbi a megsütött vakarótól súlyos beteg lesz. A szenvedések csúcsát az jelenti, amikor Ákos belázasodik. Napokon keresztül zuhog az eső, a parton emelkedik a vízszint, de az idő javul, és Ákos lassan meggyógyul. Később Ákos kétségbeesik: „*Egy óriási börtönben vagyunk itt, melyet négy sziklafal alkot. Van mindenünk, ami csak szemünknek, szájunknak kedves, de mégis csak börtönben s rabok vagyunk.*”¹⁶ Akkor is reszket, amikor Pali a medvebarlangból egy nagyobb föld alatti terembe jut, amit együtt fedeznek fel. Itt találják meg *Pécsi Simon*¹⁷ szombatos Bibliáját: „*...Pécsi Simon olyan ember volt, aki keresztyén létére nem a vasárnapot ülte meg ünnepnek hanem a szombatot. Már pedig az ilyen embereket üldözte a fejedelem, hát azok barlangokba, elhagyott templomokba, romok közé vagy a föld alá gyülekezének szombatot dicsérni, bibliát olvasni*”¹⁸ – hangzik az író magyarázata. Valószínűleg foglalkoztatta Bródyt ebben az időben a judaizmus és a kereszténység viszonya, amely az asszimiláció és disszimiláció kérdéseit is felvetette.

Az ősz végén már élelmet gyűjtenek télire, Pali egy régi puskával vadászik, mint egy földesúr, de a sebesült zergét hazaviszi és megszelídíti, pedig Ákos megenné a húsát. Téli ruhájuk nincs, de takarót és fenyőgyertyát tudnak készíteni. Ákos most a hótól fél, de Pali megnyugtatta. Pali a hóban is vadászik, Ákos

¹⁵ ED, 126.

¹⁶ ED, 144.

¹⁷ Péchi Simon (1565–70 k.–1642 k.) erdélyi kancellár, a szombatos vallás egyik fő terjesztője volt. Székelyszenterzsébeti tanítói munkája idején megismerkedett Eössi Andrással és magáévá tette annak szombatos hitelveit. Bocskai idején a kancellárián dolgozott, Bethlen Gábor alatt kancellár, 1621-ben azonban ismeretlen okból kegyvesztett lett, bebörtönözték. Számos szombatos zsoldárt és vallási munkárt írt, ezek azonban életében nem jelentek meg. Kemény Simon róla szóló *Rajongók* című regénye 1859-ben jelent meg.

¹⁸ Ennek a sajátos vallási közösségnek Bródy regényének keletkezése előtt Kohn Sámuel zsidó teológus, a pesti hitközség főrabja írta meg az első történetét, a munka 1890-ben jelent meg *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira* címmel.

süt-főz, karácsonykor a szombatos Bibliát olvassák.¹⁹ „*Leginkább a szabadulás lehetőségéről, a menekülés terveiről volt szó közöttük. Ezen kívül sokat okoskodtak azon is, hogy itten való életüket mennyél kellemesebbé és biztonságosabbá tegyék. Okosságuk, buzgalmuk, munkaszeretetük teremtett neki elég kényelmes otthont és ha nem is nagyon bőséges, de elég kellemes életet.*”²⁰

Egyik nap Pali egy sebesült román kecskepásztort talál egy szakadékban, Juon Stan Harhulának hívják, megetetik, sebét ellátják. A fiatalúr Pénteknek (románul Penteku) nevezi, és szolgájának tekinti. A román paraszt beszél nekik a forradalom kitöréséről, és azt állítja, hogy bár nyáját a magyarok hajtották el, mégis a magyarok mellett áll. Valóban volt Szatmár vármegyében román lázadás, és fegyveres harcok is zajlottak 1848-ban, de ennek más nyoma nincs a regényben. A nemzetiségek bemutatása egyébként is problémás, mert nemcsak a szlovák származású Viparina Ákos alacsonyabb rendű, de a román pásztor sem egyenrangú egy magyar köznemes fiával. Ez a nézet általánosan elfogadott lehetett akkor, amikor Bródy a művet írta, ezért ebben a tekintetben is a kor közgondolkodását tükrözi. Igaz, hogy ebben a gyermekeknek szóló műben nincs gyarmatosító gondolkodás, de a felnőtt olvasók már 1894-ben is érezhették, hogy egy hierarchikus világ szerepel benne, és szó sincs semmiféle társadalmi egyenlőségről, még ilyen különleges körülmények között sem. A 14 éves magyar fiatalúr nemcsak az alacsonyabb származású, 12 éves iskolástársának parancsol, de képes egy más anyanyelvű, alázasosan viselkedő felnőtt férfit is irányítani.

Harhula mesél Kücsükről, a szultán elátkozott öccséről, aki ebben a völgyben talált menedéket és nyugalmat. Ez csak monda, de a valóság néhány meglepő hasonlóságot mutat. III. Mehmed török szultánnak (1595–1603) három fia volt. I. Ahmed követte a trónon, aki megváltoztatta az Oszmán-dinasztia évszázados öröklési rendjét, és nem gyilkoltatta meg öccseit. Amikor öccse, Musztafa következett a sorban, a harmadik testvér, *Jahja* herceg (1585–1649) trónkövetelőként lépett fel. Anyja, az egykori görög császári dinasztia leszármazottja elrejtette fiát egy makedóniai kolostorban, ahol keresztény hitre tért. Jahja 1609-től kezdve a nyugat-európai országokat járta, uralkodókkal és keresztény püspökökkel tárgyalt, hogy segítséget kérjen tőlük a szultáni cím megszerzéséhez. A száműzött török trónkövetelő vándorlása közben Magyar-

¹⁹ Péchi Simon kéziratait Koncz József fedezte fel a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban és ismertetette a Figyelőben 1885-ben. A címe ez volt: *A szent atyákból kiszedegetett tanúságok, magyarra, s időből fordítatot mind magyarázatjával egyetemben, Péchy Simontól, az isten törvényét szerető atyafiak kedvéért és épületekéért.* Szintén Koncz József találta meg az erdélyi szombatosok számára készített bibliafordítását. Az eredeti kézirat 1634-ből származott, tartalma a Mózes II. könyvétől a II. 1-12-ig való fordítás volt. A bibliaészlelet Koncz 1880-ban ismertetette a Magyar Könyvszemlében és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban.

²⁰ ED, 162.

országban is megfordulhatott, de valószínűleg nem egy távoli völgyben bujkált, és nem Kücsük pasának nevezték.²¹

A forradalom és a háború hallatán a fiúk harcolni akarnak a hazájukért, és ez a buzgóság kis híján tragédiához vezet. Pali a puskaporral egy rést robbant a sziklafalon, de megsebesül a kövektől. Ekkor érkezik oda apja, Szihalmi Gábor, aki katonáival kiszabadítja őket. Itt azonban nem honvédtüzérekéről, hanem inkább a szatmári nemzetőrség egyik osztagáról lehet szó, amelynek egyik tisztje lehetett a színérváraljai földbirtokos. A Szatmár vármegyei nemzetőrség egyébként lassan szerveződött meg a vidéki köznemesség tagjaiból, és nagyon rosszul volt felfegyverezve.²² Ott van a csapatban Ákos apja is dobosként, ugyanolyan alacsony beosztásban, mint a fia a gazdagabb legény mellett. Feltűnik az egyik egri tanárunk is, aki elmeséli, hogy az iskolában mindenki megtudta, ki volt a tolvaj, de nem tudták visszahívni a diákokat. A fiúk addig könyörögnek, amíg őket is felveszik az alakulatba, de Ákost csak Pali kérésére és alacsonyabb beosztásba. A befejezés sablonos, és a Klapka-induló egyik sora visszhangzik benne. *„Pihentek aztán egyet s úgy mentek együtt vígan a csatába, a magyar szabadság oltalmára. Apa a fiával, tanár a tanítványával, mert így volt ez akkor, és ha szükség lenne rá újólág, így lenne megint.”*²³

²¹ *Die unglaubliche Geschichte des Sultan Jahja* [elektronikus dokumentum]. In: <http://balkanfever.at/2009/index.php/die-unglaubliche-geschichte-des-sultan-jahja> (letöltés: 2014.05.02.)

²² BOGOSY Bertalan–DOMAHIDY István: *Szatmár vármegye története. Nemzetőrség szervezése* [elektronikus dokumentum]. In: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0020/18.html> (letöltés: 2014.02.28.)

²³ ED, 173.

A DEBRECENI KOSSUTH-KULTUSZ TETŐPONTJA. A KILENCVENEDIK SZÜLETÉSNAP

Bényei Miklós

„Születésem 90-ik évfordulója alkalmából számos megyék, városok, egyesületek és társaságok tiszteltek meg üdvözlésteikkel...” – ezzel a tényszerű megállapítással kezdte Kossuth Lajos az ünneplő megemlékezésekért (egyebek között Debrecennek is) köszönetet mondó levelét.¹ A további sorokból kitetszik, hogy az aggastyáni kort megélt turini remetét igencsak meghatotta a tisztelgésnek ez az újabb, csaknem országos méreteket öltött hulláma.² Jellegzetes mozzanata, epizódja volt sorozatnak a debreceniek látványos, tartalmas és a város jelentékeny hányadát megmozgató ünnepe, majd év végén az utcaelnevezés hivatalos aktusa. Kétségtelen, hogy a cívisvárosi „születésnap” sokban hasonlított az országszerte lezajlott eseményekhez, ugyanakkor egyedi sajátosságai is kimutathatók. Egyfelől szerves folytatása, mit több: szinte természetes folyománya az 1848–49 óta kibontakozó – bár a neoabszolutizmus éveiben elfojtott – helyi Kossuth-kultusznak, másfelől a most tárgyalt lokális évforduló számos általánosítható vonást hordozott, és ezért is megérdemli a történelmi figyelmet.

Az előzmények

Debrecen akkori vezető testülete, a tanács Kossuth Lajost a polgári átalakulásban játszott kiemelkedő szerepe elismeréseként már 1848. március 19-én polgárává választotta (akkor még nem használták a „dísz” jelzőt) – mai tudomásunk szerint elsőként hazánkban.³ 1849-ben, amikor a település az ország ideiglenes fővárosa – Kossuth szavaival: „a magyar szabadság őrvárosa”⁴ – lett, a cívisek rendkívül nagy tisztelettel fordultak a jeles politikus, a kormány jogkörét gyakorló Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke, majd a trónfosztás nagytemplomi kinyilvánítását követően kormányzó, másként a fegyveres szabadságharc tényleges vezére felé; mint ahogy a városi közgyűlés június 6-i búcsúlevelében is kifejeződött, ő volt „*hódoló tiszteletének legfőbb tárgya*”.⁵ 1849 és Kossuth Lajos emléke később is elevenen élt a debreceniek tudatában.

¹ Kossuth köszönete a 90-ik évfordulóra hozzá intézett üdvözlésekre. MOL R 90. I. 7910. (7137. mikrofilmtekercs).

² Vö. SZEKFI Gyula: *Az öreg Kossuth. 1867–1894*. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. 2. kötet. Szerk. I. Tóth Zoltán. Bp., 1952. 425.

³ HBML IV. A. 11/a. 118. Vö. BÉNYEI Miklós: *Kossuth Lajos és Debrecen*. Debrecen, 2003. 45., 47.

⁴ Alföldi Hírlap, 2(1849). jan. p. 10.; BÉNYEI 2003, 72.

⁵ HBML IV.B. 1109/h. 1. 240/1849.; vö. BÉNYEI 2003, 120. A formálódó helyi Kossuth-kultusz 1849-es tényeiről részletesen lásd: BÉNYEI 2003, 67–129.

A kiegyezést követően, amikor a gondolat- és sajtószabadság ismét teret nyerhetett, mihamar valóságos Kossuth-kultusz fejlődött ki az itteniek körében. Eleinte főként a dualista állam létrehozását kárhóztató, a cívisvárosban és környékén erős pozíciókkal rendelkező közjogi ellenzék, az ún. függetlenségek és napilapjuk, a *Debreczen*, továbbá pártállásra való tekintet nélkül a szabadságharc egykori katonái tartották ébren az emigrációba kényszerült jeles politikus iránti tiszteletet. Majd a kormányon lévő Szabadelvű Párt helyi vezetői, meghatározó személyiségei és népszerű hírlapja, a *Debreczeni Ellenőr* szerkesztői, munkatársai is felismerték, hogy a Kossuth nevéhez kapcsolható kommunikációban páratlan politikai lehetőségek rejlenek. A kultusz ápolásában tetemes részt vállaltak a Református Kollégium⁶ diákjai, akik az egyházi vezetőik, a professzorok és az itteni lelkészek támogató figyelmére is számíthattak, aztán a többi tanintézet, főleg a Kereskedelmi Akadémia és a főreáliskola⁷ tanulói és tanárai. Távolléte, száműzetése ellenére a turini remete hosszúra nyúlt élete végéig a debreceni közgondolkodás, a lokális emlékezet markáns tényezője maradt. Leveleit, cikkeit, a róla szóló híreket az újságok rendszeresen közölték, személye és mindenkori álláspontja a helyi pártszervezetek vitáinak, a helyi értelmiségiek beszélgetéseinek tárgya volt. Már a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején kialakult a Kossuth-megemlékezések liturgiája: március 15-én és a trónfosztás napján (április 14-én), valamint a debreceni csata évfordulóján (augusztus 2-án) rendre felidéztek történelmi szerepét, továbbá a korábbi és az akkori nemesi szokásokhoz igazodva lelkesen éltették a Lajos napi társas vacsorákon. A születésnap-i köszöntések jó ideig egyébként sem voltak divatban, ráadásul Kossuth esetében komoly bizonytalanságot okozott, hogy születésének időpontja sokáig tisztázatlan volt. Jellemző, hogy még 1892-ben is azt írta a *Debreczen*, hogy az egyik lipcsei újság szerint a tényleges dátum nem a hazánkban ekkor már – közmegegyezéssel – elfogadott szeptember 19., hanem szeptember 16.⁸

Mindeközben az egykori kormányzó a hazai politikai életből fokozatosan kiszorult, és a kormánypárt számára reális veszélyt egyre kevésbé jelentett; ezzel párhuzamosan alakja lassan-lassan országszerte, így a debreceniek szemében is élő szoborrá mere-

⁶ Az intézmény létrejöttének pontos ideje a múlt homályába vész, a helyi egyház- és iskola-történetírás 1538-ra datálja. Az önkényuralom és a dualizmus időszakának történetéről: CSOHÁNY János: *Korszakváltások évszázada. 1849–1950*. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Bp., 1988. 192–252.

⁷ A Debreceni Kereskedő Társulat 1871-ben szervezett reáliskolát, majd több lépcsőben 1886-ra Kereskedelmi Akadémiává fejlesztette. Tanárai és diákjai tevékeny szerepet vállaltak a város köz- és kulturális életében. Vö. SZÁNTÓ Sámuel: *Az iskola története*. In: A Debreceni Kereskedelmi Akadémia emlékkönyve a nemzet ezredévi ünnepéjére. Szerk. Sztojka Gyula. Debrecen, 1896. 3–88.; MERVÓ Zoltánné: *A debreceni iskolák. Levéltári segédlet az iskolatörténet kutatásához*. Debrecen, 1975. 23. – A főreáliskolát 1873-ban hozták létre állami intézményként; HAJDU Judit: *A Debreceni Állami Főreáliskola megalakulása és oktatáspolitikája a dualizmus korában. Részlet*. In: A Fazekas Mihály Gimnázium értesítője az 1989/90. iskolai évről. 1991. 23–26.

⁸ *Mikor született Kossuth Lajos?* In: Debrecen, 24. (1892). szept. 3. 1.

vedett.⁹ Pontosan felismerte ezt az agg Kossuth, aki az első sorokban idézett leveleiben maga is élő szobornak nevezte a személyét.¹⁰ Másként fogalmazva: a korabeli lapokból, iratokból kiolvasható, hogy a cívisvárosban – mint az ország szinte minden pontján – már nem is annyira az idős embert, sokkal inkább a magyar történelem egy lezárult szakaszának mitikus hősét ünnepelték, nemegyszer szakrális tisztelettel.

Debrecenben – összehasonlító vizsgálatok híján csak valószínűsíthetjük, hogy más településeken is – a fordulópontot 1889 fejleményei jelentették. Mintegy másfél évtizednyi politikai csatározás után a helyi pártok ekkor a Városi Dalegylet¹¹ és a szervezésében létrejött, befolyásos polgárokat és értelmiségieket tömörítő rendezőbizottság közvetítésével megegyeztek, hogy Lajos napján (augusztus 25-én) pártszínezet nélküli, ún. össznépi ünnepélyt rendeznek.¹² Az esztendő vége felé, november 28-án a városi közgyűlés (a törvényhatósági bizottság) szintén vita nélkül, egyhangúlag szavazta meg Kossuth számára – 1848 után immár másodszor – a díszpolgári címet.¹³ Az alkalmi kibékülés hátterében az ún. honossági törvény hatályba lépése állt. Az állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi L. törvénycikk a megszűnés egyik okát a tartós, tíz éven túli távollétben határozta meg,¹⁴ és ez az idő 1889-ben járt le. Az pedig mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a szorosan érintett Kossuth Lajos, a kiegyezés legkeményebb ellenfele nem fogja letenni az állampolgári esküt, nem fog hazajönni az osztrák–magyar állam területére, vagyis nem vehet részt közvetlenül a hazai politikai életben.¹⁵

⁹ A debreceni Kossuth-kultusz kiegyezés utáni szakaszáról átfogó jelleggel lásd: BÉNYEI 2003, 155–278. Lásd még BALOGH Judit: *Kossuth a cívisvárosi köztudatban*. In: Európai hazáért! Kossuth Lajos és a modern magyar állam koncepciója című országos jogtörténeti konferencia (Debrecen, 2002. október 3–4.) tanulmányai. Szerk. Balogh Judit. Debrecen, 2004. 187–193. – A korabeli debreceni közszellemről, politikai pártviszonyokról kiváló áttekintést ad IRINYI Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben. 1867–1918*. Debrecen, 2002. 15–159.

¹⁰ Kossuth köszönete a 90-ik évfordulóra hozzá intézett üdvözlésekre. MOL R 90. I. 7910. (7137. mikrofilmtekercs).

¹¹ A polgárosodás egyik jeleként létrejött és működő Városi Dalegylet 1863. okt. 18-án alakult meg (Debreceni Dalárda Egylet néven); URI Sándorné: *Debrecen város egyesületi katasztere 1833–2001 között*. Debrecen, 2002. 50. Az országos kórusmozgalomban is szép sikereket ért el; STRAKY Tibor: Énekkari élet Debrecenben. In: Debrecen zenei élete a századfordulótól napjainkig. Szerk. Breuer János. Debrecen, 1975. 220., 241.

¹² BÉNYEI 2003, 235., 237.

¹³ Uo., 243–244.

¹⁴ *Magyar törvénytár. 1879–1880. évi törvénycikkek*. Franklin Társulat, Bp., 1896. 221–227. A megszűnés okát a 31. § tartalmazta: uo. 225., a 48. § a hatályba lépést 1879. dec. 24-tól számította: uo. 227.

¹⁵ SZEKFŰ 1952, 387.

Az előkészületek

Amikor közeledett az újabb kerek évforduló, Kossuth Lajos kilencvenedik születésnapja, a volt kormányzó mellett erőteljesen elkötelezett ellenzéki Függetlenségi és 48-as Párt már április elején országos mozgalmat kezdeményezett a széles körű ünneplésre.¹⁶ A Debreceni és Vidéki Függetlenségi Párt közlönye, a *Debreczen* 1892. július 2-án kapcsolódott be a sajtókampányba. Kifejezetten hangsúlyozta, hogy – utalva a három évvel azelőtti névnap kedvező tapasztalataira – ezúttal sem pártünnep lesz, hanem olyan országos megmozdulás, „melyen minden igaz hazafi részt vesz”.¹⁷ Bő egy hónap múltán Kósa Barna (1861–1902), a lap felelős szerkesztője (és kiadója) névtelen vezércikkében szintén hangzatos szavakkal szorgalmazta a méltó megemlékezést, hiszen „a legnagyobb ő valamennyiünk között, de legnagyobb mindazok között is, akiket ez a század szült”. Szilárd meggyőződéssel hirdette: „Magyarország igaz fiai nemzeti ünnepnek nézik a napot, melyen a legnagyobb élő magyar életének egy új évét kezdi meg.” Egyúttal tudatta azt is, a betegeskedő államférfi kérése, hogy személyesen ne látogassák; és rögtön hozzáfűzte: bármennyire fájó is ennek elmaradása, bele kell törödni. „Szívünk és lelkünk azért nála lesz és vele marad – míg a magyar szívben magyar érzés dobog.”¹⁸ Két héttel később az újság arra hívta fel az olvasók figyelmét, hogy Debreczenben különösen fontos és szükséges az ünneplés, mert „székvárosa volt [a] nagy hazafinak, mely látta és hallotta szónoklatait a veszedelem fergetegei közt dörögni és gyújtani, életet és reményt ébresztve a haldokló nemzet szívében”.¹⁹ Az ellenzéki politikusok és értelmiségiek úgy vélték, hogy a pártok feletti jelleg, a szellemi elit közreműködése úgy biztosítható leginkább, ha a születésnap ceremóniát társadalmi útra terelik. E téren tevékeny partnernek bizonyultak azok a szabadelvű debreceniek (köztük a közvélemény formálásában igen hatékony *Debreczeni Ellenőr* újságírói), akik az ún. hivatalosság kormányutasításra távol maradó képviselői (a városi hivatalnokok, a kormányhivatalok tisztviselői, a katonatisztek, valamint a katolikus egyház papjai) kihagyásával, megkerülésével, ám a tömegigény kielégítésének szándékával vagy tiszta szívből, önzetlenül részesei kívántak lenni a Kossuth-ünnepségnek. A kormánypárti újság csaknem a függetlenségi orgánussal megegyező hangvételben írt, sőt egyetemes történelmi távlatokba helyezve túl is licitálta azt: „Kossuth Lajos nemcsak egy párté, sőt a nagyvilág is a magáénak követeli a nagy szellemi kolosszust, kit a népszabadság hősei között arra a helyre állít a nagyvilág, melyen Washington

¹⁶ A párt helyi lapja sorozatosan közölte ez ezzel kapcsolatos híreket: *Debreczen*, 24. (1892). ápr. 6. 2., jún. 18. 2., júl. 13. 3., aug. 3. 1., aug. 23. 1. Olykor a kormánypárti *Debreczeni Ellenőr* is beszámolt az előkészületekről, pl. 19. (1892). jún. 25. 4–5.

¹⁷ *Kossuth Lajos*... In: *Debreczen*, 24. (1892). júl. 2. 2.

¹⁸ *Kossuth Lajos*. In: *Debreczen*, 24. (1892). aug. 8. 1.

¹⁹ *Kossuth Lajos 90-ik születésnapja*. In: *Debreczen*, 24. (1892). aug. 22. 3.

György, Victor Hugo és Ledru Rollin áll”.²⁰ Augusztus végén a két valóban pártokon kívül álló kulturális szerveződés, a városi dalárda (dalegylet) és a helybeli alkotó és műpártoló értelmiségiek által 1890-ben létrehívott irodalmi-művelődési társaság, a Csokonai Kör²¹ vette kezébe az ügyet. Akárcsak akkor, most is a városi dalárda lépett először: augusztus 25-én este a választmány úgy döntött, hogy magára vállalja a rendezés terhét, és az együttműködést felajánlva megkeresi a Csokonai Kört.²² A tárgyalások gyorsan haladtak; a Csokonai Kör választmánya augusztus 27-én egyetértően foglalt állást,²³ majd augusztus 29-én a *Debreczen* már kész tényként közölte, hogy a két egyesület „*együtt fogja megünnepelni*” Kossuth születésnapját.²⁴ Ismét rendezőbizottság alakult; ennek elnökévé Vértesi Arnoldot (1834–1911), a Kör elnökét, a *Debreczeni Ellenőr* főszerkesztőjét, az akkortájt közkedvelt novel-listát választották, alelnöke Márk Endre (1851–1939) szabadelvű ügyvéd, a Városi Dalegylet elnöke, jegyzője Bakonyi Samu (1862–1922) ügyvéd, újságíró, a *Debreczen* főmunkatársa, a Kör főtíkára lett. A testületbe meghívták a törvényhatósági bizottság és az egyesületek két-két tagját és a szellemi élet tekintélyesebb képviselőit. Az egyházakhoz, az iskolákhoz, az iskolaszékekhez és a világi hatóságokhoz augusztus 29-én a kormánypárti lapban felhívást intéztek, így kérték az ekkor még szeptember 19-re tervezett városi ünnepségen való részvételt. A dokumentumban újból kiemelték, hogy „*nem politikai párt ünnepély lesz ez, valaminthogy Kossuth Lajos sem politikai pártoké, hanem a nemzeté*”.²⁵

A rendezőbizottság már augusztus 27-én megvitatta az előzetes programot. Megállapodtak abban is, hogy a nagyerdei Vigadóban délután négykor kezdik a rendezvényt,

²⁰ *Kossuth Lajos neve napjának...* In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). aug. 24. 4. – George Washington (1732–1799) amerikai politikus, hadvezér, az Amerikai Egyesült Államok első elnöke, a függetlenségi háború idején az amerikai hadsereg főparancsnoka. Victor Hugo (1802–1885) francia költő, író, a forradalmiság jelképes egyénisége. Alexandre Auguste Ledru-Rollin (1807–1874) francia politikus, radikális köztársaságpárti képviselő, újságíró, 1849–1871 között londoni emigrációban élt. – A kormánypárti lap fontosabb közleményei: *Lajos napját...* In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). aug. 25. 5.; *Kossuth 90-ik születésnapja Debreczenben.* In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). aug. 26. 4.

²¹ A Csokonai Kör 1890. jún. 16-án alakult meg; URINÉ 2002, 44. – Működéséről: LAKNER Lajos: *Irodalom és értelmiség a századfordulón és a két világháború között Debreczenben. A Csokonai Kör irodalomszemlélete.* (A debreceni Déri Múzeum évkönyve, 1991.) 1993. 367.; *Kultusz és áldozat. Bevezetés a debreceni Csokonai Kör történetéhez.* In: ASZTALOS Dezső–LAKNER Lajos–SZABÓ Anna Viola: *Kultusz és áldozat. A debreceni Csokonai Kör.* Debrecen, 2005. 13–15.

²² *Kossuth 90-ik születésnapja Debreczenben.* In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). aug. 26. 4.

²³ *Kossuth Lajos ünnepélye.* In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). aug. 29. 3–4.

²⁴ *Kossuth Lajos születésnapja...* In: *Debreczen*, 24. (1892). aug. 29. 3.

²⁵ *Kossuth Lajos születésnapját...* In: *Debreczen*, 24. (1892). aug. 29. 3.; *Kossuth Lajos ünnepélye.* In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). aug. 29. 3–4.; *Felhívás.* In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). aug. 29. 3–4.; *Debreczen*, 1892. szept. 1. 1. Az ellenzéki lap ugyanitt felsorolta a rendezőbizottság teljes névsorát (72 fő) is.

amelyre belépődíjat szednek.²⁶ Ez utóbbi az ellenzéki újságnak nem tetszett: „*elvből nem helyeseljük, hogy a magyar nép Kossuth Lajos ünnepén pénzért «mulasson», sokkal szebb lett volna az ünnepély költségeit gyűjtés útján közadakozásból fedezni*”.²⁷ A felhívásra igent mondott, és csatlakozott a rendezőbizottsághoz számos egyesület és társulat, a protestáns és állami tanintézetek tanári kara és diáksága, vagyis sikerült összefogni mindazokat a társadalmi rétegeket és csoportokat – legalábbis aktív képviselőiket –, amelyek ilyen vagy olyan szervezeti keretben egyesültek. A kibővített grémium szeptember 4-én három lényeges dologról határozott. Úgy döntött, hogy a majdani rendezvény két részre tagolódik, délután öt órától a Nagyerdőn,²⁸ este héttől az ugyanott lévő Vigadóban zajlik a program. Mindkét helyen belépődíjat szednek, az így befolyó tiszta jövedelmet aztán a Kossuthról elnevezett lelencházi alap gyarapítására fordítják. Megállapodtak, hogy egy előre fogalmazott, ám a születésnapra keltezett üdvözlő iratot küldenek Kossuthnak. A város lakosságának ajánlották, hogy az ünnepély napján mindenki viseljen nemzeti színű kokárdát, a lakóházakat meg lobogózzák fel. Az iskolai hatóságoknak azt javasolták, hogy a tanintézetekben legyen iskolai szünet.²⁹

Amikor csak tehették, a szervezők és az újságok lépten-nyomon kinyilvánították, hogy pártok feletti (más szóval: pártszínezet nélküli) ünnep lesz, hiszen Kossuth az egész nemzeté, a város egész polgárságáé. A pártlapok szinte egymással versengve közölték az előkészület helyi, valamint a fővárosból és az ország más tájairól érkező híreit, érveltek az ünnepségen való részvétel hazafiúi kötelessége mellett; a *Debreczen* jó néhány verset és megemlékezést publikált. Az elvileg „független”, pártokhoz nem kötődő hetilapok (a *Debreczeni Híradó*, a *Debreczen-Nagyváradi Értesítő*) szintén rendszeresen propagálták a készülő eseményt, ám érthető módon gyakran némi fáziskéséssel. Az üzleti érdek is felszínre tört: Mendelovics Lajos helybeli kereskedő „*Éljen Kossuth Lajos, nagy hazánkfia*” felirattal vörös és fehér színre festett, zöld levéllel megtűzött tollakat dobott piacra.³⁰ Gyűjtés indult „*egy Kossuth nevét viselő nemzeti színű lobogóra, amely alatt a rendezőbizottság fog kivonulni a Nagyerdőre. A gyűjtésnek célja még az is, hogy a rendezés költségeit ez úton hozzák össze...*”.³¹

²⁶ *Kossuth Lajos 90-ik születésnapja Debreczenben*. In: *Debreczen*, 24. (1892). aug. 30. 3. – A Vigadó 1826-ban épült fel, egy időben a fürdővel; kezdettől fogva mindmáig a város közkedvelt vendéglátó és szórakozó helye; vö. Sápi Lajos: *Debreczen település- és építéstörténete*. Debrecen, 1972. 44.; Botos Géza: *A debreceni Nagyerdő története*. In: *Calandrella*, 3(1989), Különszám. 73.

²⁷ *Kossuth Lajos 90-ik születésnapja Debreczenben*. In: *Debreczen*, 24. (1892). aug. 30. 3.

²⁸ A Debreczen mellett elterülő erdőség egy része ekkor már évtizedek óta (mindmáig) parkerdőként funkcionált; vö. Botos 1989, 73–80.

²⁹ *Kossuth ünnepélése*. In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). szept. 5.; *Kossuth-ünnep Debreczenben*. In: *Debreczen*, 24. (1892). szept. 5. 2.

³⁰ *Kossuth-tollak*. In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). szept. 2. 4.

³¹ *Kossuth ünnepély*. In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). szept. 12. 5.; *Kossuth 90-ik születésnapját...* In: *Debreczen*, 24. (1892). szept. 12. 2.

Szeptember 7-re visszadátálva a rendezőbizottság újabb átiratban szólította fel az egyleteket, hogy minél nagyobb számban vonuljanak ki a rendezvényre. Ugyanakkor a városi tanácstól kérte, hogy zárassa le a Nagyerdőt és engedélyezze a belépti díjat.³² A cívisváros lakosságához ötezer példányban szórólapot juttattak el (megint csak szeptember 7-i dátummal), arra biztatva – igazán szép szavakkal – az embereket, hogy mindenki mozduljon meg, legyen országra szóló sokadalom a városban, és fohászkodjanak együtt Istenhez, „*hogy öntsön a nagy aggastyán keservére balzsamot, adjon munkás öregségének vigasztaló társul ifjú reménységet, hogy nemzete javának nem hiába áldozta az ember legnagyobb kincseit, hogy amit egy ezredév alkonyán ő megalkotott, az egy másik ezredévnek biztos hajnala*”.³³

Eleinte túl mereven értelmezték a napi politikától való távolmaradást, ám a *Debreczen* felvetésére pótlólag meghívták a rendezőbizottságba a Függetlenségi Kört, a párt egyesületként működő olvasókörét.³⁴ Ennek két delegált képviselője már jelen is volt a bizottság következő, szeptember 13-i ülésén. Ezúttal is fontos döntések születtek. A budapesti példát követve az ünnepséget egy nappal előbbre hozták, vasárnapra, amikor nagyobb látogatottság várható. (Ily módon érdektelenné vált az iskolai szünet elrendelése is.) Véglegesítették a programot és elfogadták a turini remetéhez intézendő köszöntő távirat szövegét. Márk Endre alelnök beszámolt Simonffy Imre (1824–1910) polgármester intézkedéseiről a kért ügyekben: a Nagyerdőre vezető két utat felocsoltatják (hogy ne legyen túl nagy por), a Nagyerdőt lovas rendőrök zárják le, megnövelik a jegypénztárak számát, a Nagytemplom³⁵ előtt megszólalnak a mozsárágyúk. A Tornaegylet³⁶ válaszmánya bejelentette, hogy megbízták Chappon Károlyt, az egylet művezetőjét – aki tornatanár és vívómester volt – a díszturna megrendezésével. Komlóssy Arthur (1848–1910) ügyvéd, a Csokonai Kör szépítési szakosztályának alelnöke tájékoztatta a jelenlévőket egy Kossuth-arckép megrendelésének lehetőségéről: Karlovsky Bertalan (1858–1938) ún. akadémikus festőművész Székesfehérvárott alkotott portréjának másolatát gondolta beszerezni, azzal, hogy

³² *A Kossuth-ünnep és az egyletek.* In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 13. 4.; *Kossuth ünneplése.* In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 13. 4.

³³ *Felhívás!* In: Debreczen, 24. (1892). szept. 15. 1., Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 18. 1., Debreczeni Híradó, 9. (1892). szept. 18. 1.

³⁴ *Kossuth ünnepeltetése.* In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 14. 2-3. A Függetlenségi Kör hamarosan, az ellenzéki újság szeptember 15-i számában felszólította tagjait a rendezvényen való részvételle: *A függetlenségi kör a Kossuth ünnepélyen...* In: Debreczen, 24. (1892). szept. 15. 3. – A Debreceni Függetlenségi Kör 1876-ban alakult, a 48-as hagyományok és a hazafias érzés ápolására; URINÉ 2002, 20–21.

³⁵ A Nagytemplom építése 1803–1823 között folyt, teljesen 1827-re lett kész; SÁPI Lajos: *Műemlékek Hajdú-Bihar megyében.* In: Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete. Szerk. Szöllősi Gyula. Debrecen, 1973. 72–78.

³⁶ A Debreceni Tornaegylet 1867-ben alakult, URINÉ 2002, 53., vö. Fésüs László: *Debrecen versenysportjának bölcsője a Debreceni Tornaegylet.* Debrecen, 1997. 8–9.

az ünnepség után ajándékozzák a református főiskola könyvtárának.³⁷ Egyúttal a korábban meghirdetett gyűjtésből a bizottság számára „*Éljen Kossuth Lajos*” felirattal készíttetett színes selymezászlót Zellinger Ede címer- és címfestővel.³⁸ A városi tulajdonban lévő helyi vasút igazgatósága is intézkedett, hogy vasárnap több, szám szerint öt vonat közlekedjen a Nagyerdőre.³⁹

A lázas készülődés közepette nem tűnt ünnepreontásnak, sőt a debreceniek öntudatát növelte a közkedvelt ellenzéki publicista, Kósa Barna cikke, aki néhány város (Kolozsvár, Temesvár, Nagyvárad – különösen az utóbbi) döntését kárhoytatta, mert nem engedték a születésnap megemlékezést, arra hivatkozva, hogy az agg száműzött törvényen kívül áll. (Mint szó esett róla, az ún. honossági törvény szó szerinti, merev értelmezésében valóban ez volt a szigorúan vett jogi helyzet.) Szerinte ez a felülről sugallt, hajbókoló tagadás hálátlanság, sőt hazaárulás, hiszen az ország, „*az ő alapvető munkálatain épült fel*”, és hiába izgatnak ellene azok, akiknek az fáj, hogy nem ismeri el a kiegyezés üdvös voltát, „*Kossuth marad a magyar nemzet politikai megváltója, prófétája. A Kossuth-kultusz a haladó idővel együtt nő s minél törpébbek és szolgálékübbek a mai politika vezetői, a Kossuth alakja annál hatalmasabban domborodik ki. A Kossuth neve eszmévé nőtt. Az eszme pedig győzni fog...*”⁴⁰ A kormánypárti napilap névtelen vezércikke tüske azok felé, akik – szerinte, a lojalitás már-már elengedhetetlen gesztusával – a pártpolitika keretébe vonszolnák, a nemzet és uralkodója közé állítanak az évfordulót. Ám ez a szerző is elismeri: „*Valóságos Megváltó szerepet szánt a gondviselés ennek a tüneményszerű alaknak...*”, és felidézte 1848–49 debreceni hónapjait, amikor „*a nép rajongásig szerette, ünnepelte Kossuthot*”. Anakronisztikusnak bélyegezte ugyan Kossuthnak a kiegyezés szellemiségét ellenző magatartását, de rögtön hozzáfűzte: „*s ha mégis nagyságát ez nem képes lerontani, ez csak amelleti bizonyít, hogy a nagy időknek igazán nagy alakja volt s bámulatosan nagyszerű történelmi alakját az egész nemzet általános kegyelettel övezi körül s a nagy aggastyán feledhetlen érdemeit a dicső múlt legfényesebb emlékeként őrizzük*”.⁴¹ Kossuth életét és munkásságát ismertette Szántó Sámuel (1857–1933) tanár a Kereskedelmi

³⁷ A Debreceni Református Kollégium nagy múltú könyvtárának 19. század végi állapotáról: FEKETE Csaba–G. SZABÓ Botond: *A Kollégium nagykönyvtára*. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Budapest, 1988. 44–45.

³⁸ *Kossuth ünnepeltetése*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 14. 2–3.; *Kossuth ünnepély Debrecenben*. In: Debreczen, 24. (1892). szept. 14. 2.; *A Kossuth-ünnep költségei*. In: Debreczen, 24. (1892). szept. 14. 3. – Később kiderült, hogy a feliratot Zellinger Ede ingyen festette (a nevét is ekkor közölték a lapok); *A Kossuth-zászló...* In: Debreczen, 24. (1892). okt. 3. 3., *A Kossuth-zászló*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). okt. 3. 3.

³⁹ *A Kossuth-ünnepélyt...* In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 16. 4. – A gépi vontatású közúti vasút Debrecenben 1884. okt. 2-án indult meg; SZABÓ Dezső: *A debreceni közúti vasút száz éve. 1884–1984*. Debrecen, 1984. 12.

⁴⁰ K. B. [Kósa Barna]: *A Kossuth-tagadók*. In: Debreczen, 24. (1892). szept. 15. 1–2.

⁴¹ *Kossuth*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 17. 1.

Akadémia növendékeinek szeptember 16-án délután rendezett házi ünnepségén; az előadás tartalma azonban nem ismert.⁴²

Szombaton, szeptember 17-én, vagyis a tervezett ünnepség előtti napon a Függetlenségi és 48-as Párt közlönye, a *Debreczen* címoldala nemzeti színű kerettel jelent meg. A debreceni Kossuth-kultusz ápolásában korábban és később is tetemes részt vállaló felelős szerkesztő, Kósa Barna újabb „elvi” vezércikkkel jelentkezett. Hódolattal emlegette Kossuth kivételes személyiségét, aki kilencven éve dacára „megőrizte teljes testi és lelki rugékonyságát”, akinek a gondviselés azért adott „ilyen hosszú életet, hogy megérhesse eszméi diadalát”. Elsősorban a nemzeti függetlenség eszméjéről van szó, ezért szenvedett üldöztetést és börtönt, ezért buzdította ékesszólásával a magyarságot, ezért vált férfikora delén a nemzet vezérévé. A publicista is kiemelte: Kossuth „*debreceni működése alatt fejtett ki legnagyobb lelkiert s legtöbb munkásságot.*” Aztán bujdosnia kellett, de ébren tartotta a szabadság gondolatát, és elvonultságában sem nézi tétlenül, mi történik itthon.⁴³ Szinte erre rímel az újság tárcarovatában megjelent vers, Illyés Bálint (1835–1910) református lelkész, függetlenségi programmal kisújszállási országgyűlési képviselő *Kossuth kilencvenedik születésnapján* című hosszabb ódája. A kiemelkedő történelmi alakot, a nagy alkotót énekelte meg, és a nemzet szomorú és dicsőséges sorsát, az ehhez hasonló sorokban: „*Nagy hontalan!... s mégis egy honnak öre... / Nagy száműzött!... s mégis egy nemzet atyja.*”⁴⁴

Ugyanekkor a rendezőbizottság a két hírlapban előredatálva (szeptember 18-ra) közzétette a város nevében Kossuthhoz címzett üdvözlét szövegét, amelyet Bakonyi Samu írt, és amelyet még szeptember 13-án hagytak jóvá.⁴⁵ Kissé patetikus, voltaképpen csak közhelyekből álló, a konkrétumokat tudatosan kerülő, bár kétségkívül szépen formált fogalmazvány. Így indít, híven tükrözve a szervezők valóban nemes szándékait: „*Szeretett nagy hazánkfia! Magyarország minden hű fia egy érzésben egyesül, pártok viszályán, osztályok érdekén, felekezeti különbségeken túlemelkedik: úgy ünnepli annak a napnak 90-ik évfordulóját, melyen hazájának örök dicsősége született. Nem lehet, nincs ma különbség közöttünk, mikor neked hódolunk, ki egyenlővé tettél mindnyájunkat.*” Az isteni gondviselés küldöttét látja Kossuthban, aki a legtöbbet tette a közszabadság kivívásáért, aki élete példájával is megmutatta a világnak az ezerestendő magyar nemzet erejét, aki az új évezredben is a siker reményét sugallja, akinek nagysága a kicsinyeket is felmagasztalja. A befejezés szintén frappáns, vagyis kellően lokális és gondolatilag általánosságokban mozgó: „*Sehonnan sem száll hívebb üdvözlét feléd, mint a mi szívünkéből, Debrecenből, a magyarság szívéből. Szavakat mi hiába keresnénk a keblünket elfogó érzelmek tolmácsolására, lelkünket kellene látnod, hogy*

⁴² *Kossuth ünnep a kereskedelmi akadémián.* In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 17. 5.

⁴³ K. B. [Kósa Barna]: *Kilencven év.* In: Debreczen, 24. (1892). szept. 17. 1.

⁴⁴ ILLYÉS Bálint: *Kossuth kilencvenedik születésnapján.* In: Debreczen, 24. (1892). szept. 17. 1.

⁴⁵ *Az iromány szerzőjéről. Kossuth ünnepély Debreczenben.* In: Debreczen, 24. (1892). szept. 14. 2.

lásd, mit érezünk a te születésed kilencven éves forduló napján. Öröm és hála, remény és imádság fogja ma egybe lelkeinket, föllebben előttünk a jövő kárpitja, neved beragyogja Magyarország örök életét. A te példáddal diadalmaskodunk az idő hatalmán, és fiúróld fiúra száll majd a szent örökség, az isteni bizonyosság, hogy az a nemzet, amelynek te éltél, meg nem halhat! Legyen előtted kedves Debrecen népének üdvözlöte!” A Kossuth-ünnep rendezőbizottsága nevében a levelet a három vezető, Vértesi Arnold, Márk Endre és Bakonyi Samu írta alá.⁴⁶

Már szombaton megkezdődött a főtér és a főutca, valamint a belváros díszítése és fellobogózása, sőt a szerény külvárosi házakra is kikerültek az apró nemzeti zászlók. A városházán⁴⁷ is felhúzták a trikolórt. Csak a vármegye-háza és az állami hivatalok „szégyenkeztek” (az ellenzéki újság gunyoros megjegyzése) lobogódísz nélkül.⁴⁸ Papp Albert fényképész olyan zászlót tűzött ki, amelyre Kovács János (1852–1924), az átlagos képességű debreceni festőművész festett egy „jól talált” Kossuth-portrét, és alatta ez a felirat állt: „*Megveri az élő Isten – aki téged megtagad!*”⁴⁹ Vasárnap reggel a *Debreczeni Híradó* címlapján a székelyudvarhelyi főreáliskolai tanár, Vajda Emil (1858–1916) cikket hozta. Ennek a szokásos áradozáson túllépő mondanivalója volt, Kossuth emberi vonásait próbálta megrajzolni: a természetéből fakadó magányérzést, a zajos társaságok tudatos kerülését, a családban vigaszt, megnyugvást kereső közéleti férfit, a száműzetés kényszerű visszavonultságát enyhítő munkavágyat, az irigyek, a hálátlanok, az ő dicsőségének verőfényében sütkérezők által kiváltott csalódottságot, személyének és szavainak varázserejét.⁵⁰

⁴⁶ Debrecen üdvözlő felirata *Kossuth Lajoshoz*. In: Debrecen, 24. (1892). szept. 17. 1.; *Felirat Kossuthhoz*. In: Debreceni Ellenőr, 19. (1892). szept. 17. 2.

⁴⁷ A klasszicista városházát 1843-ban adták át. A közigazgatási feladatok ellátását szolgáló helyiségek mellett boltok, csapszék, sütő és főzőház is voltak benne. Az emeleten egy lakosztály alakítottak ki a magas rangú vendégek számára. Építéséről: ZOLTAI Lajos: *A debreceni városháza négyszázéves története*. Debrecen, 1931. 17. Az első emeleti lakosztályról: KÓNYA József: *Kossuth és Debrecen*. In: A szabadságharc fővárosa. Debrecen, 1849. január–május. Szerk. Szabó István. Debrecen, 1948. 474.

⁴⁸ *Kossuth-ünnep Debrecenben*. In: Debrecen, 24. (1892). szept. 19. 1.

⁴⁹ *Városunk díszítése...* In: Debrecen, 24. (1892). szept. 17. 3.; *A Kossuth-ünnepély...* In: Debreceni Ellenőr, 19. (1892). szept. 17. 4. (innen az idézett két szó) – Az idézet bibliai eredetűnek látszik, de ilyen részlet nincs a református fordításban; feltehetően a festő vagy a fényképész írta át, netán a közbeszédben hasonlatos formulához közelít. Leginkább az Apostolok cselekedetei 23. része 3. versére emlékeztet, ahol Pál apostol mondja Ananiás főpapnak: „*Megver az Isten téged [...] törvénytelenesen cselekedve parancsolod, hogy engem verjenek?*”; *Szent Biblia azaz Istennek Ó és Újtestamentumában foglaltatott egész Szent Írás*. Ford. Károlyi Gáspár. Bp., 1959. Új testamentom. 150. A második fele Jeremiás könyvének (5. rész 12. vers) utánérzése lehet: „*Megtagadták az Urat, és azt mondták: Nincsen ő, és nem jöhet reánk veszedelem...*”; uo. Ótestamentom. 463.

⁵⁰ VAJDA Emil: *Kossuth mint ember*. In: Debreceni Híradó, 9. (1892). szept. 18. 1. – Döntően a szerző az évben Budapesten megjelent Kossuth Lajos élet- és jellemrajza című kötetéből, annak utolsó fejezetéből (Kossuth mint ember, szónok és államférfi) vették át.

A vasárnapi ünnepély

A rendkívül alapos, körültekintő és egészséges kompromisszumokat eredményező előkészítés után simán lepergett az izgatottan várt nap. A szeptember 18-án, vasárnap megtartott ünnepély megmozgatta a cívisváros apraját-nagyját. A kormánypárti *Debreczeni Ellenőr* elégedetten nyugtázta: „*Debrecen városa minden tekintetben méltóan önmagához s méltóan Kossuth nagy nevéhez ülte meg Kossuth születése kilencvenedik évfordulóját*”. Megnyugodva állapította meg: „*A rendezett ünnepségen ott volt pártkülönbség nélkül az egész város*”. Közleménye szerint nem a mai magyar állam törvényes rendjét támadó politikai vezérnek, hanem a század, a magyar história egyik legnagyobb alakjának, „*ezer éves történetünk legfelségesebb korszaka megalkotójának*”, a magyar faji erények élő jelképének adóztak hódolatuk dús jeleivel. Fellélegző szerzője kissé büszkélkedett is: a debreceniek talán minden magyar várost felülmúltak szeretetük kifejezésével. „*Ünnepnap volt a tegnapi nap – lobogók a házakon, nemzeti szín kokárdák a melleken, a szeretetteljes hála és hazafias lelkesedés lángja dobogott a szívekben*.”⁵¹ A függetlenségi *Debreczen* magasztos ünnepnek nevezte a rendezvényt. Munkatársa nem győzött lelkesedni: „*A lelkesedés – mint a villanyáram – átjárt mindenkit s városunk utcáin ezerek ajkáról mennydörgő éljenzés hirdette, hogy nagy Kossuthot ünnepli, nagy Kossuthot üdvözli nagy Debrecen! [...] A Kossuth nevének varázsa alatt egy napra kibékölték a politikai ellenfelek s igen sokan, kik máskor egy vagy más tekintetből elnyomták keblök legszentebb érzelmeit: most – kitörő lelkesedés által elragadtatva – szabad folyást engedtek hazafias érzelmeik nyilvánulásának*”. Tehát a debreceni nép állítólagos közönye, lanyhasága ezúttal nem volt észlelhető, a nép őszintén örvendezett. A vetélytárs újsághoz hasonlóan állapította meg: „*Tegnap Debrecen méltó volt önmagához*. Valóban a magyarság szíve dobbant itt meg s e szívdobogásban egy nemzet érzelme, forró hazaszeretete nyilvánult!” Jóleső érzéssel tette hozzá: „*Ilyennek szeretnők mi látni mindig Debrecen! Ilyen nagynak, ilyen lelkesnek, ilyen dicsőnek!*”⁵² A valóban nagyszerűen sikerült rendezvényen jelen volt valamennyi párt és felekezet, negyvennégy egyesület, de a hivatalos város, a főispán és a polgármester, meg „*a többi méltóságos és nagyságos úr*” tüntetően távolmaradt. Az ellenzéki lap szerint azért, nehogy Bécsből megróják őket. Éles gúnnyal meg is jegyezte: „*hol és mik lennének most önök, ha Kossuth Magyarország szabadságát ki nem vívja? Hajdúvármegye élén állana egy Comitatsvorstand, Debrecen élén egy csaszlaui Bürgermeister...*”⁵³

⁵¹ *Kossuth-ünnep Debreczenben*. In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). szept. 19. 1–2.

⁵² *Kossuth-ünnep Debreczenben*. In: *Debreczen*, 24. (1892). szept. 19. 1.

⁵³ *Uo.*, 1. – Hajdú vármegye 1876. szept. 4-én alakult meg az 1876. évi XXXIII. törvénycikk alapján, Debrecen székhellyel. Comitatsvorstand, helyesen: Komitatsvorstand = megyefőnök, Bürgermeister = polgármester; a csaszlaui jelző alighanem arra utal, hogy a neoabszolutizmus idején kinevezett hivatalnokok között sok volt a cseh és más szláv származású. – Egy bécsi lap közleménye nyomán a Debreczen szept. 26-i vezércikkében igazolva látta ezt a feltételezést: *Szapáry és Kossuth*. In: *Debreczen*, 24. (1892). szept. 26. 1. Szapáry Gyula gróf (1832–1905) volt akkor (1890. márc. 13. – 1892. nov. 17.) a miniszterelnök és a debreceni lap szerint a Kossuth iránti gyűlölet vezérelte, ezzel is bizonyítani akarván a trón iránti lojalitását.

Magától értetődően másnap mindkét napilap részletesen beszámolt a történekről, talán az alkalmi kibékülés jegyében még a tudósítások címét is azonosan adták meg.⁵⁴ Ezek alapján kora reggeltől késő estig meglehetősen pontosan rekonstruálhatók az egyes mozzanatok. Reggel hat órakor a főtéren (a Nagytemplom⁵⁵ előtt) mozsárágyúk durrantak, majd az önkéntes tűzoltók zenekara⁵⁶ végigjárta az utcákat, miközben a *Kossuth-nótát* és a *Rákóczi-indulót*⁵⁷ játszotta. Kellemes meglepetésként hatott, mert nem volt az előzetesen jóváhagyott programba iktatva (ezért is voltak kevesen a hívek) a református templomok reggeli istentisztelete. A lelkészek – feltehetően előre egyeztetve – hazafias szellemű prédikációkat tartottak, imáikban Kossuthra kértek áldást. A Nagytemplomban az öregedő, tekintélyes Némethy Lajos (1826–1902), a Kistemplomban a bihari országgyűlési képviselőként is jeleskedő Kiss Albert (1838–1908), az új (akkor még Cegléd utcai) templomban az ígéretes pálya előtt álló fiatal Dicsőfi József (1859–1920), az ispotályiban a költőként, elbeszélőként, ismeretterjesztő és egyházi íróként is híres Könyves Tóth Kálmán (1837–1924) beszélt.⁵⁸ Sajnálatos módon egyiknek a szövege sem maradt fenn. Csupán az ispotályi alkalmi és igencsak találó szentigét ismerjük, a *Debreczen* nyomán; ez a 91. zsoltár 16. verse: „*Hosszú napokkal betöltöttem őt és megmutatom néki az én szabadításomat!*”⁵⁹ Feltűnő, mert az egykori kormányzó evangélikus hitet vallott, hogy a Miklós utcai evangélikus templomban nem volt szertartás.⁶⁰

⁵⁴ *Kossuth-ünnep Debreczenben*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 19. 1–2.; *Kossuth-ünnep Debreczenben*. In: Debreczen, 24. (1892). szept. 19. 1.

⁵⁵ A cívisváros főterének központi és legnagyobb egyházi objektuma, és mivel 1849. ápr. 14-én a magyar nemzetgyűlés itt mondta ki a Habsburg-ház trónfosztását, attól fogva a nemzeti emlékezet egyik jelképe.

⁵⁶ Hivatalos nevén a Debreceni Önkéntes Tűzoltó Egylet 1877. okt. 21-én alakult meg; PUBLIG Ernő, ifj.: *A Debreczeni Önkéntes Tűzoltó Testület története. 1877. október 21. – 1902 október 21.* Debreczen, 1902. 21. – Ennek zenekara 1878. júl. 17-én szerveződött (1900-ban felbomlott); uo. 113–114.

⁵⁷ A Kossuth-nóta így kezdődik: „*Kossuth Lajos azt izente*”, szerzője állítólag a később debreceni Balkányi Szabó Lajos (1823–1889) dalszövegíró; vö. SZABOLCSI Bence–TÓTH Aladár: *Zenei lexikon. 2. köt.* Bp., 1962. 371. – A Rákóczi-induló a 18. században keletkezett Rákóczi-nótából alakult ki, szerzője ismeretlen; az 1840-es évektől vált a hazai hangversenyek és a nemzeti ünnepek elmaradhatatlan számává. Sokáig hegedű- és zongoraművészek szólóban játszották, majd zenekari darab lett, később kórusok is énekelték. *Uo.*, 3. köt. 180–182.

⁵⁸ A Kistemplom 1720–1726 között épült; ZOLTAI Lajos: *A debreceni Kistemplom története*. In: Debreceni Képes Kalendárium, 1929. 68. A Cegléd (majd Kossuth) utcai templomot (közkeletű nevén, mivel vörös téglából készült, a Verestemplomot) 1888-ban avatták; VÁRADY József: *Tiszántúli református templomok. I.* Sajószentpéter, 1991. 107. A külvárosi részen lévő Ispotály (vagyis menhely, szegényház és kóroda) templomát 1704-ben emelték; HERPAY Gábor: *A debreczeni ref. Ispotály története. 1529–1929.* Debreczen, 1929. 29.

⁵⁹ *Kossuth-ünnep Debreczenben*. In: Debreczen, 24. (1892). szept. 19. 1. – A szóban forgó zsoltár-idézet a Károli Gáspár-féle fordításnak a prédikációhoz legközelebb eső 1873-as kiadásában: „*Hosszú élettel betöltöttem őtet, és megmutatom néki az én szabadításomat.*”; *Szent Biblia azaz: Istennek ő és új testamentumában foglaltatott egész Szent Írás.* Budapest, 1873. 617.

⁶⁰ A Miklós utcai kis evangélikus templomot 1889-ben szentelték fel; HORVAY Róbert: *Debrecen evangélikusai.* Debreczen, 1939. 19.

Délután három órakor a település központi helyén emelt és tényleg centrumként funkcionáló városháza udvarán gyülekeztek a különféle egyesületek, a dalárdák (zászlóik alatt), az iskolák és a kereskedők delegáltjai. A szintén legendás épület (hiszen 1849-ben Kossuth itt lakott, itt volt a kormányelnöki és a kormányzói hivatala) előtti tér hamar megtelt a tömeggel, még a kocsiközlekedés is elakadt. Négy órakor innen indult a felvonulás négysoros oszlopban a Nagyerdőre: legalább hatezer ember, de az utcán sorfalat állókkal együtt a kormánypárti tudósító 20-25, a másik 30-35 ezerre becsülte a jelenlévők számát.⁶¹ Ami azt jelenti, hogy Debrecen akkori népességének több mint egyharmada, vagy akár több mint fele, közel kétharmada ott tolongott az utcákon, és bizony tényleg magas arány.⁶² Elöl a város festett címerét⁶³ vitték. Utána az Önkéntes Tűzoltó Egylet és zenekara haladt, őket követte a tizenhárom egyenruhás őreghonvéd,⁶⁴ majd az ünnepi, selyemből, arany rojtokkal, arany betűkkel készített Kossuth-zászló alatt a rendezőbizottság. Aztán a következő egyletek (amelyiknek volt, lobogóval): Csokonai Kör, Debreceni Városi Dalegylet, főiskolai énekkar,⁶⁵ Kereskedő Ifjak Egylete és Dalköre,⁶⁶ Tornaegylet, Munkás Dalegylet,⁶⁷ a főiskola akadémiai, gimnáziumi és tanítóképezdei tanárkarok,⁶⁸ a főiskolai

⁶¹ A kormánypárti tudósító szerint a helyi vasúton több mint hatezer, a nagyerdei délutáni és esti ünnepekre mintegy tízezer jegy kelt el. *A Kossuth-ünnep számokban*. In: Debreceni Ellenőr, 19. (1892). szept. 19. 4–5.

⁶² Az 1890. évi népszámlás adatai szerint a város lakossága 56 940 fő volt; Kovács Zoltán: *Népesedési viszonyok*. In: Debrecen története, 3. 1849–1918. Debrecen, 1997. 46.

⁶³ A város címerképét és annak leírását a szabad királyi városi kiváltság elnyeréséről rendelkező királyi oklevél tartalmazza: *Szabad Királyi Város Debrecen 1693*. Debrecen, 1993. 45–46.; ismertetése: NYAKAS Miklós: *Hajdú-Bihar megye címerei*. Hajdúböszörmény, 1991. 12.

⁶⁴ A Debreceni Honvédegylet az 1867-es koronázás alkalmával az aradi tizenhárom vértanú emlékére ugyanennyi honvédet öltöztetett fel az eredeti mundérba és oldalfegyverrel, majd ezután ez a csoport (természetesen változó személyi összetételben) rendszeresen jelent volt a helyi és időnként az országos nemzeti ünnepeken; MAKUCH Bertalan: *A Debreceni Honvédegylet története*. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XXV. Debrecen, 1998. 231.

⁶⁵ A Kántus 1739-ben alakult és máig működik; BARCZA Józsefné: *A diáktársaságok és diákegyesületek*. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Budapest, 1988. 700., a 19. század végi tevékenységéről: uo. 765. – A Kossuth-ünnepélyre a Református Kollégium főiskolai hallgatóival együtt vonultak fel.

⁶⁶ A Debreceni Kereskedő Ifjak Önképző Egylete és vele egy időben a Debreceni Kereskedő Ifjak Dalköre 1886-ban alakult; URINÉ 2002, 51. A társulat dalköréről: STRAKY 1975, 220., 232.

⁶⁷ 1890-ben a munkaadók támogatásával létesült dalárda; MAJOR Zoltán László: *Adalékok a munkásművelődés előzményeihez és kezdeteihez Debrecenben a dualizmus első szakaszában. 1867–1890*. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XIV. 1987. 93.

⁶⁸ A Debreceni Református Kollégiumon belül a bécsi kormányzat utasítására 1853-ban szervezték meg a főgimnáziumot, az önálló jogakadémiai és teológiai tagozatot, a tanítóképezdében 1856-ban indult az oktatás; CSOHÁNY 1988, 206., 209., 227.

ifjúság,⁶⁹ Kaszinó Egylet,⁷⁰ EMKE debreceni fiókegylete,⁷¹ ács- és kőművesifjúság, Csizmadia Ifjak Egylete,⁷² a református és az ágostai evangélikus elemi iskola tanítói,⁷³ Függetlenségi Kör, Gazdasági Egyesület,⁷⁴ Honvédegylet,⁷⁵ Iparos Kör,⁷⁶ Iparos Ifjúság Önképző Egylete,⁷⁷ Jogász és Tisztviselői Kör,⁷⁸ Jótékony Nőegylet,⁷⁹ izraelita elemi iskolák tanítótestülete,⁸⁰ Zion Betegsegélyző Egylet,⁸¹ Kereskedelmi Akadémia tanárai és tanulói, Kereskedő Társulat,⁸² Lövész Egylet,⁸³ Nyomdászok Egylete,⁸⁴

⁶⁹ A Református Kollégium jogakadémiai és teológiai tagozatának hallgatói körében ekkortájt tíz egyesület és társulat működött, a tanítóképző diákjainak is volt önképzőköre; BARCZÁNÉ 1988, 698.

⁷⁰ A Debreceni Casino 1833-ban, a Debreceni Polgári Casino 1841-ben alakult, 1848-ban egyesültek Polgári Casino néven, a köznyelv Kaszinóként emlegette; GODA Éva: *A reformkori Debreceni Casino története. 1833–1945. Társadalmi élet és művelődés*. Debrecen, 2011. 45., 67., 90.; vö. URINÉ 2002, 58.

⁷¹ Az 1885-ben alakult Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület Debreceni és Hajdúvármegyei fiókválasztmánya 1890. jan. 19-én jött létre; SÁNDOR József: *Visszapillantás az E.M.K.E. alakulása és fejlődése történetére*. Kolozsvár, 1895. 27.

⁷² Sem az ács- és kőművesifjak (lehet, hogy egy, de az is, hogy két szerveződés volt), sem a Csizmadia Ifjak Egyletéről nincsenek közelebbi információink.

⁷³ Ekkoriban a református egyház hat fiú- és tizennégy leányiskolát működtetett a városban, ezek tanítói külön testületben tömörültek; MERVÓNÉ 1975, 44. – A debreceni evangélikusok 1886-ban szervezték meg elemi iskolájukat; uo. 43.

⁷⁴ A Debreceni Gazdasági Egyesület 1867. jún. 11-én alakult a mezőgazdaság előmozdítására; URINÉ 2002, 57.

⁷⁵ Az 1848–49-es szabadságharcban részt vett katonatiszteteket és katonákat tömörítő Debreceni Honvédegylet 1867-ben alakult; MAKUCH 1998, 231–240.

⁷⁶ A Debreceni Iparoskör 1883-ban alakult az önálló iparosok és az iparügyek érdekeinek szolgálatára; URINÉ 2002, 48.

⁷⁷ A Debreceni Iparos Ifjúság Önképző Egylete 1874-ben szerveződött; URINÉ 2002, 22–23.; KIRÁLY Ferenc: *Ipar, kereskedelem, forgalom és közlekedés*. In: Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása. Szerk. Zelizy Dániel. Debrecen, 1882. 710.

⁷⁸ A Debreceni Jogász és Tisztviselő Kör 1889-ben jött létre; URINÉ 2002, 66.

⁷⁹ A Debreceni Jótékony Nőegylet 1869. ápr. 30-án alakult meg; URINÉ 2002, 7.

⁸⁰ A városban 1886-tól működött izraelita fiú- és leányiskola; *A debreczeni izr. elemi iskoláinak vázlatos története. 1886–1896*. In: *A debreceni izr. hitközs. négyosztályú fiú- és hat osztályú leányisk.-nak ért. Az 1895–96. tanévről*. 1896. 3–9.

⁸¹ A helyi izraeliták körében 1891-ben szerveződött meg a Zion Debreceni Betegsegélyző Egyesület; URINÉ 2002, 78.

⁸² Nemes Kalmár Táraság néven alakult 1715-ben; NAGY József: *A Debreceni Kereskedő-Társulatról*. In: Debreceni Képes Kalendárium, 1916. 112–115., N. A. [NAGYBÁKAY Antal]: *A Debreceni Kereskedő Társulat*. In: Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város adattára. Debrecen, 1937. 316–317.

⁸³ A Debreceni Polgári Lövészegylet (Egyesület) az 1840-es években alakult, a céllövészet és a társadalmi élet fejlesztésére, URINÉ 2002, 27.

⁸⁴ A Debreceni Nyomdászok és Betűöntők Egylete 1881-ben jött létre, korábban, 1872-től a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Segélyző Egyesülete Debreceni Kerülete néven működött; KIRÁLY 1882, 710., URINÉ 2002, 121–122.

Orvos-Gyógyszerész Egylet,⁸⁵ Polgári Kör,⁸⁶ Pincér Egylet,⁸⁷ az Asztalos, a Szabó, a Szűcs és a Kalapos Társulat,⁸⁸ Zenede Egylet.⁸⁹ Hosszú kocsisor zárta be a menetet. Lovag Chilinszky György (1865–1936) fényképész egy nagy, nemzeti színű papír léggömböt bocsátott fel, amelyről „Éljen Kossuth Lajos” felirattal és Kossuth arcképével egy zászló csüggött. A ballon a Nagyerdő felé szállott, és a sétakerti⁹⁰ első nyaralónál ereszkedett le. Mint ahogy ígérte, a városi tanács az egész útvonalat felloccsoltatta, de a burkolat két oldalán gyalogló közönség sűrű porfelleget vert fel.

A Nagyerdő parkírozott részét rendőrök tartották elzárva, és oda a rendezőbizottság korábbi döntése értelmében csak tízkrajcáros belépti díjjal lehetett bejutni. Mindazonáltal több százan, esetleg ezernél is többen jegy nélkül tolultak be a helyszínre, a korcsolyázótérre.⁹¹ Amikor a felvonulás megérkezett, hat mozsárágyút sütöttek el. A nagy forgatagban és zajban alig lehetett hallani, látni az ünnepi számokat. Először a Kereskedő Ifjak Dalköre énekelt Huber Károly (1828–1885) volt zeneakadémiai tanár, európai rangú hegedűművész és zeneszerző *Nemzeti indulóját* (az ellenzéki lap szerint a cím: *Nemzeti zászló*).⁹² Majd a Tornaegylet diák tagjainak szertorna- és vívóbemutatóját láthatták; ezt Chappon Károly vezényelte. Jánossy Zoltán (1868–1942) teológus, főiskolai esküdt felügyelő⁹³ elszavalta *Kossuth Lajos* című, „emelkedett szellemű” alkalmi költeményét. Rác Károly népi- (vagyis cigány-) zenekara⁹⁴ és a négy dalárda (a Városi Dalegylet, a Kereskedő Ifjak Dalköre, a Munkás Dalegylet, a református főiskola Kántusa) előadásában a korszak reprezentatív magyar nemzeti zeneműve,

⁸⁵ A Debreceni Orvos-Gyógyszerész Egylet 1887-ben alakult; URINÉ 2002, 15.

⁸⁶ Az 1890-ben létrejött Debreceni Polgári Kör az akkori középosztály művelődési és társalgási előrehaladását kívánta segíteni; URINÉ 2002, 143.

⁸⁷ A Debreceni Pincérek Betegápoló és Segélyző Egylete 1876-ban szerveződött; URINÉ 2002, 144–145.

⁸⁸ A céhek felszámolása után létrejött ipartársulatok: az asztalosoké, a szűcsöké és a kalaposoké 1873-ban, a szabóké 1875-ben; KIRÁLY 1882, 709.

⁸⁹ Első közgyűlése 1861. dec. 29-én volt, a tanintézetben a tanítást 1863. nov. 3-án kezdték; vö. SZATMÁRI Endre: *A debreceni zeneoktatás története*. In: Debrecen zenei élete a századfordulótól napjainkig. Szerk. Breuer János. Debrecen, 1975. 8.

⁹⁰ A Nagyerdő felé vezető, 1815-ben kijelölt közsétány két oldalán a városvezetés telkeket alakított ki, amelyekre nyári lakok (azaz a tehetősebb polgárok számára nyaralók) épültek; később, 1844-től ez a Sétakert. Vö. SÁPI 1972, 64.

⁹¹ Debrecenben az első korcsolyapályát 1870-ben a Nagyerdőn létesítette a Csolnakázó, Korcsolyázó és Polgári Lövész Egylet; MURÁNYI János: *Debrecen lexikon*. Debrecen, [2006]. 155.; az egylet 1866-ban alakult, uo. 220. Mintegy tizennégyezer négyzetméternyi területet foglalt el. A Debreceni Híradó szerint a korcsolyázópályán húszezer ember volt; *A Kossuth név varázsa*. In: Debreceni Híradó, 9. (1892). szept. 25. 3.

⁹² A népszerű, a korabeli nemzeti ünnepeken gyakran énekelt férfikvartett címe a zenei lexikon szerint is *Nemzeti zászló*; SZABOLCSI-TÓTH 1962, 2. köt. 226.

⁹³ Később Jánosi néven lett református lelkész, keresett költő és ellenzéki, majd radikális polgári politikus (az 1918–19-es polgári forradalom idején pár hónapig belügyi államtitkár).

⁹⁴ Rác Károly a 19. század végének leghíresebb debreceni cigányprimása volt, zenekara az Aranybika Szállodában játszott és rendszeresen közreműködött a helyi ünnepségeken.

a *Rákóczi-induló* fejezte be az ünnepségnek ezt a részét. Közben beborult, sűrűn villámlott és mennydörgött, ezért többen hazamentek, nehogy megázzanak, sokan a fürdőházba⁹⁵ menekültek.

A kellemetlen közjáték után a rendezvény este hét órakor a Vigadóban folytatódott; ide az érdeklődők – mintegy másfél ezren – negyven krajcárért vásárolhattak belépőt. A feldíszített terem zsúfolásig megtelt, a terasz is tömve volt; szembeötlően magas számban jöttek el a hölgyek. Jelen volt Kiss Áron (1815–1908), a Tiszántúli Református Egyházkerület idős, ám életerős református püspöke, Kossuth nagy tisztelője is. Az emelvényen állott Kossuth Lajos olajjal festett, ám egyelőre eltakart arcképe. Először a már említett négy dalegylet Mácsai Sándor (1858–1924), az elismerten legjelesebb helyi karnagy vezényletével elénekelt a *Szózatot*.⁹⁶ Ezt követően a Csokonai Kör elnöke, Vértesi Arnold újságíró-szerkesztő díszbeszédét olvasta fel Komlóssy Arthur, a Kör alelnöke, ügyvéd, szerfelett agilis közéleti személyiség és igen jó felolvasó; ezt többször szakította félbe a dübörgő taps és a harsogó éljenzés. A végén a szerzőnek meg kellett jelennie az őt zajosan éltető közönség előtt. A Városi Dalegylettől Rieger György *Búcsúdálát* és a „Ne sírj, ne sírj Kossuth Lajos” refrénű dalt hallhatták.⁹⁷ Szabolcska Mihály (1861–1930), a Református Kollégium teológiai akadémiáján nemrég végzett papköltő *Kossuth ünnepén* című versét szavalta el. Majd a négy dalegylet ismét együtt énekelt a *Himnusz*t,⁹⁸ amelyet a jelenlévők felállva hallgattak végig. „Ezután egy felejthetetlen jelenet következett, amely valóságos lázba hozta az ünneplő közönséget. Az egyletek zászlóit az emelvényre állították, Rácz Károly zenekara rázendítette a Kossuth indulót, mialatt lehullott a lepel és előttünk állott Kossuth Lajos – [a tudósító szerint] – híven talált, pálmalevelekkel és virágokkal körülvett arcképe; mint szó esett róla, Kovács János alkotása egy karosszékekben ülve ábrázolta a legnagyobb élő magyart. A közönség éljenzett, tapsolt, ujjongott lelkesedésében” – írta

⁹⁵ Közvetlenül a Vigadó mellett álló nagyerdei fürdőház az előbbivel egy időben, 1826-ban épült; SÁPI 1972, 44.

⁹⁶ Az ekkor már szinte második nemzeti himnuszként tisztelték Vörösmarty Mihály (1800–1855) költeményét, amelyet Egressy Béni (1814–1851) kétszer zenésített meg, leginkább a későbbi, 1843-as változat terjedt el; LUKÁCSY Sándor: *A Hymnus és a Szózat*. In: *Literatura*, 8(1981). 403. A zeneműnek több feldolgozása ismert az önkényuralom és a dualizmus korából, így – mivel a debreceni újságok sem írtak erről – nem lehet pontosan tudni, a dalárdák melyik zenei változatot énekeltek. A feldolgozásokról lásd: SZABOLCSI-TÓTH 1962, 1. köt. 534.

⁹⁷ Rieger György kevésbé ismert 19. századi zeneszerző, leginkább férfikarra írt művei maradtak fenn. – A rendezőbizottság szept. 13-i ülésén elfogadott program szerint a Városi Dalegylet itteni második száma Lányi Ernő (1861–1923) zenetanár és színházi, székesegyházi karmester Tavasz elmúlt című szerzeménye, és valóban ennek a refrénje az idézett sor; *Kossuth ünnepeltetése*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 14. 3.

⁹⁸ A Kölcsey Ferenc (1790–1838) versére Erkel Ferenc (1810–1893) által 1844-ben írt dallam, amely gyorsan népszerűvé vált; LUKÁCSY 1981, 403. Az önkényuralom éveiben nemigen énekelhették, a kiegyezés után vált a nemzeti ünnepségek elmaradhatatlan darabjává.

a szabadelvű lap.⁹⁹ Az ellenzéki orgánus mintha itt folytatná: „*Valamennyi zászlót meghajtották a Kossuth arcképe előtt, a közönség tomboló lelkesedése olyan éljenzésben tört ki, hogy megreszketett tőle a Vigadó épülete. Úgy tetszett mindnyájunknak, mintha Kossuth megjelent volna köztünk. Szelleme köztünk is volt, az öntött belénk oly forró lelkesedést, melyet a toll képtelen híven visszatükrözni*”.¹⁰⁰ A zászlók folyton hajlongtak a kép alatt, és a Kossuth-nóta zengett legalább negyed óráig, „*s midőn Debrecen lakossága a népszabadság halhatatlan hőseinek ily lelkesedéssel hódolt: – [mutatott rá másnap a jócskán elfogult ellenzéki újság] – önmagát magasztalta föl általa*”.¹⁰¹ A kép talapzatára helyezték a rendezőség művészi kivitelű, remekbe kötött üdvözlő iratát, amelyet az egyesületek és a helyi lapok szerkesztősegei nevében kb. nyolcvan írtak alá. A szép album a cívisváros híres, művészi színvonalon dolgozó könyvkötőmesterének, Dávidházy Kálmánnak (1863–1939) a munkája. Első fedelén a zománczott debreceni címer, az első lapon Kossuth életéből merített események ügyes rajzolatai, a második lapon a nagy államférfi 1848–49-es és mostani arcképei (Kovács János alkotásai) voltak láthatók, a körzetdíszeket Kleinfeller Károly litográfus készítette.¹⁰² A zenekar eljátszotta, a közönség pedig vele énekelte a Kossuth-nótát: „*Kossuth Lajos azt üzenete...*”. Ráadásul, az egybegyűltek kívánságára a zenekar és a kórusok előadták Rákóczi kesergőjét (a Rákóczi-indulót).

A társas vacsoránál – ahogy előre tervezték – három pohárköszöntő hangzott el. Az első Vértesi Arnold, a rendezőbizottság elnöke szájából, aki Kossuthot mint a szabadság szószólóját, az 1848-as eszmék feledhetetlen harcosát méltatta. Lengyel Imre (1830 körül–1905), a nagy idők személyes tanúja az akkorihoz hasonló lelkesedést kívánt a mai nemzedéknek és éltette Kossuth Lajost. Akárcsak az utána szóló Bakonyi Samu lendületes szónoki köszöntője. Erre az alkalomra érkezett a városba Falussy Mihály (1820–1897), Nagykároly volt rendőrkapitánya, egykori 1848–49-es honvéd főhadnagy, aki *Kossuth Lajos*hoz című, igencsak közepes hazafias versét olvasta fel. Végül táncmulatság zárta a születésnap ünnepélyt, ahol az első négyesre a kormánypárti újság szerint 280 pár sorakozott fel (az ellenzéki orgánus becslése 150 pár).¹⁰³

Vasárnap még egy ünnepség volt a városban. Az állami főreáliskola tanárai és a tanulók gyakorlóköre közösen rendezték a volt kormányzó tiszteletére.

⁹⁹ *Kossuth-ünnep Debrecenben*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 19. 4.

¹⁰⁰ *Kossuth-ünnep Debrecenben*. In: Debreczen, 24. (1892). szept. 19. 2.

¹⁰¹ *Uo.*, 2.

¹⁰² Üdvözlő irat Kossuthhoz... In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 19. 5., Debreczen-Nagyvárad Értésítő, 51. (1892). szept. 25. 2.

¹⁰³ A két napilap mellett rövidebben beszámoltak a rendezvényről a hetilapok is: *A Kossuth név varázsa*. In: Debreczeni Híradó, 9. (1892). szept. 25. 3., *Kossuth-ünnep Debrecenben*. In: Debreczen-Nagyvárad Értésítő, 51. (1892). szept. 25. 1–2.; ez utóbbi kiemelte Márk Endre ügyvédet, „*ki egész nap fáradhatlan tevékenységgel buzgólkodott*”.

A megnyitót Kardos Albert (1861–1945) irodalomtanár, az országosan ismert irodalomtörténész mondta, majd két tanuló hazafias költeményeket szavalt, egy harmadik, Weinberger Menyhért pedig nagy vonásokban vázolta Kossuth életét. Végül az igazgató, Fazekas Sándor (1849–1922) méltatta a távoli hontalan érdemeit.¹⁰⁴ A *Debreczen* tanulságként – és jogosan – jegyezte meg: az állami fenntartásban működő reáliskola példája világosan bizonyítja, hogy az állami hivatalok (netán a vármegye is) ünnepeletheték volna, ha akarják, a modern magyar állam megte-remtőjét.¹⁰⁵ A Kereskedelmi Akadémia hallgatói, közelebbről az önképző kör tagjai hétfőn, szeptember 19-én már a második összejövetelt tartották. Az internátusban Csia Kálmán szintén arról beszélt (akárcsak előző nap a nagyerdei szónok), hogy a nagy száműzött munkásságának legfőbb eredménye a szabadság, testvériség, egyen-lőség hármas eszméjének érvényre jutása. Elhangzott Petőfi Sándor (1823–1849) *Nemzeti dala*. Majd Harsányi Sándor (1871–1951) önképzőköri elnök, segédtanár, református teológiai akadémiai hallgató megkoszorúzta az agg Kossuth arcképét, és pár mondatban analógiát állított fel a francia és a magyar forradalom között, egyúttal jelezte a két nemzet (vagy inkább ország) emlékezetének éles különbségét is: míg külföldön a tisztelet imádásig fokozódik, a magyar törvényhozó testület a század legnagyobb magyarját hontalanná tette. Stuller Béla másodéves felolvasta beszédét a turini remetéről, befejezésül az igazgató, Bayer Ferenc (1858–1912) pedagógiai célzattal elmélkedett a hazafiasságról és a honszeretetről, amely legszebb és legnemesebb kötelessége az embernek.¹⁰⁶ Szorosan kapcsolódott a születésnaphoz a Debreceni Első Takarékpénztár egyik tisztviselője, Kapros Gábor nemes gesztusa: az egykori 48-as honvéd kilencven szál nyíló rózsát küldött légmentesen nedves moha közé csomagolva Turinba.¹⁰⁷

A nagyerdei ünnepi szónoklat

Vértesi Arnold személye kiváló választás volt: a nagyerdei ünneepségen elmondta, el tudta mondani mindazt, amit a cívisváros hangadó személyiségei – köztük a cívisgazdák, a jó módú kereskedők, az ügyvédek, a lapok munkatársai, a református lelkészek, a tanárok és leginkább a hajdani honvédtisztek –, valamint az ún. köznép (a kiskereskedők, a kisiparosok, az öreg honvédek, no meg a rajongó diákok) gondoltak

¹⁰⁴ *Kossuth-ünnep a főreáliskolában*. In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). szept. 19. 4.

¹⁰⁵ *Kossuth és az állami hivatalok*. In: *Debreczen*, 24. (1892). szept. 20. 3. A tudósítás a szereplők nevét nem említette.

¹⁰⁶ *Kossuth ünnepély az internátusban*. In: *Debreczen*, 24. (1892). szept. 22. 3.

¹⁰⁷ *Mi történt nálunk a múlt héten? Kilencven rózsa Kossuthnak*. In: *Debreczen-Nagyvárad* Értésítő, 51. (1892). szept. 25. 2.; *Rövid hírek*. In: *Debreczeni Híradó*, 9. (1892). szept. 25. 3. – Az ország első vidéki takarékpénztárát 1846-ban alapították; Szűts Mihály: *A Debreceni Első Takarékpénztár ötvenéves története. 1846–1896*. Debrecen, 1896. 24.

az ünnepeltről, a tizenkilencedik századi magyar történelem egyik legjelentősebb alakjáról, a hazai polgári átalakulás egyik legserényebb munkásáról, a világszabadság apostoláról. Képzett, tapasztalt literátor értelmiségiként megtalálta az egyensúlyt a Kossuthtól elválaszthatatlan függetlenségi gondolat és a Habsburg-uralkodó iránti, ekkor már a közjogi ellenzékiek körében is általános lojalitás között. Retorikai igényessége (például felütései, mesterien alkalmazott ismétlései, közérthető szóhasználat) és tartalmi értékei folytán az ország bármely pontján (a fővárosban is) elhangozhatott volna. A Nagyerdőn a debreceniek tapsoltak neki.

Megbízatásához híven Vértesi Arnold a rendezvény vezérgondolatából indult ki: *„Büszkén valljuk őt a magunkénak egyaránt mindnyájan, tartozzunk bármely politika zászlaja alá. Sem a véleménynek különbsége, sem a távol idegen föld, ahol él, nem választhatja őt el szíveinktől.”* Hangsúlyozta: hálát és kegyeletet érzünk a nagy aggastyán iránt, és ezt az érzést a pártok küzdelme nem tompíthatja. Miként Széchenyi István (1791–1860) halálakor egységes volt a nemzeti gyász, Kossuth Lajos kilencvenedik születésnapján is együtt áldjuk a gondviselést, amiért őt nekünk adta. Történetfilozófiai síkon utalt a nagy emberek szükségességére, a bátorság, a bölcs óvatosság erényére, az európai forradalmak hatására; konkrét hazai példaként említette a reformmozgalmat, személy szerint ismét Széchenyi, aztán Wesselényi Miklós (1796–1850), Deák Ferenc (1803–1876) és persze Kossuth munkásságát. E háttérbe ágyazva áttekintette a jeles politikus fényesen ívelő életpályáját a zempléni ifjúságától kezdve. Beszélt tündöklő tehetségéről, hűségéről szabadelvű nézeteihez, és arról, hogy ellenállt a hatalom üldözéseinek, az anyagi előnyök csábításainak, és megvesztegetetlen maradt hosszú életén át. Kora liberális eszméinek, nemzete törekvéseinek ő adott hangot, formát, *„ajkán az egész magyar nemzet szólalt meg”*. Megemlítette Kossuth rendkívüli történelmi érdemeit a reformkor és a forradalom, majd a szabadságharc idején, az ország jogainak helyreállításában, alkotmányának újraalakulásában, a polgári vívmányok megteremtésében, a nemzet önvédelmi harcában. Kései utódjaként kiemelte a Pesti Hírlap élén végzett korszakos szerkesztői és publicisztikai munkásságát: vezércikkeit *„amerre csak olvasták, lánggra gyúltak a szívek s mindegyre magasabb hullámokat vert a reform-mozgalom...”*. Koros hallgatói között még jó néhányan voltak, akik emlékeztek Kossuth híres, tömegeket mozgató, egy ideig a debreceniek előtt is csillogtatott ékesszólására. Különösen jelentősnek tartotta a politikus szerepét a békés polgári fordulatban, főként a jobbágyság felszabadításában. *„Ha a márciusi napok lelkesedése alatt a Kossuth által vezetett országgyűlés [...] be nem fogadja az alkotmány sáncaiba az egész népet s azáltal föl nem tüzeli hazája védelmére, egy percig sem lettünk volna képesek ellent állni az idegen támadásnak, s szabadságharcunk, melyet megbámult a világ, csúfos kudarccal végződött volna már kezdetén.”* Az övé a fő érdem, hogy *„a lelkesedés szent tüzében egy pillanat alatt elhamvadt a régi kiváltságos Magyarország, hogy egy új, erős, megifjodott Magyarország lépjen helyébe, melynek minden szülötte egyenlő jogokkal bíró polgára e hazának”*. S itt is

megpendítette a kormánypártiak kedvenc ideáját: a fegyveres harcot követő gyászos napok után „a nemzet kibékült fejedelmével s huszonöt év óta a legalkotmányosabb királyt tisztelettel benne, kinek áldást kíván fölszentelt fejére minden magyar ember. *De e hódoló tiszteletet*¹⁰⁸ minden magyar össze tudja egyeztetni a nemzeti hagyományok iránti kegyelettel, s a nagy férfiak iránt tartozó hálával”. S tudatos célzatossággal, részben az ellenzéknek, részben a Kossuth történelmi nagyságát elutasítóknak címezve hozzáfűzte: „Elsüllyedt az a nemzet, mely nem ismeri a hálát, s nincs annak jövője!” Szerinte Kossuth – aki immár egyedül él a nagy napok hősei közül¹⁰⁹ – olyan nagy férfi, akinek „érdemeit megőrzi a történet évlapjai örök időre. Azokat a mi elismerésünk nem teszi nagyobbakká, a kicsinylés nem szállíthatja le. Az ő nagy, históriai alakján nem változtathat a kortársak nézete, fölülemelkedik az minden pártpolitikán. Nekünk nincs mit hozzá adnunk az ő dicsőségéhez. S midőn ma, kilencvenedik születésnapján üdvözöljük a szabadság agg bajnokát, csak szívünk sugallatát követjük! Szentül hiszem, hogy amit a mi szívünk sugall, milliók szíve sugallja azt ma e hazában. Milliók fohásza emelkedik ma az éghez Kossuth Lajos hosszú életéért. Szálljon áldás ősz fejére s lássa meg azt, ami egész életének vágya volt: lássa virulni szeretett nemzetét!!!”¹¹⁰

Akárcsak ezt a díszbeszédet, Szabolcska Mihály költeményét is mindkét helybeli napilap közölte. A fiatal költő a hajdani nemesi névnapi köszöntők modorában tett hitet a hontalanná vált volt népezér mellett, és ismételte az ekkortájt gyakran papírra vetett jóslatot. „Míg magyar él, míg magyar lesz / A világon: / Kossuth neve mindörökké / Fent tündököl, fent világol!”¹¹¹ Több mint száz esztendő távlatából jelentősebb irodalmi alkotásnak minősíthető Jánossy Zoltán teológushallgatónak az ünnepség első szakaszában elszavalt verse. A sejtetett történelmi analógiák, a biblikus toposzok, a református lelkészek körében még mindig élő Megváltó-hasonlat, az itt-ott bravúros költői megoldások összességében értékeesebb, érettebb alkotást mutatnak. Kossuthot a versben nem (csak a címben) nevezte meg,

¹⁰⁸ A kormánypárti napilap e sorok kapcsán megjegyezte: „a beszédnek Őfelségére, a koronás királyra vonatkozó részénél a közönség percekig viharosan éljenezte a királyt”. *Kossuth-ünnep Debreczenben*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 19. 4. – A király iránti lojalitást és Kossuth ünneplését a függetlenségi újság is összeegyeztethetőnek vélte: *Szapáry és Kossuth*. In: Debreczen, 24. (1892). szept. 26. 1. – Pár hónappal korábban, a Ferenc József (1830–1916) koronázásának huszonötödik évfordulóján rendezett nagyszabású debreceni ünnepségről a lap három oldalon át tudósított: Debreczen, 1892. jún. 8., majd három nap múlva a felelős szerkesztő, Kósa Barna vezércikkben biztosította hódolatáról az uralkodót: *Post festa*. In: Debreczen, 24. (1892). jún. 11. 1.

¹⁰⁹ Valójában még éltek néhányan a polgári forradalom és a szabadságharc vezetői, katonái közül, például Görgei Artúr (1818–1916), de ő a korabeli közfelfogás szerint nemkívánatos, azaz nem ünneplhető személy volt.

¹¹⁰ *Alkalmi beszéd*. In: Debreczen, 24. (1892). szept. 20. 2. (innen az idézetek); *Kossuth-ünnep Debreczenben*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 19. 3–4.

¹¹¹ SZABOLCSKA Mihály: *Kossuth ünnepén*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 19. 1., Debreczen, 24. (1892). szept. 19. 1.

de utalásaiból, finom célzásaiból, képeiből, a kereszténység és a magyarság sorsának párhuzamaiból könnyen kitapintható, hogy róla van szó. Egyébként a liberalizmus nagy eszméinek megtestesítőjeként állította hallgatói (olvasói) elé, akinek örök élete van a magyarság szívében. „Egyenlőség, testvériség, szabadság / Ő benne élnek s bennünk él maga!”¹¹²

Alighanem pontosan tükrözte a közhangulatot a függetlenségi napilap, amikor örömmel állapította meg: „Szép, feledhetetlen szép nap volt a tegnapi. Debrecen lakóinak szíve egy érzelemtől dobogott...”¹¹³ Harmadnap, az országszerte lezajlott ünnepségek, így a helyi rendezvény tapasztalatait összegző vezércikkében három főbb tanulságot vont le: az egész ország lakossága őrzi Kossuth emlékét, mint a nemzeti függetlenség jelképét; voltak helyek, ahol az ünneplést nem tekintették pártkérdésnek; „Örömnapja volt ez az egész magyar nemzetnek, melyen a nép millióinak ajkáról hálaima szállt föl az égnek...”¹¹⁴ Hasonlóan látta a születésnap átfogó, átható jelenségét az újság egy későbbi írása is: „A Kossuth-kultusz tehát él a nemzet sorai közt és az eszme, mely örök”¹¹⁵

Utójáték

A rendezőbizottság szeptember 22-én ejtette meg a végső számadást. Márk Endre összeállítása szerint a gyűjtés és az ünnepély teljes bevétele 1730 ezüst forint volt, a lapokban tételesen (Kossuth-kép, selyemzászló stb.) nyilvánosságra hozott kiadás 703 Ft. Az előzetes döntés értelmében a tiszta jövedelemként fennmaradt ezer forintot felajánlották a Kossuth Lajosról elnevezendő lelencház alapítványának. Egyúttal elhatározták, hogy a következő vasárnap a Nagyerdőn ebédet rendeznek, ahol Chilinszky György ingyen lefényképezi a bizottság tagjait és a meghívott hírlapírókat.¹¹⁶ A társas ebéd – negyvenegy résztvevővel – szeptember

¹¹² JÁNOSSY Zoltán: *Kossuth Lajos*. In: Debrecen, 24. (1892). szept. 20. 1. A Debreczeni Ellenőr nem közölte ezt a költeményt. – Valamikor az év vége felé – november vagy december 21-én – Jánossy, aki akkor már túl volt az első lelkészképesítő vizsgán, a hittanszaki önképzőköri gyűlésén is megemlékezett a kilencvenedik születésnapról, *Kossuth, mint az emberi méltóság harcosa* címmel. A társaság közlönyének rövid tudósítása szerint a költeménnyel azonos volt az alapgondolata: „*Evangeliumi szellemtől áthatott beszédben fejtegeti az emberi szabadság küzdelmes pályáját, melynek egyik diadalra juttatója a hármas eszme (szabadság, egyenlőség, testvériség) harcosa: Kossuth Lajos.*” *Hírek az ifjúság köréből*. In: Közlöny, 23. (1892). december. 20.

¹¹³ *Kossuth-ünnep Debrecenben*. In: Debrecen, 24. (1892). szept. 19. 2.

¹¹⁴ *Kossuth 90-ik születése napja*. In: Debrecen, 24. (1892). szept. 20. 1.

¹¹⁵ KARCZFALVI: *Kossuth kultusz*. In: Debrecen, 24. (1892). szept. 27. 1. Az álnév feloldása jelenlegi tudásunk szerint ismeretlen.

¹¹⁶ *A Kossuth-ünnep elszámolása*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 23. 6.; *A Kossuth-ünnep jövedelme*. In: Debrecen, 24. (1892). szept. 24. 3. (Az egyes gyűjtőíveken aláírtak nevét és a felajánlott összeget is felsorolták.)

25-én a Dobos-pavilonban lezajlott, megtörtént az ígért fényképezés is.¹¹⁷ Chilinszky a csoportképet bemutatta a kormánypárti lap szerkesztőségében, ott pár sort írtak róla, majd a Piac utcai kirakatukban helyezték el.¹¹⁸

Szeptember 26-án a rendezőbizottság postára adta a Kossuthnak címzett üdvözlő iratot tartalmazó díszalbumot. Ehhez kísérő levelet is fogalmaztak, amelyben kérték a tiszta jövedelem jelzett célra történő felhasználásához – egyébként felesleges – hozzájárulását. Leszögezték: nem hivatalos megemlékezés volt, „*hanem a debreceni társadalom összes számottevő tényezőinek közreműködésével a legmagyarabb város közönségének párt-, osztály- és felekezeti különbség nélkül osztatlanul nyilvánult rajongó lelkesedése között megtartott nagy nemzeti ünnepnap*”. A debreceni közönség hazafiúi hálája és kegyelete kifejezéseként az ünnepély „*egyezer forintot tevő tiszta jövedelméről*” a rendezőbizottság úgy intézkedett, „*hogy az összekapcsoltatván az 1889-ik évi Lajos napja alkalmával a debreceni dalegylet által rendezett ünnepélynek azóta 170 forintra növekedett tiszta jövedelmével, egy Debrecenben létesítendő és nagy nevedről nevezendő lelencház céljaira fordíttassék*”. Erre még a három éve e tárgyban feltett kérdésre érkezett kedvező válasz adott indítékot. „*Ehhez képest legyen szabad jóváhagyásod alá terjesztenünk, hogy az egyezerszázhetven forint alapítványi tőkét gyümölcsöző kezelés végett Debrecen szab. kir. város pénztárában elhelyezzük.*”¹¹⁹ A rendezőbizottság elnöksége a városi törvényhatósági bizottság szeptember 23-i közgyűlésén mutatta be a Kossuth-lelencház alapjára szánt 1170 Ft alapítvány átadása iránti kérelmét. A városi tanács előtte úgy nyilatkozott, hogy ezen összeget kész alapítvány gyanánt kezelteni és gyümölcsöztetni. A közgyűlés a folyamodványt egyhangúlag elfogadta.¹²⁰ Érdemi tárgyalásra csak két hónap múlva, november 23-án került sor. A véle-

¹¹⁷ *Társas ebéd a Nagyerdőn*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 26. 4. – A pavilont Dobos József (1847–1924) budapesti cukrász emeltette, 1885-ben a fővárosi kiállítás egyik legsikerültebb épülete volt; Simonffy Imre debreceni polgármester ekkor vásároltatta meg és a Nagyerdőn állíttatta fel; vendéglő, kávéház, sörcsarnok és hatalmas bálterem volt benne, nyitott tornáccal; a város tulajdona, de bérbe adta. Vö. Szűcs Ernő: *Debrecen 1900–1910 közötti vendéglátóiparáról*. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XXI. 1994. 157.

¹¹⁸ *A Kossuth-ünnep rendező bizottságát...* In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 29. 5.

¹¹⁹ *A Kossuth-ünnep...* In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 30. 4. A kísérő levél aláírói: Vértesi Arnold, a rendezőbizottság elnöke, Márk Endre alelnök, Bakonyi Samu jegyző. – A kilencvenedik születésnapra küldött üdvözlő leveleket, táviratokat a Kossuth-hagyatékban együtt találjuk. Sem az augusztusi és a szeptember 18-ig érkezett, sem a szeptember 19. – október 17. – 1893. májusa között érkezett csomagban nincsenek debreceni küldemények, a másodikból mintha kiemelte volna valaki azokat. Egy későbbi jegyzéken viszont feltüntették a debreceni leveleket; MOL R 90. (7136–7138, mikrofilmtekercs). A dokumentum szövegét közli: BÉNYEI 2003, 268. – Kossuth 1889-es beleegyező válaszát, amelyet a Lajos napi ünnepély rendezőbizottságához intézett, nem hozták nyilvánosságra, csak tartalmát ismertette – az ellenzéki újság sürgetésére – vetélytársa: *Levél Kossuth Lajostól*. In: Debreczeni Ellenőr, 16. (1889). nov. 26. 2.; vö. BÉNYEI 2003, 239–240.

¹²⁰ *Városi közgyűlés*. In: Debrecen, 24. (1892). szept. 24. 3.

mény nem változott: a szóban forgó összeget az alapítványi pénztárnál helyezte el, és hozzájárult Kossuth Lajos nevének használatához.¹²¹

A születésnap kapcsán fellendült Kossuth-kultusz groteszk, a nevetségesség határát súroló megnyilvánulásai közé sorolható a debreceni Csizmadia Társulat¹²² november 30-án hozott méltatlan határozata: némi vita után úgy döntöttek, hogy felavatandó székházuk díszes, tágas tánctermet és a hozzá kapcsolódó vendéglőt – a monarchikus érzelműek által felvetett Korona helyett – „Kossuth vendéglő”-nek kívánják elnevezni, mégpedig a farsang elején tartandó első bálon.¹²³ Ehhez másnap táviratban kértek engedélyt a turini száműzöttől.¹²⁴ A *Debreczeni Ellenőr* rosszallását fejezte ki a bizarre ötlet felett: „tegyenek le a csizmadia iparosok, éppen a Kossuth neve megtisztelése érdekében arról, hogy vendéglőjüket a legnagyobb élő magyarról elnevezzék; legyenek róla meggyőződve, hogy a nagy Cézár sincs valami nagyon megtisztelve, amikor nevére most itt-ott megtermett bulldog hallgat”.¹²⁵ A címzett sürgönye már harmadnap megérkezett. A szabadelvű lap szerint „olyanformán hangzó tartalma van, hogy Kossuth nem kér magának efféle megtiszteltetésből, nem is engedi meg, hogy a vendéglő az ő nevét viselje”. A szerkesztőség megnyugodva vette tudomásul, hogy ha a józan ész nem is, de a politikus akarata felülkerekedett, és kerek perccel elutasította a szokatlan és tiszteletlen kérést. „A túlzásba vitt Kossuth-kultusz tanulságos leckét kapott – magától Kossuthtól. A nem várt furcsa eset éppen a debreceni szélsőbali csizmadiákkal történt meg, akik most röstelkedve elmélkedhetnek azon, hogy a 90 éves aggastyán iránt táplált rajongó érzelmek kitöréseinek is van egy bizonyos határa, melyen túllépnek, teherré, alkalmatlanná válnak öreá nézve és csak kellemetlenségeket szereznek önéki.”¹²⁶ Mit tehettek mást, a derék csizmadiák – akik végül is restellték a baklövést – az eredetileg javasolt Korona néven hirdették legközelebbi táncvigalmuk színhelyét.¹²⁷

Kossuth Lajos a hozzá érkezett számtalan születésnapi üdvözlötet – mint korábban a díszpolgári hullám idején – közösen köszönte meg. A dátum nélküli, valószínűleg 1892 végén-1893 elején keletkezett fogalmazvány ma is megvan hagyatékában,

¹²¹ HBML IV. B. 1403/a. 13. 184. sz. 280–321. old. – A kormánypárti újság hírt adott erről: *Városi rendes közgyűlés*. In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). nov. 23. 4. – Lelencház, pontosabban állami menhely csak 1903-ban létesült, amelyhez az építési telket a város adta; az ennek történetéről született feldolgozás nem említi a Kossuthról elnevezett alapítványt: TÓTH László: *Hajdú-Bihar megye gyermekvédelme*. Debrecen, 1974. 11–13., 22–24.

¹²² A városban a céhek megszűnése után az elsők között, 1873-ban jött létre a Csizmadia Társulat; KIRÁLY 1882, 709. Vezetősége – nyilván a magas létszám miatt is – igencsak agilis és nagyra törő volt.

¹²³ *A csizmadia társulat...* In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). nov. 30. 5.; *A csizmadia-társulat házának felavatása*. In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). dec. 3. 4.

¹²⁴ MOL R. 90. 1. 7876. (7138. mikrofilmtekercs). Szövegét közli: BÉNYEI 2003, 269.

¹²⁵ *Kossuth és a „korona”*. In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). dec. 5. 5. – Julius Caesarra (Kr. e. 100–44) utal.

¹²⁶ *Kossuth válasza a debreceni csizmadia-társulatnak*. In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). dec. 7. 3.

¹²⁷ Debrecen, 24. (1892). dec. 13. 2. – A vendéglő 1892. nov. 12-én nyílt meg a Csizmadia Árucarnok Szövetkezet árucarnokában, vö. Szűcs 1994, 172. (nem említi a Kossuth-affért).

de más kéz írása, talán valamelyik turini lakótársa vagy fia vetette papírra. Noha közvetlenül nem említette a cívisvárost, a levél a debrecenieknél is szólt, de meglepő módon sem az itteni levéltári iratokban, sem az újságokban nincs nyoma.¹²⁸

Utcaelnevezés

A kilencvenedik születésnap maradandó fejleménye volt Debrecenben az egyik legnagyobb és legforgalmasabb utca elnevezése Kossuth Lajosról. Ennek is volt előzménye. Az első akció időpontja 1889: az akkori nagy névnap ünnepség alkalmából a Kádas (ma: Arany János) utca háztulajdonosai vetették fel, hogy jó lenne utcájukat átkeresztelni Kossuth nevére.¹²⁹ Októberben kérvényt intéztek a városi tanácshoz,¹³⁰ de a törvényhatósági bizottság nem foglalkozott a beadvánnyal. Bár a hivatalos válasz nem ismert (nyilván elutasító volt), az év vége felé a Verseny fényírda (fényképész-üzlet) néhány hirdetésében a Kossuth (Kádas) utcát tüntette fel címként, bizonyára a hatósági beleegyezés közeli reményében.¹³¹

Három évvel később a születésnap rendezőbizottság szeptember 4-i ülésén került szóba, hogy nevezzenek el Kossuth Lajosról utcát Debrecenben. Bakonyi Samu ügyvéd-újságíró volt az indítványozó, ő a Cegléd utcára gondolt. Komlóssy Dezső (1846–1935) nyugalmazott törvényszéki bíró és Váczy János cívisgazda hozzászólása nyomán viszont a többség a Piac utcáig vezető Kisvárad utcára.¹³² A közvélemény az előbbi ötlet mellé állt és sikerült megnyerni nyolcvan törvényhatósági bizottsági tagot. Miután lezajlott a nagyerdei ünnepség, a rendezőbizottság az ő aláírásukkal ellátva szeptember 27-én önálló előterjesztést nyújtott be a városi közgyűléshez. A városi tanács még aznap megtárgyalta, és azzal a kiegészítéssel továbbította, hogy a végrehajtással a tanácsot bízzák meg.¹³³ A törvényhatósági bizottság rendkívül hamar, már szeptember 29-én foglalkozott a beadvánnyal, bár az előzetesen kiküldött napirendi pontok között nem szerepelt.¹³⁴ A laptudósításokból kiderül, hogy némi vita volt a tárgyan. A kérdést a szabadelvű ügyvéd, Márk Endre hozta szóba. Afelől érdeklődött, hogy mi történt

¹²⁸ Kossuth köszönete a 90-ik évfordulóra hozzá intézett üdvözlésekre. MOL R 90. I. 7910. (7137. mikrofilmtekercs). Szövegét teljes terjedelemben közli: BÉNYEI 2003, 270.

¹²⁹ *Kossuth utca*. In: Debreczeni Híradó, 6. (1889). aug. 25., *Kossuth-utca*. In: Debreczeni Ellenőr, 16. (1889). aug. 27. 3.; ennek alapján említi KOROMPAI Gáborné: *A szabadságharc emléke a XIX. századi debreceni hírlapokban*. In: Emlékek és források... Debrecen, 1848/49. Debrecen, 2001. 326.

¹³⁰ „*Kossuth-utca*”. In: Debreczeni Ellenőr, 16. (1889). okt. 22. 1.; *Rövid hírek*. In: Debreczen, 21. (1889). okt. 23. 3.

¹³¹ Debreczen, 21. (1889). dec. 5. 4., dec. 9. 4., dec. 14. 7. – A Verseny fényírda létesítéséről nincs érdemi információnk, működéséről is csak a korabeli hírlapi közleményekből értesülhetünk.

¹³² *Kossuth ünneplése*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 5. 4.; *Kossuth-ünnep Debrecenben*. In: Debreczen, 24. (1892). szept. 5. 4.

¹³³ *Cegléd utca – Kossuth Lajos utcája*. In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). szept. 28. 5.

¹³⁴ *Városi közgyűlés*. In: Debreczen, 24. (1892). szept. 29. 2.

az utcaelnevezési javaslattal, és mindjárt kérte: azonnal vegyék fel a napirendbe. A főispán, Dégenfeld József gróf (1847–1927) azt válaszolta, hogy az indítványt a törvényes határidőn belül nyújtották be, és azt aznap meg is fogják tárgyalni, akár most mindjárt foglalkozhatnak vele. Simonffy Imre polgármester és Komlóssy Arthur ügyvéd a rögtöni tárgyalást szorgalmazta. Erre felolvasták azt és a tanács támogató ajánlását. Csanak József (1820–1900), a városi közeletben is igen aktív, befolyásos kereskedő úgy vélte, célszerűbb lenne a Hatvan utcát Kossuthról elnevezni, mert 1849 januárjában ezen vonult be a városba (természetesen rosszul tudta ezt). Géresi Kálmán (1841–1921) kollégiumi tanár elvi megfontolásból szintén nem pártolta, mert ellenezte a történelmi utcanevek megváltoztatását, ezért keressenek más előkelő utcát, amelyet a nagy államférfiről neveznek el. A közgyűlés nagy többsége viszont az eredeti indítványt támogatta és fogadta el.¹³⁵

A szűkszavú jegyzőkönyvi bejegyzés így szól: *„A városi tanács 7736/892 számú végzése mellett bemutatja a Kossuth ünnep rendezőbizottságának 80 bizottsági tag aláírásával ellátott s Kossuth Lajos 90-ik születése napja alkalmából a Cegléd utcának Kossuth utcává leendő elnevezése iránti önálló indítványát. – Ezen önálló indítvány a bizottsági közgyűlés általános helyeslésével találkozván, a Cegléd utcának Kis-Cegléd utcával együtt Kossuth utca névvel leendő megjelölése elrendeltetik, végrehajtásával a városi tanács megbízatván”*.¹³⁶

Két nappal később a *Debreczen* két dologra emlékeztetett. Egyrészt saját – állítólag jóval régebbi – elképzeléseire, másrészt a Kádas utcaiak egykori mozgalmára, amely ebbe a sorba illeszkedett. *„Az eszme azonban, hogy Kossuth nevét vegye föl valamelyik utca, csak a tervezgetés stádiumában maradt, mígnem most a Kossuth-kultusz – mely Debreczenben ellenállhatatlan erővel terjed – egyszerre tetté érlelte.”* Nyilvánvalóan helyeselte a közgyűlés előrelátó döntését. *„Idővel ez lesz Debrecennek legszebb utcája. Tágas, hosszú, egyenes utca, minden fejlődésre képes. Az eleje máris nagyvárosias külsőt mutat. Szemben nyílik vele a Széchenyi utca, belőle ágazik ki a Batthyány utca, párhuzamosan halad vele a Teleki utca. A nagy nevek tehát egymás mellé kerülnek.”* (Feltételezhető, hogy ezzel a szemponttal sem az előterjesztő bizottsági tagok, sem a városatyák nem számoltak.) Viszont jobbnak tartotta volna, ha a Kis-Cegléd utca megtartja a nevét, mégpedig azért, mert annak a végén van a temető, és nagyon furcsán hangzik majd, ha valakit a gyászjelentésben úgy parentálnak el, hogy a Kossuth utcai temetőben helyezik végnyugalomra. *„Ki ne látná meg ebben a kontrasztot?”*

¹³⁵ *Uo.*, 3. (a lap tudósítója szerint a főispán után nem a polgármester, hanem Márk Endre kívánt azonnal tárgyalni), *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). szept. 29. 4. – Kossuth 1849. január 7-én a Miklós utcai kapunál érkezett a városba; KÓNYA 1948, 477. – A kormánypárti újság épp előző nap cikkezett arról, hogy Debreczen város jegyzőkönyvében már 1547-ben le volt írva a „Thegléd” utcanév; Czepléd utca – *Kossuth Lajos utcája*. In: *Debreczeni Ellenőr*, 19. (1892). szept. 28. 5.

¹³⁶ HBML IV. B. 1403/a. 13. 161. sz. – Tehát mind a Nagy-, mind a Kis-Cegléd utca neve megváltozott.

*Hiszen a Kossuth nevéhez nem az enyészet, hanem a feltámadás gondolata van fűzve, az ő neve nem halált, de életet jelent.*¹³⁷

Minthogy a törvényes határidő lejártáig senki sem fellebbezte meg a közgyűlési határozatot és remélhető volt a belügyminiszteri jóváhagyás is, pár héttel ezután az első lakó, dr. Bükk Géza orvos kitette házára az érc táblát: „Kossuth-utca 2600.” Sokan viszont várták a régóta rebesgetett új házszámokat, és azokkal együtt akarták megcsináltatni a táblákat.¹³⁸ Október végén a városi tanács utasította a főjegyzőt, hogy készíttessen két márványtáblát „Kossuth Lajos-utca” felirattal. Az egyiket a városháza, a másikat Némethi Sándor 140. sz. alatti házának falába kívánták beilleszteni.¹³⁹ Ez hamarosan megtörtént: „Az utca felső és alsó végén mártól fogva ott ragyog a város márványtáblára vésett aranyozott név: «Kossuth-utca»” – büszkélkedett a kormánypárti újság november 11-én.¹⁴⁰ Most már a házak gazdái közül is többen mozdultak ez irányban. Hozzáfogtak a kocs út szélesítéséhez és megtették az előkészületeket a fásításra. A *Debreczeni Híradó* javasolta a templom körüli tér parkosítását is.¹⁴¹

*

Hamar, meglepően hamar kiderült, hogy a politikai egység Kossuth megítélésében csak egyszeri alkalomra volt helyreállítható. Alighogy véget értek a születésnap ünnepségek, országsszerte ismét szembekerültek egymással a kormánypárt és a közjogi ellenzék hívei, tagjai.

¹³⁷ *Kossuth-utca.* In: Debrecen, 24. (1892). okt. 1. 2. – A Széchenyi István gróf, Batthyány Lajos gróf (1809–1849) és a Teleki László gróf (1811–1861) nevét viselő utcák ma is ugyanott fekszenek. – A Cegléd utcai temető középkori eredetű, sokáig a város legnagyobb sírkertje volt, SÁPI 1972, 59., SÁPI Lajos: *Régi temetők Debrecenben.* In: Hajdú-Bihar megye temetőművészete. Főszerk. Szöllősi Gyula. Debrecen, 1980. 176–178.

¹³⁸ *Kossuth Lajos utca...* In: Debreczeni Híradó, 9. (1892). okt. 23. 3. – A debreceni házak 1897-ben kaptak új számokat (addig a helyrajzi számokat használták); vö. NÁBRÁDI Mihály: *Bevezető.* In: Debrecen utcanevei. Debrecen, 1984. 37–39.

¹³⁹ *A Kossuth Lajos-utca...* In: Debreczeni Híradó, 9. (1892). okt. 30. 3.

¹⁴⁰ *Kossuth-utca címtáblája.* In: Debreczeni Ellenőr, 19. (1892). nov. 11. 5.

¹⁴¹ *Kossuth utca...* In: Debreczeni Híradó, 9. (1892). nov. 6. 2.

A MŰFAJ MINT AZ OLVASÁS LEHETŐSÉGE. GÁRDONYI GÉZA: IDA REGÉNYE

Kusper Judit

Gárdonyi Géza utolsó előtti regénye, az *Ida regénye*¹ különös helyet foglal el a recepcióban: bár az író ismertebb művei között tarthatjuk számon, mégsem találja meg azt a lehetséges értelmezői közeget, mely egyszerre tudná nyújtani az irodalomtörténeti és a befogadói elismertséget. A probléma gyökere talán ott kereshető, hogy a Gárdonyi-recepció mindmáig szorosan igazodik ahhoz a kanonikus rendhez, melyet a mindenkori közoktatás és az ehhez igazodó olvasói szokások határoznak meg. Gárdonyi egykönyves szerzőként van jelen az oktatási rendszerben, kétségtelen, hogy az *Egri csillagok* uralkodó pozíciót szerzett magának az általános iskolai kötelező olvasmányok között. A kötelezők minden problematikájával együtt beláthatjuk, hogy e történelmi regény jelentős szerepet tölt be – elsősorban a kulturális emlékezet szempontjából.² Emellett a recepció – az *Egri csillagok* köré épülő kultuszhoz igazodva – elsősorban Gárdonyi történelmi regényeit emeli az életmű jelentős alkotásai közé, így *A láthatatlan ember* és az *Isten rabjai* viszonylag stabil elemei az értelmező és újraértelmező hagyománynak. E művektől eltekintve viszont falakba ütközünk: a már kialakult, jól felépített képben nehéz elhelyezni Gárdonyi további alkotásait, melyeket a befogadástörténet is hajlamos kisregényként értelmezni – s ez, lássuk be, egyben értékelés is, s nem csupán a terjedelmet érinti, hiszen a kisregények között kapott helyet az *Ida regénye*³ is, holott terjedelmében vetekszik a történelmi regényekkel.

E dolgozatban elsősorban arra keresem a választ, hogyan s miért alakult így az *Ida regénye* recepciója, s hogyan változtathatjuk meg a mű értelmezését és kánonban elfoglalt helyét, ha pusztán a műfajára s műfaji sajátosságaira kérdezzük rá – kissé más irányból, mint ahogyan az eddigi elemzések tették.

Igen sokatmondó egy korai tanulmánykötet, a Simon Lajos által szerkesztett *Az egri remete*,⁴ mely az író halálának tizedik évfordulóján jelent meg. Igencsak figyelemfelkeltő Kosáryné Réz Lola tanulmányának a címe, melyben azt ígéri, hogy

¹ A művet Gárdonyi 1918 tavaszán kezdte írni, 1920 februárjában fejezte be, majd a Pesti Hírlap közölte folytatásokban 1920 áprilisa és 1921 augusztusa között. KISPÉTER András: *Gárdonyi Géza*. Budapest, 1970. 212.

² Erről bővebben lásd egy korábbi írásomat: KUSPER Judit: *Emlékezet, hely, kultusz. Gárdonyi Géza és a receptív emlékezet*. In: *Agria*, 3(2013). 151–158.

³ Az általam olvasott példány 320 oldalas – korántsem nevezhetjük kis terjedelműnek. A későbbiekben erre a kiadásra hivatkozom: GÁRDONYI Géza: *Ida regénye*. Budapest, 2012.

⁴ SIMON Lajos (szerk.): *Az egri remete*. Budapest, 1932.

Gárdonyi nőalakjairól⁵ fog beszélni. De akárhogy keressük, nem találjuk e nőalakok közt Idát, az ő regénye még akkor sem kerülhet az érdeklődés középpontjába, amikor a női hősökről esik szó. Kosáryné ugyanis kijelenti, hogy Gárdonyi „*legszebb meséi: az Egri csillagok, a Láthatatlan ember és az Isten rabjai*”,⁶ női hősként pedig Vicuska, Dsidsia, Margit és Emőke értelmezhető. Ugyanebben a kötetben Köveskúti Jenő *Gárdonyi a korfestő* című tanulmányában is hiába keressük az *Ida regényét*: a három nagy történelmi regény bemutatása után röviden megemlíti, hogy „*van Gárdonyinak két kisebb regénye, melyekben nem nyújt ugyan világképet, de két kornak igen sikerült társadalmi részletrajzát adja*”.⁸ E két mű a *Dávidkáné* és az *Ábel és Eszter*, így sem találkozunk elemzendő művünkkel. Ám, ahogy majd láthatjuk is, nem pusztán terjedelmi okokból érdemes átgondolni, megfontolni a regény helyét és ezzel együtt műfaját, hiszen mind az előzetes elvárások, mind a műfaji besorolás jelentősen befolyásolhatja a mű befogadását és értelmezését. Kovács Gábor a regénypoétika irányából közelíti meg a nagyregény és kisregény kérdését, s – Tinyanov elméletére támaszkodva – úgy véli, „*a »kisregény« tehát más problémát és másképpen dolgoz fel, mint a »nagyregény«*”,⁹ majd: „*a »kisregény« mindig egy dologra koncentrál, s igyekszik azt minél alaposabban, de csak egy uralkodó vagy két ellentétbe állított nézőpont felől megvizsgálni*”.¹⁰ E regénypoétikai (formai, narratív) szempontokat figyelembe véve mindenképp igazat adhatunk e véleménynek, ugyanakkor érdemes lenne árnyalni e fogalmat, elsősorban műfajelméleti irányból, s különösen úgy, hogy a befogadó is szerepet kapjon az értelmezésben.

Imre László műfaj történeti monográfiájában azon véleményét fejti ki, hogy a XX. század utolsó évtizedeiben (s hozzátehetjük: azóta is) a legelemibb fogalmak (műfaj, irodalmi fejlődés) is bizonyítatlan konstrukciókká váltak, s „*ezek felülvizsgálata már csak ezért is indokolt. Nem is annyira igazságtartalmuk alátámasztása vagy cáfolása céljából, hanem gyakorlatias megfontolásból, hiszen az irodalomtörténet sürgető, elvégzendő feladatai miatt (jóllehet gyarló módon és átmeneti érvénnyel) mégiscsak meg kell kísérelni használhatóságuk próbára tevését*”.¹¹ Így azon műfaji kategóriák vagy irodalomelméleti kérdések, melyek 60-80 évvel ezelőtt releváns megközelítésnek mutatkozhattak, napjainkban többnyire nem állják meg a helyüket, s így nem képesek megszólaltatni a művet – holott magának az értelmezésnek éppen ez a játékba hozás lenne az elsődleges célja. Talán az *Ida regénye* viszonylagos némasága is ezeknek a megszilárdult műfaj- és irodalomelméleti megközelítéseknek köszönhető, hiszen egyrészt a már említett

⁵ KOSÁRYNÉ RÉZ Lola: *Gárdonyi nőalakjai*. Uo. 91–102.

⁶ Uo., 96.

⁷ KÖVESKÚTI Jenő: *Gárdonyi a korfestő*. Uo. 102–110.

⁸ Uo., 108.

⁹ KOVÁCS Gábor: *A szó kényszerhelyzetben. Bevezetés Gárdonyi regénypoétikájába*. Budapest, 2011. 8.

¹⁰ Uo., 9.

¹¹ IMRE László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, 1996. 25.

kisregény kategóriájába kényszerítik a művet, másrészt a megközelítés kategóriái nem a jelen felől indulnak, azaz az olvasó nehezen találja meg a helyét az értelmezői közegben.

Miről is lehet szó? Kispéter András már idézett monográfiájában lényegében két pillérre építi a regény értelmezését: egyrészt annak antiklerikális voltát helyezi a középpontba (s elismeri, hogy emiatt számos kritika érte a művet), másrészt a naturalista hűségen keresztül ábrázolt művészetfilozófia, művészetetika szervezi a szöveget – s hangsúlyosan Gárdonyi Géza szócsövének tartja Balogh Csabát.¹² „Nehéz lenne Gárdonyi művészetét bármiféle iskolához, művészi vagy stílusirányzathoz kapcsolni: – írja Kispéter – sajátosan egyéni problémákat szólaltat meg egyedül reá jellemző hangon. Két világ mezsgyéjén áll a XIX. és a XX. század találkozásánál, s művészetét ez az átmeneti jelleg jellemzi. Aprólékosan pepecselő, a részletek hűségére kínosan ügyelő ábrázolásmódja leginkább a naturalistákéval rokon.”¹³ Ezt a cizellált látásmódot emeli be értelmezésébe Nagy Sándor is, amikor így ír: „Az *Ida* regénye alább bemutatandó legfontosabb motívumai bizonyítják majd, hogy Gárdonyi a magyar századforduló társadalmi valóságából építette fel művét, s hogy tudatos írói eljárással, aprólékos műgonddal »perszonifikálta« erkölcsi-érzelmi tartalmakká a feudális hagyományokkal terhelt urbanizálódó világ ellentmondásait.”¹⁴ Gárdonyi tehát – Nagy Sándor elemzése szerint – az „objektív társadalmi-történelmi valóság konfliktusait”¹⁵ igyekszik megoldani és feloldani, jelen esetben a szeretet problémájával, s rámutat arra, hogy a regény harmadik részében e szeretet lesz a lelki analízis alapja. Jó úton jár az elemző, s az olvasó-értelmező is bele tud kapaszkodni e feltevésbe, ám a tanulmányíró a lélektani elemzést elsősorban a miliőrajzzal és a jellemrajzzal hozza kapcsolatba, majd konklúzióját előfeltevéseihez igazítja: „az író erkölcsi tartalmakká emelte az érzékelt és felismert társadalmi problémákat, s főleg magatartásformákat, személyiségjegyeket és stilizált eszményeket állított szembe a sivárnak, eszménytelennek tartott valósággal.”¹⁶

Láthattuk, hogy akár kisregényként, akár társadalmi regényként, akár naturalista regényként szeretnénk közelíteni a műhöz, valami mindig hiányzik, valami mindig zavart kelt, s erre a „zavarra” többnyire maguk az elemzők is reflektálnak, hiszen Nagy Sándor elemzésében nagy hangsúlyt fektet a lélektani elemzés jelenlétére, ám mégsem építi be a műfajról alkotott véleményébe – mint valami szép, érdekes, de a komoly tudomány számára irreleváns szempont bukkanna fel. Nézzük meg hát, ilyen előfeltevések után hogyan tudnánk árnyalni a műfajfogalmat, s ez milyen segítséget nyújthat az értelmezés során.

¹² KISPÉTER 1970, 212–216.

¹³ *Uo.*, 216.

¹⁴ NAGY Sándor: *Gárdonyi közelében*. Eger, 2000. 152.

¹⁵ *Uo.*, 151.

¹⁶ *Uo.*, 158.

Induljunk ki abból, hogy a mű leggyakoribb jelzői között a romantikus, szentimentális, édes-bús szerepel (ez utóbbi valószínűleg a Wikipédiának is köszönhető). Imre László Gárdonyi Gézaról írt rövid pályaképeben így ír: „[Gárdonyi] utolsó sikere az *Ida regénye* (kötetben csak 1936), amely egy újsághirdetéssel induló kényszer-, illetve látszatházasság szerelemmé érésének rajzába vegyít kissé szentimentális, de igaz tartalmakat”.¹⁷ Műfajilag tehát nagyon nehéz (lenne) szabadulni és távolodni a romantikától, hiszen mi más is mozgathatna egy olyan regényt, ahol két szerelmes (igaz, eleinte még nem igazán szerelmes) a mű végére egymásra talál. Ebben az esetben a romantikus regény késői modulációjának tarthatjuk e művet, akárcsak Mikszáth *Szent Péter esernyőjét*, s kereshetünk olyan műfaji jegyeket, melyek ebbe az irányba vezetnének minket. A romantikus regény cselekményvezetésének egyik meghatározó eleme a „titoktechnika”¹⁸ és a hozzá kapcsolódó várhatósági fok. Az *Ida regénye* esetében maga a titok, a rejtély szervezi a regény cselekményét, viszont ez a rejtély titok is meg nem is – attól függ, ki számára. Hiszen az egyértelmű, hogy Ida nem tudja, Csaba miért veszi el őt egy újsághirdetés alapján, Csaba pedig nem tudja, Ida miért megy bele ebbe a nyilvánvalóan megalázó házasságkötésbe. Van viszont valaki, aki mindent tud: az olvasó. A regény azt a klasszikus kalandregény- és krimiszűzsét követi, melyben az olvasó mindent megtud már a mű elején, a főszereplők viszont tudatlanok, így maga a regény annak a folyamatnak a leírása, hogyan jönnek rá ők maguk is az igazságra, illetve azon izgulhatunk talán, hogy rájönnek-e az igazságra. Az Első rész 1. fejezetéből rögtön megtudjuk, hogy Csabának pénzre van szüksége („Csak tízezer koronám volna!” – 11.), azt is megtudjuk, miért (a sógora elkártyázta az ősi birtokot), s megismerjük a különös hirdetést is, melyben 300 ezer korona móríng helyeztetik kilátásba egy ifjú lány házassága után. Nem nehéz kitalálni, hogy Csaba számára ez a – nem túl romantikus – út kínálkozik fel testvére és a birtok megmentésére, ám túl egyszerű lenne a dolgunk, ha csak a szemünknek hinnénk. A sorok között olyan jelentésréteg bontakozik ki, mely arra hívja fel a figyelmünket, hogy a látszatot próbáljuk meg elválasztani a valóságtól. Az 1. fejezet nyitójelenetében egy pohos úr legazembe-rezi az újságírókat a furcsa (szerinte hazug) hirdetés miatt, s csak a bélyeggyűjtők trükkjét sejtí mögötte. Csaba ekkor lép a színre, s határozottan kikéri magának a mondottakat: „Újságíró vagyok. Ennek az újságnak a szerkesztőségéből. Hogy mer ilyet mondani, hogy az újságírók gazemberek?!” (9.) Csaba állítása viszont kissé meginog a későbbiek ismeretében, ugyanis kiderül, hogy ugyan újságíró, de nem ezt vallja valódi szakmájának: „De én festő vagyok” (10.) – mondja később, ám mint kiderül,

¹⁷ IMRE László: *Gárdonyi Géza*. In: IMRE László–NAGY Miklós–S. VARGA Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Debrecen, 1998. 248.

¹⁸ Imre László a titoktechnikát mint cselekménybonyolító alapképletet felhasználva elemzi a *Szent Péter esernyőjét*, lásd: IMRE 1996, 301.

ez sincs teljesen így, hiszen két esztendeje rá se néz az ecsetre, hiszen „*a szobrászaton a lelkem. Csak időt nem találok rá meg költséget*” (11.). Kiderül azonban, hogy Csaba a szobrászatot sem műveli, s valóban a festészethez fog visszatérni, igaz, csak műncheni tartózkodásuk idején. Látjuk tehát, hogy Csaba első kijelentése máris megkérdőjelezhető, ám – még mindig a pohos úrral folytatott párbeszéd során – újabb kijelentést tesz: „*csupán annyi még a mondanivalóm, hogy a hirdetéseket nem az újságírók írják*” (10.). Majd a 2. fejezetben derül ki, hogy „*arról azonban ő is tudott, hogy a kiadóhivatalokban az efféle hirdetéseket bent firkálják*” (18.). Érthetetlen hát, miért védi meg az újságírók becsületét a hazugságokkal szemben úgy, hogy ő is valótlant állít közben. Csaba nem tűri, hogy őt és kollégáit sértegetssék, barátja, Ákos viszont megjegyzi, hogy az ilyen sértéseket ő már meg sem hallja, s látszik, hogy Csaba nem pesti (10.). Az olvasó viszont rögtön gyanakodhat, hiszen nem lehet véletlen, hogy éppen az egyik főhőshöz és az általa képviselt igazságfogalomhoz kapcsolódnak az elbizonytalanító aspektusok. Csaba nem tudja önmagát stabilként meghatározni, s amit képvisel, a vélt (vagy nem is vélt) igazság sem áll meg a lábán. Így a később kibontakozó rejtelem és felbukkanó titok rögtön többletjelentést kap: nem pusztán a másik titkát kell kideríteniük, hanem saját magukat is csak ezen a titkon/keresésen/nyomozáson keresztül fogják tudni meghatározni.

Ugyancsak módosítja a titoktechnikával szemben támasztott elvárásunkat Ida szüzséje, hiszen az olvasó róla is tud mindent (legalábbis a cselekmény szempontjából minden fontos momentumot), tudjuk, hogy nem botlott, csupán az egyik klastromi növendék levelét rejtette el, amit az a kedvesétől kapott, s ezért kellett mindkettejüknek elhagyni a zárdát. Ida igazságfogalma akkor fog meginogni, amikor az általa helyesnek s igaznak vélt elvek kérdőjeleződnek meg – éppen azok által, akiktől legkevésbé várná: a főasszony szerint istentelenség a szerelem, az, ha egy nő és egy férfi szerelmes lesz és összeházasodik. Ida reakciója erre a következő: „*Nem istentelenség – felelte katonásan emelt arccal –, a szívet Isten azért alkotta, hogy szeressünk*” (67.). S miután Ida hangsúlyozza, hogy az igazság hangján beszél, csupán a „*Takarodjék!*” választ kapja. Ida kicsapása tehát nyilvánvalóan igazságtalan, ám éppen az igazságba vetett hite fog meginogni, igazságfogalma ugyanolyan bizonytalanra válik, mint Csabáé.

Messze túlmutat így a regény poétikája a romantikus kalandregénnyel szemben támasztott elvárásokon. A titoktechnika várhatósági foka szinte megfoghatatlan, hiszen nem csak azon kell izgulnunk, mikor lepleződik le egyik és másik titka, hanem azon is, mi lesz ennek a következménye a másik félre nézve. Lassan és sok-sok félreértés során jutunk el a titok felfedéséig, éppen ezért még egy műfaj jegyei felbukkannak a műben: ebben az esetben a (romantikus) komédia műfaji jegyei szervezik a történetet, a tévedések mögött az olvasó folyamatosan látja azt a pontot, ahonnan elmozdul a valóság, így tökéletes helyzetkomikumok jönnek létre. Ám, úgy gondolom, maguk a félreértések s a belőlük fakadó feszültség csak elmélyítik azt a műfaji jegyet, amit még mindig keresünk.

Mit tudunk tehát eddig? Mondhatnánk, hogy mi, olvasók, mindent, hiszen előtünk nincs titok, nem az a feladatunk, hogy végighaladjunk a főhőssel/főhősökkel a regényen, s együtt fejtsük meg a titkot. Itt nem a megfejtés lesz fontos, hanem maga a folyamat, ahogyan eljutunk odáig, amit mi már tudunk: tipikus hermeneutikai játék részesei leszünk, a *hogyan* lesz döntő, és nem a *mit*. Ahogy már említettük, nem ismeretlen ez a jelenség a regénypoétikákban (vagy akár a drámapoétikákban), hasonlóan azokhoz a napjainkban is népszerű krimikhez, amikor a bűntényt már a mű elején megismerjük, s végigkövetjük a zseniális nyomozót, aki különböző nyomokból tudja összerakni az egészet – úgy, ahogyan csak ő képes erre. Ebben az esetben is működik a kalandregények és krimik befejezésére jellemző megkönnyebbülés érzése: igaz, hogy az olvasó az igazság birtokában van, mégsem tudott eljutni a katarziséig, mert az nem az igazság függvénye. A katarzis csak akkor tud bekövetkezni, ha a mű imaginárius világa is valamiféle egyensúly állapotába kerül, ezt viszont a Gárdonyi-regény esetében nem csupán a romantikus kalandregény műfaji jellemzőinek segítségével érhetjük el.

Az igazság(ok) elfedése és felfedése között hosszú idő telik el a mű világában, majdnem egy év, s ez alatt az egy év alatt a két fiatal – Ida kívánságának megfelelően – idegenként kíván egymás mellett élni, csupán a külvilág számára mutatják, hogy ők férj és feleség. Ida közben kiteljesedik háziasszonyként és szabad nőként, Csaba építi karrierjét s igen komoly művészetfilozófiát épít fel,¹⁹ ám ami esetünkben még fontosabb, az éppen az a folyamat, amit a két főhős valamelyest a befogadóval párhuzamosan visz véghez, csak más kiindulási alapról: lényegében antropológiai igényként jelenik meg számukra (is), hogy egymást értelmezzék, megértsék, még akkor is, ha idegenként kell tekinteniük egymásra. Szinte (el)várható egy XX. század eleji regénytől, hogy a némaság poétikája indítsa az értelmezést: mindketten elhallgatnak valamit, viszont a másik nem tudja, hogy mi lehet a titok (ezért titok), tehát apró jelekre és nyomokra építve kezdik meg saját belső nyomozásukat – mint a krimik nyomozói, akik felfűzik a bűntényt a bizonyítékokra. Ám – ahogy már korábban utaltunk rá – a krimik nyomozóival ellentétben ez a titok őket magukat is érinti, így maga az értelmezési folyamat is árnyalódik. Alapvető hermeneutikai kiindulópont, hogy a másiktól (akár párunk, akár nem) nem tudunk mindent, de szeretnénk megérteni, értelmezni mindazt, amit ő jelent. Ha nincs elegendő információ a birtokunkban, csak arra tudunk támaszkodni, amit látunk, hallunk, kapunk, s ezekből szükségszerűen narrációt építünk fel, ami hol módosul, hol meginog, hol teljesen összeomlik. Csaba is megalkotja a maga narrációját Idáról (biztos valami tiltott szerelmi kapcsolat miatt csapták ki a zárdából), ám ez a narráció akkor inog

¹⁹ Csaba eksztázisról és a festészet különböző stílusirányzatairól alkotott elméletei a regény igen fontos (alap)eszményét nyújtják, ám e helyen csak mint lehetséges műfajfestő elemmel foglalkozom e kérdéssel, a mű művészetfilozófiai értelmezése egy készülő írásom alapja.

meg, amikor kiderül, hogy Ida nem akar tőle a kiszabott idő lejártá előtt elköltözni: „*Már világos volt neki, hogy Idának nincs senkije*” (291.). Ám a szavak ekkor sem tudják átlépni az idegenség által szabott határt, narrációja még mindig csupán belső marad, azaz saját magának építi fel, ahogyan Ida is teszi mindvégig, először a hozományvadászt látva Csabában, majd a szeretőjét pénzelő ficsúrt. Ám – Csabával ellentétben – Idában nem fokozatosan inog meg ez a kép, inkább egyre stabilabbra épül a belső narrációja, annak ellenére, hogy a külső narráció ezt egyre kevésbé erősíti meg. Mindketten kombinálnak és spekulálnak tehát, csak a nyomokat és jeleket felhasználva (otthonról érkező titkos levelek, a Jolánról készült festmény, hajsza a kabáton, cukorka a zsebben stb.), s ez a belső világ fogja meghatározni az értelmezést – de nem csak a másik értelmezését, hanem saját magukét is. Ezekben az értelmezésekben benne rejlik saját elvárásuk és félelmük, mely Idánál egyre eszeveszettebb lesz, szinte már megállíthatatlan, csak a kimondás tudja törölni a némaságból táplálkozó fiktív világot.

Viszont ha ezt az értelmező stratégiát követjük, szem előtt kell tartanunk, hogy a lélektani folyamatok bemutatása és értelmezése fogja szervezni a regény poétikáját, így az analitikus / lélektani regénnyel is számolnunk kell mint lehetséges műfajjal. Az analízis finom munkája és az ebből kibontakozó jelentésrétegek egyszerre vannak jelen a kalandregény műfaji jegyeivel, egyik nem írja fölül a másikat, sokkal inkább megerősítik egymás jelentését. A műfaji alapvetések szerepe így módosíthatja olvasási módszerünket is, hiszen nem mindegy, milyen irányból, milyen kérdésekkel közelítünk a szöveghez. Ha csupán a romantikus kalandregény műfaji jegyeit szeretnénk működtetni, szükségszerűen csak mellékszerepet játszhatnak a pszichológiai folyamatok, a titok kiderülését segítik elő, a kaland részét képezik (esetleges komikus aspektusokkal színezve). Ha pusztán lélektani regényként olvassuk a szöveget, elkerülheti a figyelmünket a kalandregények dinamikája. A két jelentős műfaji sajátosságnak együtt kell jelen lenni, két lehetséges irányból is támogatva az olvasás folyamatát, hiszen csak így tudjuk egyszerre feloldani a némaság poétikáját és megszólaltatni a ki nem mondott (csak sejtetett) *happy end* katarzisének hangját.

A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG NÉPI MŰEMLÉKI ÉRTÉKEI HEVES MEGYÉBEN¹

Veres Gábor

Hazánkban a kulturális örökség védelmét jelenleg a legmagasabb, törvényi szinten a 2001. évi LXIV. tv. szabályozza. A kulturális örökség elemeiként a régészeti örökség, műemléki értékek és a kulturális javak kerültek ebben a jogszabályban meghatározásra. A műemléki érték összetettebb kategória, mely nemcsak építményeket, hanem az azok környezetében lévő, hozzájuk tartozó elemeket is magában foglalja.²

A műemléképületek és azok környezete, kertek, temetők, temetkezési emlékhelyek mellett a jogszabály a történeti táj és a műemléki jelentőségű terület fogalmát is rögzíti,³ ez utóbbi esetben a települések azon részét helyezhetik védelem alá, amelynek jellegzetes szerkezete, beépítésének módja, összképe, a tájjal való kapcsolata, terei és utcaképei, építményeinek együttese összefüggő rendszert alkotva történelmi jelentőségűek. A településrendezési tervekkel kapcsolatban 2012-ben új kormányrendelet⁴ lépett életbe, melyek alapján az önkormányzatoknak újra végig kellett gondolniuk a védett értékeik körét, és ezáltal a településszerkezeti sajátosságok is nagyobb hangsúlyt kaphatnak.

Heves megyében a csoportos települések csaknem minden tudományosan definiált típusa megtalálható. A morfológiai típusokat tekintve a szalagtelkes település a leggyakoribb, melynek majd minden formája – úti, út menti, patak menti, sorfalu – egyaránt fellelhető volt, de halmazos részt is találtunk például Egerbocson, Mátaraderecskén, Csányban, orsós jelleget Detken. A telepített falvak, mint Kömlő vagy Nagyút, és több község újabb része, telepe sakktábla alaprajzú.

A felsorolás is jelzi, hogy ritka az a település, ahol valamely morfológiai típus annak egészére kiterjed, általában több típus jegyei figyelhetők meg a falvakban, mezővárosokban. Elsősorban a palóc települések jellemzője volt a hadas településrész, hosszú udvar, ahol egy-egy had lakott. A kérdés egyik legteljesebb leírását Nagyvisnyóról

¹ A kutatás az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt projekt keretében zajlott.

² 2001. évi LXIV. törvény 7§ 10. bek.: Műemléki érték: minden olyan építmény, kert, temető vagy temetkezési hely, terület (illetve ezek maradványa), valamint azok rendeltetésszerűen összetartozó együttese, rendszere, amely hazánk múltja és a közösségi hovatartozás-tudat szempontjából kiemelkedő jelentőségű történeti, művészeti, tudományos és műszaki emlék, alkotórészeivel, tartozékaival és berendezési tárgyaival együtt.

³ 2001. évi LXIV. törvény 38–39 §.

⁴ 314/2012. (XI. 8.) Korm. rendelet a településfejlesztési koncepcióról, az integrált településfejlesztési stratégiáról és a településrendezési eszközökről, valamint egyes településrendezési sajátos jogintézményekről.

ismerjük,⁵ melyből az is kiderül, hogy a lakosság a visnyói nemzetségeket, családokat hadnak nevezi, de ezt a kifejezést a telekre is alkalmazza. A nagycsaládi lakótelket itt ugyanis nem osztották meg, hanem a telek hosszában, két oldalt sorban épültek egymás után a lakóépületek, melynek gyakran csak a telek mérete szabott határt. A nagyobb nemesi lakossággal bíró falvakban, Bátorban, Balatonban, Egercsehiben, Tarnaleleszen ennek megfelelően a helyi társadalom paraszti-kisnemesi tagoltsága a településszerkezetben is megfigyelhető volt. A 19. században a jobbágyok családonként, egységes szalagtelkeken, a nemesek viszont osztatlan, szabálytalan telkeken laktak. Mikófalván a három legnagyobb nemesi nemzetség egy-egy lakótelekkel rendelkezett, melyeken azonban összesen 75 ház állott.⁶ A nagyobb családok, hadak a telken belül udvart alkotva építkeztek, sajátos képet adva a hadas településeknek.

A megye falvainak többsége a hagyományos paraszti társadalom és az ahhoz kapcsolódó gazdálkodási rend idején osztott volt. Az osztott, kétbeltelkes településrend jellemzője, hogy a gazdának két telke volt a községben. Az egyik a falu közepe táján egy kisebb méretű, úgynevezett lakótelek, a lakóházzal. A másik, nagyobb méretű telek ettől távolabb, a falu határa felé helyezkedett el. Ez volt a gazdasági munka központja, melyet szállásnak, ólaskertnek neveztek. Itt volt az elkerített gazdasági udvar, és itt tartották a jószágokat és a rakományt. Ez a megosztott beltelektípus elválasztotta egymástól a munka- és lakóhelyet, mely sajátos élet- és munkastílus kialakulását eredményezte. Az osztott településforma Heves megyében is régebbi hagyomány, melynek eltűnése a legtöbb helyen már a 18–19. században megkezdődött és a 20. században már csak emléke élt az akkor már többnyire osztatlan falvakban. Az osztatlan, szalagtelkes települések létrejöttét a hatóság is szorgalmazta. Többen arra is rámutattak, hogy a településnéprajzi kutatások fontos forrását jelentő – II. József uralkodása idején készült – I. katonai felmérés térképei is sokszor ebből a szempontból idealizált településképeket rajzoltak, ezért indokolt a forráskritika velük kapcsolatban.

Az osztott településrend megváltoztatására több faluban a földesúr is intézkedéseket tett, például Maklár esetén a 18. században, amikor megszüntette a korábbi szérűskertet, és szalagtelkes faluformát – annak is egy speciális változatát – alakított ki. A hosszú, gyakran 100–200 méteres telkeken nem egymás mellett, sorban helyezkedtek el az épületek. A funkcionális tagolódás egy telken belül is nagyobb térbeli elkülönülést mutatott. A telek egyik végére épített lakóháztól nagyobb távolságra, esetenként a telek túlsó végére helyezték el az istállót. A maklári példa nem az egyetlen a megyében, mind a hegyvidéki, mind a síkvidéki területen találhatók hosszú telkek az említett tagoltsággal. Gyöngyöspatán a 150–200 méter hosszú szalagtelkek az egyik úttól a másikig nyúltak a ház az egyik, az istálló a másik, külső végén állt. Ez utóbbi területet szérűs-

⁵ FODOR Ferenc: *Egy palóc falu életrajza*. In: Gazdaságföldrajzi Gyűjtemény II. Bp., 1930.

⁶ BAKÓ Ferenc: *Mikófalva. Adatok a magyar csűrös kertes települések ismeretéhez*. In: Az egri múzeum évkönyve III. Eger, 1965. 181–243.

kertnek nevezték, ahol nyomtattak is, ezért egy szemfészernek nevezett takarmányos is volt rajta. Füzesabonyban, a Laskó-patak keleti partján a Szohodának nevezett területen is nagyon hosszú szalagtelkek voltak, melyeknek a patakon túlnyúló részén, a lakóháztól távol helyezkedtek el az istállók.

Besenyőtelken a kettős beltelek funkcionális elkülönülésére a 19. század végéről is vannak adatok, de az ólaskertek nem a falun kívül, hanem a lakótelkek közelében helyezkedtek el. A falu nagyobb része azonban szalagtelkes volt, melyek az észak-déli irányú főút mentén – a 18. század végéig a keleti, majd mindkét oldalán – terültek el. A hosszú szalagtelkek jelentős részénél az istálló és a lakóház egymástól távol, az átellenes végeken épült.

A Bükk északnyugati előterében is létezett megosztott telekhasználat, ez azonban eltért az előbb leírtaktól. Szarvaskő a hegyvidéki ólaskertes forma jó példája, ahol az istállók a falutól jó egy kilométer távolságra helyezkedtek el. A megosztottság itt azonban viszonylag kései eredetű, s csak a jobbágyfelszabadítás korában, a 19. század közepén keletkezett, amikor a korábban a nagybirtokhoz tartozott terület került paraszti használatba.

A funkcionális tagolódás nem vezetett a gazdálkodás ilyen fokú kettősségéhez Mikófalván. Itt a takarmány tárolására használt csűröket külön csűrőskertekben helyezték el. A csűrök a falu szélén, a szérűre épültek, ahol a szemnyerés is folyt. Állatokat azonban a csűrőskertekben nem tartottak, csak a lakótelken épült istállóban, megosztva ezzel a gazdasági udvart. A csűrőskert így elsősorban tárolóhely, rakodó, ahová az etetések előtt mentek ki, hogy a szükséges takarmányt nagyméretű hátikosarakban hozzák.

A szomszédos Balatonban a csűrőskertekben állattartás is folyt, így itt a munkarend kettőssége is jellemző volt. Hasonlóan Egerbocshoz, ahol a három nagy nemesi had kertjei közül kettő a falu közelében, a harmadik pedig több mint egy kilométer távolságban helyezkedett el, az ólaskertben itt is épültek csűrök.

A régebbinek számító megosztott forma vizsgálatára Tarnalelesz is jó példát kínált. Azon ritka falvak sorába tartozik, mely egyszer sem néptelenedett el a török háborúk során, és Szarvaskőhöz hasonlóan a hegyvidéki megosztott, szálláskertes település klasszikus példája. A funkcionális megosztottsághoz egy közeli település, Bolya 16. századi pusztulása vezetett, mely királyi adományozás révén került a leleszi Kovács család tulajdonába, és ezzel Tarnalelesz határához, 1634-ben. A falutól több mint öt kilométerre, délnyugatra található terület művelése a távolság miatt nehézségekbe ütközött, ugyanakkor a leleszitől jobb minőségű földek miatt vonzóvá és szükségessé vált. A szállásra csűr, istállót, sőt lakóépületet is emeltek a nagycsaládok, hiszen a férfiak az esztendő felét – a gazdasági évet – jórészt a szálláson töltötték. Az asszonyok azonban mindvégig a faluban laktak, és innen látták el a férfiakat étellel is. A funkcionális tagoltság a családi élet megosztottságát is jelentette. A birtok jelentős része még a 19. század második felében is a Kovács családé. A fenti példák

szemléltetik a megosztott településrend megyénk északi területein előfordult fajtáit és azokat a különbségeket, melyek a hegyvidéki ólaskertes, csűröskertes és szálláskertes típusok között mutatkoztak

A megosztottság a település belső részének képén is nyomot hagyott. A keresség függvényében változott a beltelkek használata és formája. Tarnaleleszen a kismemesi családok telkeiket soros és csoportos elrendezéssel, osztatlanul használták. Beépítését követően a telkeken utcák keletkeztek. Az ott lakó családok, hadak nevével jelölték az adott településrészt. A hadas részen alig volt található gazdasági épület, hiszen azok a szálláson álltak. A szomszédos falvakban, például Szentdomonkoson azonban a lakóépület mellett állt a csűr és az istálló is, hiszen a gazdálkodás nem vált el a lakótértől. BükkSZenterzsébeten akloskertek hajdani léte mutatható ki a juhászattal foglalkozó nemzetségeknél, a gazdálkodás többi tevékenysége – így azok építményei is – a lakóudvarhoz kapcsolódtak.

Heves megye déli, sík területein találhattuk az osztott települések alföldi változatait, ahol a lakótelkek tömbjét vették teljesen körül az állattartó ólaskertek, mint Adácson, Átányban, Karácsondon, vagy azok mellett egy-egy tömbben helyezkedtek el. Demjén, Pély és Poroszló egyaránt ebbe a csoportba sorolható.

A megye falvai közül több részben vagy teljesen elpusztult a török háborúk idején. A lakosság pótlására a magyarok mellett főleg német és szlovák telepesek érkeztek a 17–18. században. Aldebrőn, Nagytályán, Markazon nem az elpusztult faluhelyre költöztek. Voltak azonban olyan falvak, mint Domoszló, Kisanána, Kompolt, ahol megtartották a település folytonosságát. A többi telepes magyarok által lakott közösségekben, annak egy részén talált új otthont Egerszalókon, Kerecsenden, Kápolnán.⁷ A település szerkezetének kialakítására kevés beleszólásuk volt, mert a földesúr kimért telkeket osztott, amely mindenütt szalagtelkes-utcás szerkezet kialakulásához vezetett. Az egyetlen kivétel a már említett szlovák telepítésű Domoszló, ahol a falu megőrizte a középkori szerkezetét, melyre a templom és a kastély elhelyezkedése is utal. A szlovák nemzetiségű falvak közül Kisanánán és Domoszlón mutatható ki az osztott település egykori megléte. A kertek (holovnyica, humna) a belterület szélén, illetve a határban helyezkedtek el. A német lakossággal rendelkező falvak közül Egerszalókról maradt fenn a szálláskertek megléte, itt azonban magyar többség mellett élt a német nemzetiség.

A falvak mellett szólnunk kell az egykori mezővárosok szerkezetéről is. Eger, Gyöngyös, Hatvan, Heves az *oppidum*, mezőváros jogállást viselte történelme során. Ezekben a városokban alapvetően mezőgazdasági termelés folyt, így nagyszámú paraszti népesség élt bennük. A megyeszékhely, Eger a leginkább polgárosult. 1688-ban szabad királyi város címet kapott, de ezt csak hat évig tudta megtartani, 1694-től újra „*kiváltságos püspöki város*” oppidum lett, földesúri joghatóság alatt, egészen 1854-ig. A 18. század

⁷ Soós Imre: *Heves megye benépesülése a török hódoltság után*. Eger, 1955.

végén – 17 ezer fővel – az ország hatodik legnépesebb városa, elsősorban az ide özönlő paraszti népességnek köszönhetően.

A városfalon belül kialakuló barokk püspöki központ településszerkezetére a paraszti népességnek semmilyen hatása nem volt. Lakhelyük, a falon kívül létrejött külvárosok, hóstyák azonban a hagyományos, a falvaknál tapasztalt településképet tükrözték. A hóstyák az osztott településrend hajdani meglétére engednek következtetni. Helyükön a 17 század végén, 18. század elején még szérűskertek voltak, melyek benépesülése a 18. században, részben a beltelek-tulajdonosok kiköltözésével, de főként az egri munkalehetőségek miatt a városba érkező parasztok letelepedésével felgyorsult.

Hatvan a 18. századig fallal volt körülvéve, a történelmi város a Zagyva keleti partján feküdt. Osztott település volt, a városfalon kívül helyezkedtek el a lakosság ólaskertjei. Az első utcák a 18. század végén épültek csak a falon kívül, majd a 19. század első felében a déli ólaskertek területén alakult ki a *Tobán* nevű településrész. A 19. század végére az ólaskertek teljesen beépültek lakóházakkal. A településszerkezetre nagy hatással volt a lebontott vár köveiből a 18. század első felében épített Grassalkovich-kastély.

Heves középontjától sugarasan indultak a főutcák. A hajdani kertek többsége a 19. században népesedett be, de a középbirtokosok ólaskertjeinek beépülése csak 1945 után történt. Hevesen napjainkban már a népi emlékezet sem őrzi az emléküket. Átányban azonban a mai napig számon tartják, itt ugyanis csak az első világháború után épültek nagyobb számban lakóházak az egykori ólaskertekbe. Az istállót és az ólakat ezt követően – különösen a második világháború után – a házzal egy fedél alá kezdték építeni. A benépesülés folyamatára jellemző, hogy a gazdák a kisebb lakótelekekről költöztek ki a hajdani gazdasági telephelyre. Házaikat – a kisebb telekkel együtt – szegényebb rétegek népesítették be.

A hadas és az osztott települések fokozatosan eltűnő évszázados hagyományok voltak Heves megyében. Vajon teljes egészében történeti kategóriákká váltak vagy tudunk olyan példákat említeni, ahol kulturális örökségként kezelik ezt a műemléki értéket? A legnagyobb problémát az jelenti, hogy a sok településen már több mint százötven-kétszáz év tel el az osztott településrend és az ezzel összefüggő gazdálkodás megszűnése óta. Ezekben az esetekben már csak településtörténeti érdekességről lehet szó. A fent leírtakban azonban jó néhány olyan példa szerepelt, ahol még nem telt el ilyen hosszú idő, és fellelhető a településszerkezetben ennek lenyomata. Ezen túl még szükséges az is, hogy a helyi társadalom vagy valamely szintű hatóság szükségesnek érezze az erre a sajátos örökségre való odafigyelést.

Átányról több történeti-néprajzi munka íródott, elsősorban Hofer Tamás és Fél Edit jóvoltából, akik évtizedeken át kutattak a településen.⁸ A tudományos eredmények

⁸ HOFER Tamás–FÉL Edit: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Bp., 1997.

mellett maga a kutatás is kivételesnek számít Magyarországon. A település fontos értéként kezeli a múltjából a kutatók által feltárt és összegyűjtött hatalmas anyagot, a róla szóló kiadványokban és az önkormányzat hivatalos oldalán külön olvashatunk a településszerkezetéről. Átány megbízásából 1991-ben készült terv a Heves Megyei Tervező Vállalat által: *Átány, építészeti értékvizsgálat* címmel a településszerkezet-, utcakép- és épületvédelem érdekében, az általános rendezési terv felülvizsgálata és módosítása céljából.⁹ A már fent hivatkozott 314/2012. kormányrendelet *Helyi építési szabályzat* elkészítését írja elő többek között a településszerkezet, a természeti adottság, a tájhasználat, a tájszerkezet védelme, az épített örökség, az építés vagy a rendeltetés szempontjából különös figyelmet igénylő területeken.¹⁰ Így azok az önkormányzatok is helyi rendeleteket készítettek a még meglévő településszerkezeti értékeiket is figyelembe véve, akik ezzel eddig még nem foglalkoztak jogszabályi szinten. Mikófalva község önkormányzata már 2005-ben helyi rendeletbe foglalta helyi építési szabályzatát.¹¹ A rendeletben, illetve a szabályozási tervben a műemlék épületet és a műemléki környezet határát tüntetik fel. Ez mondható jelenleg jellemzőbbnek Heves megyében, a hagyományos népi településszerkezet védelme kevésbé jellemző, több példát találhatunk a népi műemlékek, helyi védettséget élvező objektumok és környezetük védelmével kapcsolatban.

Magyarország műemléki topográfiája keretében az 1960-as években megkezdődött Heves megye műemlékeinek számbavétele. A népi műemlékekkel kapcsolatos kutatásokat Bakó Ferenc végezte, írásai a topográfia Heves megyei kötetében 1969 és 1978 között láttak napvilágot.¹² Falvanként számba vette a megye népi építészetének akkor még meglévő építményeit. Bár végleges adatokat még nem tudunk közölni, az eddig feltártak ismeretében kijelenthető, hogy az általa vizsgált és rögzített népi építményeknek – bár még alig több mint negyven esztendő telt el azóta – mára már az egytizede sem létezik. A kulturális örökség népi műemlékeinek a száma Heves megyében a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal nyilvántartása szerint mindössze 32. Heves megyében összesen 475 műemléket tartanak nyilván, és ebből csak Egerben 170 található.¹³ Ebből a nézőpontból is különösen nagyra értékelhető Bakó Ferenc munkája, hiszen az ő kezdeményezésére védetté nyilvánított objektumok többsége ma is álló és védett műemlék. A védelem alá helyezett épületekben múzeumi kiállítóhelyeket, tájházakat alakítottak ki. Az 1962-ben megalakult Heves Megyei Múzeumi Szervezet első „tájháza” a parádi *Palóc ház* volt, melyet 1963-ban nyitottak meg. 1964-ben jött létre a verpeléti kovácsműhely, majd 1968-ban Kisnánán

⁹ Tervező: Veres Zoltán, tervszám: 90088.

¹⁰ 314/2012 (XI.8) Korm. rendelet 11§ 8a. bek.

¹¹ Mikófalva Község Önkormányzatának 8/2005. (X. 28.) számú Önkormányzati rendelete Mikófalva Község Helyi Építési Szabályzatáról és szabályozási tervéről.

¹² DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál (szerk): *Heves megyei műemlékei I.* (1969), *II.* (1972), *III.* (1978). Bp.

¹³ BARDOLY István–HARIS Andrea: *Magyarország műemlékjegyzéke. Heves megye.* Bp., 2005.

a *Szlovák parasztház*. A *Göbölly-ház* Mikófalván 1970-ben, a *Gazdaház* Noszvajon 1977-ben, a *Kakas-ház* Átányban 1978-ban, a *Zsellérház* Nagyrédén 1980-ban, a *Kapásház* Abasáron 1981-ben és az *Orbán-ház* Szilvásváradon 1983-ban nyitott meg.

A népi műemlékek jól reprezentálják az egykori építészeti hagyományok jó néhány elemét, de vajon hogyan is jellemezhetnénk Heves megye népi építészetét? A házak építőanyaga is a természeti környezet kínálta lehetőségekhez igazodott. A Mátra–Bükk hegységek környezete és az ettől északra elterülő hegy- és dombvidék fában rendkívül gazdag volt, így a 18. század végéig mind a gazdasági, mind a lakóépületek elsősorban tölgyfából készültek. Az erdők megfogyatkozása és a Mária Terézia idején kiadott *erdővédelmi statútumok* következtében a népi építészetben a fa felhasználását a nyílászárók és a tetőszerkezet építésére igyekeztek korlátozni. A falazatot más anyagokkal váltották ki. Egerben 1787-ben épült hagyományos faházról szól az utolsó adat, így nem véletlen, hogy emléke az elmúlt században már elsősorban néhány gazdasági épületben maradt fenn a megyében. A faépítkezés háttérbe szorulásával az Alföld földépítkezése terjedt el a korábban hagyományos faépítkezésű palóc területen is.

A fafalazatok építésének két fő típusa volt ismert, a gerendavázazs zsilipelt és a boronafal. Alkalmazásuk az erdőtípusokhoz, a fafajták elterjedéséhez igazodott. A boronafalat egymásra fektetett gerendákból rótták, állították össze, így szabályos és egyenletes vastagságú, hosszú gerendákat igényelt. A fenti kritériumoknak a fenyőfélék felelnek meg, melyek az Északi-középhegység megyénkben húzódó vonulatain nem számítanak őshonosnak. A területen lombos erdők voltak, melyekből a gerendavázba, zsilipelt technikával illesztett deszkapallókból lehetett falat készíteni. Ezzel a falazattal készült – a 18. század második felében – a parádi *Palóc ház*, mely ebben a tekintetben az utolsó megmaradt lakóépület a megyében. A parádi tájházon – mely napjainkban múzeumi kiállítóhelyként üzemel – az átmenet is jól megfigyelhető, hiszen a zsilipelt technikával készült szobához és pitvarhoz a 19. században vert földfallal toldottak egy új kamrarészt. A gerendavázazs technikát több településen, például Felsőtárkányban, Erdőkövesden a faanyag szűkössé válása után is alkalmazták úgy, hogy a gerendák közeit fonott sövényfallal töltötték ki. A faházak eltűnését a gyakori tűzvészek is siettették. Pétervásárán 1890-ben és 1913-ban égett le a település jelentős része. Az ezeket követő újjáépítésnél már földfalazatot alkalmaztak. Az alapozáshoz azonban – csakúgy, mint a korábban a zsilipelt faházaknál – követ használtak, és a vert falazatnál a föld közé köveket is helyeztek. Vesszőfonatok közé vert falat Nagyrédén készítettek. A földfalazatok közül azonban a *vályog* terjedt el leginkább. A faépítkezést több településen nem a föld, hanem a kőépítkezés váltotta fel. Ebben nagy szerepe volt a helyben előforduló, könnyen bányászható és alakítható kőzeteknek, valamint a kőműnkára szakosodott Heves megyében lévő központok, továbbá a Borsod megyében fekvő Bogács, Szomolya elhelyezkedésének. A kőépítkezésre legnagyobb hatást Eger gyakorolt. A városban zajló építkezések

építőanyag-szükségletének fedezésére a 18. században a püspökség és a földesurak is újabb bányákat nyitottak, és kőfaragókat hívtak külföldről, valamint a Felvidékről. Ennek hatására a 18. század végétől már a paraszti lakóházakat is kezdték kőből építeni, és a huszadik század első évtizedében több településen arányuk elérte vagy megközelítette a száz százalékot. Tarnaszentmárián a helyi kőbányából kikerülő építőanyagnak köszönhetően a 19. században már általános a kőfalazat. Szentdomonkoson nemcsak a bányászott, hanem a felszínen gyűjtött kövekből is építkeztek. A Bükk északi lábánál található tájházak (szilvásvárad *Orbán-ház*, mikófalvi *Göbölház*, noszvaji *Gazda-ház*) a hagyományos kőépítkezés szép emlékei.

A megye déli részét a faanyagok felhasználásának 18. századi korlátozása kevésbé érintette. A Tisza menti falvakban a tetőgerendák sem az északi területekről, hanem Máramarosból származtak, hiszen a folyón leúsztatott fenyőtutajok egy részét Poroszlón fűrészelték fel az első világháborúig. Az ártérben rendelkezésre álló nád-
ból ugyancsak itt készítettek házfalat, melynek emlékei Tiszanánán és Poroszlón is megtalálhatók. A 19. században még a legtöbb faluban alkalmazták a sövényfalat – gerendavázhoz rögzítve –, mint Újlőrincfalván; vagy karók közé fonva, mint Zaránkon. Általában mindkét változatát használták például Visznen, melyeket minden esetben betapasztottak. Döngölt földfalat széles körben, így Dormándon, Ecséden is készítettek. A földfalazatok közül a 19. századtól – eltérő ütemben –, de mindenütt a vályog válik általánossá. Tiszanánán a földesúr már 1772-ben előírta a vályog alkalmazását, a földdel falazás egyéb technikája ezért ismeretlen.¹⁴ A vályogfalat az első világháborút követő évektől kőalappal építik Tarnasárányban, Tarnaszentmiklóson. Szihalmón viszont még a 20. század közepén is ritkán alkalmaznak kőfundamentumot. A kő a 20. század elejétől jelenik meg a falazat anyagaként, a megye déli részén. Ecséden az 1930-as évektől használták a Szűcsi, Rózsaszentmárton és Eger kőbányáiból származó követ. A gyöngyössolymosi, gyöngyös-farkasmályi kőből 1920 óta épült fal Csányban, 1945 után Poroszlón.

A *tégla*falazat is különböző időszakokban terjedt el a megye falvaiban, Rózsaszentmártonban már a 20. század elejétől; Nagyvisnyón, Mezőszemerén csak az 1950-es években. Érdemes megjegyezni, hogy Mátraderecsken is – ahol már a két világháború között téglagyár működött – csak 1955 után alkalmazták a népi építkezésben. A téglá ugyanis a többi anyaghoz képest drágábban volt beszerezhető.

A lakóházak alaprajzi elrendezésében a háromosztatú, szoba-konyha-kamra szerkezet volt a hagyományos mind a megye északi, mind a déli területén. Az elnevezésben, a funkcionális megosztásban és a későbbi variálódásban jelentős különbségek voltak a két háztípus, az északi magyar és az alföldi között. A helyiségeket a Bél-medence és a *leleszi falucsoport* településein rejteknek is nevezték. A ház kifejezést általánosan használták a szoba megjelölésére, de a hegyvidéken a derék lehetett a régebbi szó-

¹⁴ BAKÓ Ferenc: *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén*. Bp., 1978. 655.

használat (Bekölce, Szentdomonkos). A szoba ablakai néznek az utcára, középen a pitvar, konyha helyezkedett el. Az északi, palóc területen a tüzelőberendezés nélküli pitvart nem nevezték konyhának, csak a 19. századtól volt ez a főzés színtere, miután a kemence száját ide fordították. A ház leghátsó helyisége pedig a kamra, melynek megyénk palócok lakta részén háló, déli területein tároló funkciója volt. A bejárat a középső helyiségbe, a pitvarba nyílt, melyből a két közfalon lévő ajtón át közelíthették meg szobát jobbról, a kamrát pedig balról. Az alaprajz arányait tekintve a szoba volt a legnagyobb méretű helyiség. Ez azzal is magyarázható, hogy az itt épült tüzelőberendezés sok helyet elfoglalt a lakótérből. A konyha és a kamra mérete változó volt. A hagyományos lakóház-alaptípusoknál az északi hálókamra nagyobb, mint a fűtetlen pitvar. Mérete a parádi *Palóc háznál* alig két négyzetméterrel több: 11,5 m² a kamra, míg 9,6 m² a pitvar alapterülete, szemben a 15 m²-es szobával. A ház méretét a lakók száma és vagyoni helyzete határozta meg. A megyében mindenütt az egysoros alaprajzi típus volt jellemző, és a lakóház is ennek megfelelően növekedett. A palóc hosszúházakban több család élt (Nagyvisnyó, Parád), de ez a típus a déli részen is megtalálható volt. Az egymás mögé épült házakban általában elkülönülten laktak, de vannak adatok például a konyha közös használatáról (Tenk, Tarnaörs). A 19. század második felétől terjedt el a tornác. A tárolófunkció is jobban előtérbe kerül. A házhoz további kamrát építenek, melynek ajtaja már nem egy másik helyiségbe, hanem a szabadba, illetve a tornácsra nyílt (Sarud). A 19. század második felétől a módosabb parasztnál gyakoribbá váltak a kétszobás házak. Ezekben a lakószobán kívül egy tisztaszoba is volt, mely az anyagi gyarapodás jele, és elsősorban reprezentációs funkciójú.

A 20. század elejétől a hosszanti elrendezést megtörte, hogy a szoba mellé építették fel a második szobát, így az épületek „L” alakúvá váltak. A déli területről kiindult másik változás, hogy a konyhafunkció kikerült a lakóházból, s az épület mellé egy oldalházat, nyári konyhát emeltek. A huszadik századra a megyében egykor elkülönülten megtalálható két lakóháztípus teljesen kiegyenlítődött, és a továbbiakban az átalakulást – a fent is említett – közös vonások jellemezték.

A lakóház szerkezetére, tagolására a tüzelőberendezés elhelyezkedése döntő befolyást gyakorolt. Rendszerint együtt készült a házzal, és az építés során figyelembe kellett venni a fűtő- és füstelvezető nyílások helyét. Megyénk két hagyományos lakóháztípus, az alföldi és az északi magyar vagy palóc elterjedési területe mentén fekszik. A fenti háztípusokhoz jellegzetes tüzelőberendezés is kapcsolódik. Csaknem lehetetlen vállalkozás lenne azonban meghúzni a megye területén azt az éles határvonalat, melytől délre csak az alföldi és északra csak a palóc típus lenne megtalálható. A tüzelőberendezések a 20. században leírt parasztházakban is csak ritkán maradtak meg hagyományos formájukban. A palóc vagy északi magyar alaptípus már a 19. század végén is ritkának számított. A két tüzelőberendezés-típus a 19–20. században hatott egymásra, ami történetileg jól nyomon követhető a források alapján. A kronológiánál azonban

figyelembe kell venni, hogy a történeti típusok és variánsaik gyakran egyidőben, egymás mellett léteztek ugyanazon a településen. Az egyszerre történő változtatáshoz a térségben is gyakori tűzvészek és az ezeket követő újjáépítés teremtett kedvező alkalmat. A tüzeket ugyanis legtöbbször éppen a füst- és szikraelvezetés rossz megoldása idézte elő.

A Mátra–Bükk vidékén és északi előterében, a palócok lakta területen a szobában építették a tüzelőberendezést, melyet belülről fűtöttek és a füstöt is a szobába eresztették. A 18. században vált általánossá a kemence nyílása fölé épített füstelvezető vagy kürtő, mellyel a szobát ugyan füstmentesítették, de ez nem a szabadba, hanem a kémény nélküli padlásra vezetett. A lakóház egyetlen fűtött helyisége ekkor a szoba volt, így az a lakó- és munkatér funkcióját egyaránt betöltötte. A kürtő egyik oldala a belső tüzelésű kemence szájánál támaszkodott. Alakja hengeres vagy négyzetes volt. Az előbbi rekonstrukcióját a parádi *Palóc házban* láthatjuk, az utóbbiról Herman Ottó ostorosi beszámolója és rajza maradt fenn. A 20. század közepén végzett felmérések már csak a padlásra vezető, elfalazott lyuk formájáról tudósítanak – kerekre Abasáron, négyzetesről Gyöngyöspatán –, melyek jelzik a szerkezet egykori formáját. Az általánosan ismert *kürtő* elnevezés mellett Gyöngyöspatán *kinolin*, Bekölcén és Parádon *cseresnyek*, Sirokon *anyó* szavakkal jelölték.¹⁵ Fekvő kürtőről, mely a pitvarba vezette a füstöt, csak a szakirodalomban találhatók utalások; ábrázolásokat, illetve építészeti emlékeket nem sikerült találni. A kürtő sok esetben a földemre épített fekvő kéménybe torkollott, és ezen keresztül került a padlástérbe, csökkentve ezzel a tűzveszélyt, melyet a forró levegő és a szikra a gyúlékony növényi eredetű héjazatra jelentett. A kemence általában szögletes (kocka, fekvőhasáb) formájú volt, a kör alaprajzú ritkának számított a hegyvidéki területen (Fedémes, Szentdomonkos), melyhez több oldalról padkát építettek. A szájánál, illetve a mellé épített takaréktűzhelyen főztek, a többi *fekvőpadka* volt, melyen ültek és aludtak. A kemence tetejét *szaphának* nevezték, de Pétervásárán a boldoganyáig kinyúló padkát jelölték így. A főzés színtere ennél a megoldásnál a szoba volt; a fűtetlen, tűzhely nélküli pitvarnak nem volt ilyen funkciója. A 19. század elejétől fordították meg a kemencét a pitvar felé, ettől kezdve külső tüzelésű berendezés jellemezte a palóc háztípust is.

A megye déli részén mindvégig a külső tüzelésű kemence volt általános. A konyhába nyíló kemenceszáj elé tüzelőpadkát, főzőpadkát építettek. A kemence és a főzés füstje-gőze – a konyha hátsó része fölé teljes egészében ráboruló – szabadkéményen keresztül távozott a szabadba. A belső tüzelésű, északon jellemző tüzelőberendezés elsősorban a lakosság vándorlása révén a síkvidékre is benyomult (Besenyőtelek,

¹⁵ BAKÓ Ferenc: *Észak-magyarországi parasztházak tüzelőberendezésének történeti előzményei*. In: Az egri múzeum évkönyve XI–XII. Eger, 1974. 217–285.

Csány). A 19. századtól azonban megfordult a folyamat, és elsősorban a folyó- és patak völgyek mentén megindult a szabadkémény és a külső tüzelésű kemence észak felé terjedése, mely a század végére teljesen kiszorította a palóc terület hagyományos típusát. A kemence formája is megváltozott. A terület nagyobb részén a csonkakúp formájú *búbos* kemence vált általánossá, melyet padka vett körül, és sok esetben rakott takaréktűzhellyel egészült ki. Csonkagúla formára már csak szűkebb körben készítettek kemencét (Abasár, Szihalom, Nagykökényes). Az északi területen sok faluban sajátos módon építették a szabadkéményt, igazodva a palóc lakóház funkcionális tagolódásához. A kémény nem a konyha teljes hátsó része fölé borult, hanem annak csak a felét fedte. A feles szabadkémény a szoba felőli oldalra készült, és építésével a hátsó helyiség, a kamra fűtését kizárták (Abasár, Nagyréde). A teljes szabadkémény ugyanakkor a konyhába nyíló kemenceszájakkal mindkét szomszédos helyiség fűtését lehetővé tette. A 20. század során a szabadkémény is jelentősen átalakult, végül záródott. Kiskörén a jásszentandrási kőművesek terjesztették el azt a kéménytípust, melynek építésénél a szabadkémény alsó részét úgy falazták el, hogy azon csak két nyílást hagytak: az egyik a katlan volt, a másik a tisztítólyuk.

A kemencéket általában a falakhoz hasonlóan fehérre meszelték, részben azért, mert így a szoba jelentős részét elfoglaló tömeg – a viszonylag kicsi ablakok mellett – világosabbá tette a helyiséget. Kisebb területen, így Csányban, Nagyrédén színesre festették. Adácson, Abasáron, Boldogon pedig gyakran növényi, illetve figurális díszítést kapott.

A cserépkemencék szórványos elterjedését is fontos megemlíteni. Az egyik területen főként a német származású telepésekhez köthető, így Aldebrőn és Kompolton, melyek hatottak a környező falvak módosabb magyar lakosságára is (Feldebrő, Tófalu). Az itt épített kemencéket négyzetes, zöld mázas csempékből rakták, melyeket főleg Losoncra szereztek be. A kettéosztott kemence alsó része volt a tűztér, a felső rész pedig sütésre szolgált. A másik terület Hatvantól északra a Zagyva völgye. Heréden és Rózsaszentmártonban a négyzetes alaprajzú kemencét barna színű cserépből készítették.

A kemence a 20. század derekától fokozatosan tűnt el a lakóházból. A kenyérsütő kemence az udvarra, illetve a ház végébe került, a sütést-főzést pedig különböző – az ipar által gyártott – tűzhelyeken oldották meg. Az eltűnés egyik okaként a nagyobb kalóriájú fűtőanyagok paraszti elterjedését jelölték meg, melyek már nem igényelték a vályogból, sárból rakott, nagyméretű tűzteret.

A felsorolt népi építészeti hagyományok jelentős részét ma már csak a történeti-néprajzi kutatásokból ismerjük. A műemlékjegyzékben Heves megyéből szereplő 32 népi műemlék a tradíciókat csak epizódszerűen képes bemutatni. Ráadásul ezek a műemlékek nemcsak épületeket jelentenek, hanem például út menti kereszteket is. A kulturális örökségként ránk maradt népi építészeti örökség szerencsére nem csak a műemlékvédelmi kataszterben szereplő objektumokból áll. Számos objektum kapott helyi védeltséget a települési önkormányzatoktól. Így például

a már említett Mikófalva községben a műemléki védettséget élvező *Göböl-ház* mellett még további öt objektum élvez helyi védettséget. Emellett a szentendrei Szabadtári Néprajzi Múzeumban két tájegységben, az Észak-magyarországi faluban és a *Felföldi mezővárosban* is láthatunk Heves megyei épületeket Novajból, Szomolyáról, Gyöngyösről.

